

H. ABULQOSIMOV, O. XAMRAYEV

**IQTISODIYOTNI
DAVLAT
TOMONIDAN
TARTIBGA SOLISH**

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

H.P. ABULQOSIMOV, O.Ya. XAMRAYEV

IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH

O'quv qo'llanma

Toshkent
«Iqtisod-Moliya»
2014

UO'K: 33(075)

KBK: 65.050.2

A 20

Taqrizchilar:

– i.f.d, prof. T.T. Jo'rayev;

– i.f.n., dots. P.Z. Xoshimov

A 20 **Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish.** H.P. Abulqosimov, O.Ya. Xamrayev. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-Moliya, 2014. 304 bet.

O'quv qo'llanmada iqtisodiyotni tartiblashning bozor va davlat mexanizmlariga oid mavzular yoritilgan bo'lib, unda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish shakllari, usullarining qo'llanishi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, makroiqtisodiy tartiblash natijasida O'zbekistonda barqaror iqtisodiy o'sish ta'minlanganligi ishonarli dalillar asosida ko'rsatib berilgan bo'lib, iqtisodchi olimlar va o'qituvchilar, tadqiqotchilar, oliy o'quv yurtlari talabalariga mo'ljallangan.

UO'K: 33(075)

KBK: 65.050.2

ISBN 978-9943-13-479-9

© «Iqtisod-Moliya», 2014

© H.P. Abulqosimov, O.Ya. Xamrayev, 2014

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti o'zining obyektiv qonunlari hamda o'zini-o'zi tartiblash dastaklari, vositalari orqali amal qiladi. Ammo bozor iqtisodiyotining ijobiy jihatlari bilan bir qatorda salbiy jihatlari ham mavjud. Ularning eng asosiysi iqtisodiyotdagi obyektiv qonunlar va munosabatlar, regulyatorlar asosida shakllanadigan bozor muvozanati hamda mutanosibliklarning buzilishi oqibatida vujudga keladigan nomutanosibliklarning kuchayishi, iqtisodiy tanglik va inqirozlardir. Inqirozlar natijasida iqtisodiy pasayish, ishsizlik, inflatsiyaning kuchayishi, xalq turmush darajasining yomonlashuvi sodir bo'ladi. Shu boisdan ham davlatning iqtisodiyotga aralashuvi va uni ustuvor ravishda iqtisodiy dastak va vositalar yordamida tartiblashi zarur bo'ladi. Bu esa zamonaviy bozor iqtisodiyotining o'zini-o'zi tartiblashning bozor mexanizmi bilan uni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmini uyg'unlashtirishni taqozo etadi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar, shu jumladan, institutsional islohotlar natijasida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblash mexanizmi shakllantirilib, rivojlanish tendensiyalariga ega bo'lib borilmoqda. O'zbekistonda shakllantirilgan iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblash mexanizmi hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida uning salbiy ta'sirini yumshatish imkonini berdi.

I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010-yil 12-noyabridagi qo'shma majlisida qilgan ma'ruzasida: «Jahon miqyosida globallashuv va raqobat tobora kuchayib borayotgan bugungi zamonda biz dunyoda yuz berayotgan tub o'zgarishlar jarayonida egallab turgan o'rnimizni xolisona va tanqidiy baholashimiz, tobora oshib borayotgan hayot talablariga javob berishimiz, kechayotgan davr bilan hamqadam bo'lishimiz shart. Ma'lumki, hayot hech qachon bir joyda to'xtab turmaydi. Shu bois avvalambor, ro'y berishi mumkin bo'lgan turli falokatlar, jahon iqtisodiyotining yuksalishi va inqirozini oldindan ko'rish

imkonini beradigan, har tomonlama chuqur o'ylangan, aniq maqsad va ustuvor yo'nalishlarni o'z ichiga olgan taraqqiyot dasturi va uni amalga oshirish strategiyasiga ega bo'lgan mamlakat va xalq pirovard natijada muvoffaqiyatga erishadi. Shu munosabat bilan alohida ta'kidlab aytmoqchimanki, mustaqil taraqqiyotimizning o'tgan davrida amalga oshirgan ishlarimizni sarhisob qilar ekanmiz, ularni haqqoniy baholash va islohotlar dasturiga ma'lum o'zgartishlar kiritish bilan birga, birinchi navbatda, ertangi kun talablaridan kelib chiqqan holda mamlakatimizni isloh etish va modernizatsiya qilish yo'lidagi izchil harakatlarimizni kuchaytirishimiz, ularni yangi, yanada yuqori bosqichga ko'tarishimiz darkor¹, - deya ta'kidlagan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov 2013-yilda mamlakatimizni ijtimoiy - iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2014-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasida «Iqtisodiyotimizning 2014-yilga mo'ljallangan asosiy vazifa va ustuvor yo'nalishlari, avvalo, bu sohaning yuqori sur'atlar bilan o'sib borishini ta'minlash, buning uchun mavjud barcha rezerv va imkoniyatlarni safarbar etish borasida qabul qilingan strategiyani davom ettirishga qaratilgan»,² - deb ta'kidlagan.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun davlatning iqtisodiyotni tartiblash mexanizmini yanada takomillashtirish va bozorning o'zini-o'zi tartiblashning obyektiv mexanizmi bilan uyg'unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan o'quv kursini o'qitishdan maqsad - talabalarda iqtisodiyotni tartibga solishning davlat mexanizmining o'ziga xos xususiyatlari, shakl va usul, vositalari, davlatning iqtisodiy siyosati to'g'risidagi tizimli, keng qamrovli nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish o'quv kursining vazifasi iqtisodiyotni tartibga solishning bozor mexanizmi

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Kengashining majlisida va Senatining kuniya majlisidagi ma'ruza, 2010 yil 12 noyabr. T.: O'zbekiston, 2010. 6-7-bet.

² Karimov I. A. «2014 yil yoxori Yilni sur'atlar bilan rivojlantirish, barcha mavjud imkoniyatlarini safarbar etish, ularni oqsigan islohotlar strategiyasini yanada davom ettirish haqida» Xalq suxi, 2014 yil 18 iyul.

bilan birgalikda davlat mexanizmining amal qilish sohalarini va shakllarini ko'rsatish, iqtisodiyotni boshqarishda davlatning o'rni haqidagi turli konsepsiyalarni tahlil etish va rivojlangan mamlakatlar tajribalarini o'rganish, O'zbekistonda iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmining shakllanishi va rivojlanishi, davlatning bosh islohotchi vazifasini bajarishi, iqtisodiyotni tartibga solishning shakl va vositalarini tahlil qilish, iqtisodiyotni tartiblashning bozor va davlat mexanizmlari uyg'unligini ta'minlash yo'nalishlarini o'rgatishdan iborat.

«Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish» o'quv kursini o'zlashtirish jarayonida talabalar quyidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi:

- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish» o'quv kursining predmetini, asosiy kategoriyalarini va tadqiqot usullarini; bozor iqtisodiyotining o'zini-o'zi tartibga solishi mexanizmining kamchiliklari, salbiy oqibatlarga, ya'ni inqirozlarga olib kelishi mumkinligi, bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solishning zarurligi, davlatning iqtisodiy vazifalarini, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning nazariy asoslarini, bu boradagi turli nazariy konsepsiyalarni, davlatning iqtisodiyotni tartibga solish shakllari, usullari va vosita (dastak)lari haqidagi bilimlarga ega bo'ladi;

- O'zbekistonda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar natijasida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmining shakllantirilganligi hamda uning o'ziga xos xususiyatlarini, davlat mulkini xususiyashtirish va boshqarishning iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishdagi o'rni va ahamiyatini o'rganishi, davlat mulkini xususiyashtirish va boshqarish samaradorligini aniqlash, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni dasturlash, prognozlash va rejalashtirish shakllari va usullari to'g'risidagi bilim va ko'nikmalariga ega bo'ladi;

- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning budjet-soliq, pul-kredit vositalarini qo'llash; ijtimoiy sohani boshqarish, ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish usullarini; davlatning mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashi indikatorlarini tahlil qilish, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davom

etayotgan sharoitda ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda yuz berayotgan jarayonlarga baho berish; O'zbekistonda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash asosida barqaror, mutanosib o'sishni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha ilmiy asoslangan xulosa va takliflarni hamda amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish ko'nikmalariga va malakalariga ega bo'ladi.

I BOB. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA DAVLATNING IQTISODIY ROLI VA VAZIFALARI

1.1. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan va rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni tartibga solishning ikki: davlat va bozor mexanizmlari yuzaga keldi. Fanning maqsadi - davlat va bozor mexanizmlarining o'ziga xos xususiyatlarini yoritishdan iborat. Ular hayotda aralash va o'zaro aloqadorlikda uchraydi. Ularning optimal aloqadorlikda bo'lishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Fanning vazifasi iqtisodiyotni boshqarishda bozor munosabatlari bilan birgalikda davlat mexanizmini qabul qilgan sohalar va shakllarini ko'rsatish, iqtisodiyotni boshqarishda davlatning o'rni haqidagi turli konsepsiyalarni tahlil etishdir.

Bozor - insoniyat tariqiyotining buyuk yutuqlaridan biri. Uning rivojlanishi uzoq yo'lni bosib o'tgan: bu jarayon kichik-kichik ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilar o'rtasidagi aloqalar sifatidagi oddiy shakllaridan boshlab to zamonaviy ishlab chiqarish faoliyatining barcha shakllari, jamiyat iqtisodiy subyektlari o'rtasidagi rivojlangan iqtisodiy munosabatlari, ijtimoiy mahsulotni yaratishdan to uni iste'mol etishgacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

Bozor - bu turli ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ko'rinishidagi faoliyatlarni muvofiqlashtiruvchi murakkab mexanizmdir. Bunda ijtimoiy mehnat taqsimoti va xususiy mulkchilik bozorni hal etuvchi shartlari bo'lib hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik faoliyatining erkinliklari, ishlab chiqaruvchilarning moddiy manfaatdorliklari raqobatga undovchi asosiy kuch bo'lib hisoblanadi.

Ma'lumki, bozorning muhim elementi bu narx va uning darajasi bo'lib, bu ishlab chiqaruvchi uchun ham, tadbirkor uchun ham va xaridor uchun ham muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

Bozor tizimi ishlab chiqaruvchilar va xaridorlarni qaror qabul qilishlarida egiluvchanlik va moslashuvchanlik jihatlarini yuqori ekanligi bilan tavsiflanadi. Bozor ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi aloqalarni bog'laydi. Tarmoqlar o'rtasida resurslarni samarali taqsimlanishida, talab va taklif mutanosibligini ta'minlashda bozor mexanizmi qulaydir.

Jamiyat iqtisodiyotining rivojlanishida, ijtimoiy mehnat taqsimotida, davlatlararo aloqalarning kengayishida, iqtisodiyotning tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqalarni tartibga solish kabi iqtisodiy jarayonlarda bozor mexanizmining tartibga solish imkoniyatlari chegaralanganligi namoyon bo'ladi. Bunga iqtisodiyotda yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz davri qarama-qarshiliklarini misol keltirish mumkin. 1929–1933-yillarda sodir bo'lgan jahon iqtisodiy inqirozi yaqqol misol bo'la oladi.

Bozor mexanizmi bajara olmaydigan va tartibga sola olmaydigan ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining vazifalari mavjud. Sanoat rivojlanishida erkin raqobat asosida ishlab chiqarish kuchlari nafaqat yakka tartibdagi xususiy mulk doirasida o'smoqda, balki jamoa (aksionerlik) va boshqa mulkchilik shakllarining roli ham ortib bormoqda. Biroq, davlat iqtisodiyotning yirik tarmoqlarini o'z zimmasiga olishga, ularni rivojlantirishga va tartibga solishga majbur bo'lmoqda. Masalan: temiryo'l, telegraf, pochta, mudofaa va h.k. Bozor mexanizmi bajara olmaydigan ijtimoiy vazifalar ham mavjud. Bundan tashqari, bozor munosabatlari asosidagi ba'zi faoliyat natijalariga davlatning aralashuvi ehtiyoji tug'iladi.

Bu, avvalambor, iqtisodiyotni makro darajada tartibga solishda, aholining ma'lum qismini ijtimoiy himoya qilish va ularga yordam ko'rsatishda (ishsizlarga, tug'ma nogironlarga), pensiya ta'minotida, mudofaani ta'minlashda, ekologik muammolarni hal etishda, ijtimoiy tartibni saqlashda, pul muomalasini tartibga solishda, iqtisodiy takror ishlab chiqarish

sikliga ta'sir etishda, fundamental ilmni rivojlantirishda davlat aralashuviga zarurat tug'iladi. Tashqi iqtisodiy aloqalarni davlat aralashuvisiz tartibga solib bo'lmaydi. Bozor mexanizmi jamiyat manfaatlarini himoya etish, uzoq davrli ijtimoiy muammolarni va mamlakatlarning o'zaro aloqalarida yuzaga keladigan muammolarni bartaraf eta olmaydi.

Davlat bozor mexanizmi bajara olmaydigan bir qator iqtisodiy vazifalarni bajaradi. Ular quyidagilardir:

- mamlakatning ijtimoiy - iqtisodiy xavfsizligini va milliy iqtisodiyotni raqobatbardoshligini ta'minlash;
- barqarorlashtirish vazifalari (pul muomalasini tartibga solish, inflatsiyani oldini olish va h. k.);
- qonuniy tartibga solish vazifasi;
- muvofiqlashtirish vazifasi;
- ijtimoiy yo'naltirilgan vazifasi;
- taqsimlash;
- nazorat va boshqalar.

Yuqoridagilarning barchasi hozirgi zamon iqtisodiyotida bozor mexanizmi orqali iqtisodiyotni tartibga solish qanchalik zarur bo'lsa, davlat mexanizmini shunchalar zarur ekanligini ko'rsatadi. Eng muhimi, iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda har ikkala mexanizmlarni afzal jihatlarini birlashtirishdir. Bu esa iqtisodiyotni ratsional boshqarishdagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

1.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy usullari va shakllari

Iqtisodiyot o'zini-o'zi tartibga solish davrida bozor mexanizmi uzoq vaqt mobaynida iqtisodiyotni tartibga solishning yagona mexanizmi bo'ldi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurati va uni bozor bilan uyg'unlashtirish biroz keyinroq yuzaga keldi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning rivojlanishini ikki yirik bosqichga bo'lish mumkin: 1. Ikkinchi jahon urushiga qadar; 2. Ikkinchi jahon urushidan keyin.

Birinchi bosqichda davlat xususiy kapitalni takror ishlab chiqarilishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berdi: mehnat, soliq, savdo va ijtimoiy qonunchilik asoslari ishlab chiqildi. Erkin raqobat davrida davlat harbiy zavodlar va temiryo'l qurilishida xususiy kapitalni kengaytirish yo'li bilan xo'jalik jarayonida ishtirok etishni boshladi. Shu bilan birga davlat alohida sohalarni tartibga solishni boshlaydi (agrar soha, pul-kredit) va boshqalar.

Ikkinchi bosqichda bir qator davlatlar tarmoqlarni rejalashtirishga, milliy va hududiy rivojlanishni dasturlashtirishga, davlatning budjet-kredit sohasida iqtisodiyotni tartibga solish faolligini oshirishdi. Iqtisodiy rivojlanishda davlat aralashuvi umumiy iqtisodiy xususiyatga ega bo'lib, davlat uzoq muddatli strategik maqsadlarni ishlab chiqdi. Bu bosqich integratsion ittifoqlar doirasida xalqaro darajadagi o'rta muddatli umumdavlat kelishuvlari bo'yicha davlat faoliyatlarini tavsiflaydi. (EI, O'IXT va b.).

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish xususiy kapitalni takror ishlab chiqarilishi uchun qulay sharoit yaratishdan to iqtisodiy hamkorlik doirasida o'rta muddatli umumdavlat dasturini xalqaro kelishuvlar darajasigacha bo'lgan yo'li bosib o'tildi.

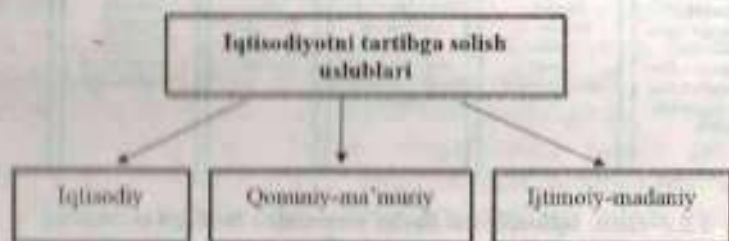
Hozirgi kunda davlat iqtisodiy tizimda iqtisodiy indikatorlarga faol ta'sir etuvchi yagona va asosiy tartibga soluvchi, muvofiqlashtiruvchi markaziga aylanmoqda, iqtisodiy o'zgarishlarga qulay sharoit yaratmoqda. Bozor iqtisodiyotini barcha jabhalari tartibga solishda davlat boshqaruviga zaruriy element sifatida qaraladi.

Umumiy holda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi:

1. Iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikka erishish;
2. Bozorni amal qilishi uchun qulay sharoit yaratish;
3. Iqtisodiy o'sishning barqarorlik darajasini ta'minlash;
4. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni boshqarish;
5. Ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlash;
6. Ekologik va demografik muammolarni hal etish hisoblanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishi turli uslublar bilan iqtisodiy, qonuniy-ma'muriy va sudlov usullari bilan amalga oshiriladi. Ushbu uslublar turli vositalardan foydalangan holda turli usullar orqali amalga oshiriladi. U umumiy ko'rinishda 1.2.1-rasmda keltirilgan. Davlat tomonidan tartibga solish turlari: mutlaq davlat monopoliyasi (sobiq ittifoq va boshqa davlatlar) va iqtisodiy erkinlik darajalari, ya'ni bu darajalar o'rtasida bir qator oraliq ko'rinishlari mavjud bo'ladi (Xitoyda bozor sotsializmi, Germaniya va Avstriyada ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti, Shvetsiya aralash iqtisodiyot modeli va h.k.). Ta'kidlab o'tilgan davlat tomonidan tartibga solish usullari (1.2.2-rasm) to'g'ri va egri usullarga bo'linadi. To'g'ri usullarga: davlat subsidiyasi, davlat tadbirkorligi, iqtisodiyotni davlat boshqaruvi tizimi taalluqlidir. Egri usullarga: soliq, jarima, kvotalar, bojxona bojlari va boshqalar taalluqlidir. Indikativ rejalashtirish va davlat dasturlari iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim shakli hisoblanadi.

Ushbu iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullarini qo'llashda, unga mos ravishda iqtisodiyotning u yoki bu tomonlarini tartibga solish vositalaridan keng foydalanadi (1.2.3-rasm).

1.2.1-rasm. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ushbi¹

¹ Mavzudagi tomonidagi tushuntirish

1.2.2-rasm. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usullari¹

1.2.3-rasm. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning vositalari²

¹ Muallif tomonidan tuzilgan.

² Muallif tomonidan tuzilgan.

1.3. Iqtisodiyotning davlat sektori va uning butun iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli

Davlat sektori – bu mulk egasi davlat bo'lgan jami korxonalar va tashkilotlar majmuyidir. Uning bir qismi milliylashtirishdan va ikkinchi qismi esa davlat mablag'lari hisobidan shakllanadi. Kapital talab etuvchi yangi tarmoqlarni yaratish (kosmik sanoat ishlab chiqarish va boshqalar) hisobiga iqtisodiyotning davlat sektori oshib boradi.

Turli mamlakatlarning ijtimoiy ishlab chiqarishida davlat sektori ulushi turlicha bo'lib, u asosiy kapitalning 2 % dan 50 % gachasini tashkil etadi. MDH davlatlarida bozor iqtisodiyotiga o'tish va iqtisodiyotni isloh qilishdan so'ng davlat sektori ulushi sezilarli darajada qisqardi. Misol uchun: Rossiya Federatsiyasi sanoatida davlat sektori ulushi 5 %dan kamni tashkil etdi, O'zbekiston Respublikasida – 30 %.

Aksariyat adabiyotlarda davlat sektori resurslari va davlat budjeti resurslari yig'indisi «xo'jalikning ijtimoiy sektori», deb yuritiladi. Shu sababli, ijtimoiy sektor komponentlari o'rtasida davlat budjeti va davlat moliyasi asosiy rolni egallaydi. YaIM da davlat yalpi daromadlarining ulushi Meksikada – 21,4 % va Turkiyada – 27,3 % dan Daniya va Shvetsiyada – 60,4 % gachani tashkil etadi. Ijtimoiy xarajatlarning o'sishiga qarab davlat xarajatlari ulushi ortib boradi. O'zbekistonda davlatning YaIMdagi ulushi 2012-yilda 16,4 %ni tashkil etdi.

Davlat sektori ishlab chiqarish maqsadlariga ko'ra nodavlat sektoridan farqlanadi. Ishlab chiqarishdan asosiy pirovard maqsad – bu foyda olish, lekin davlat sektorining asosiy maqsadi – bu investitsiyani, bandlikni tartibga solish, nodavlat sektoriga yordam ko'rsatish va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish hisoblanadi. Davlat sektori maqsadlari milliy iqtisodiyot manfaatlaridan kelib chiqadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vazifalarini amalga oshirish uchun soliqqa tartish va yig'imlar yo'li bilan davlat budjeti resurslari tashkil etiladi va davlat sektorining moddiy bazasi shakllantiriladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan

tartibga solish – bu takror ishlab chiqarish jarayonining tarkibiy qismi va jamiyat iqtisodiyotini rivojlantirishdir.

Iqtisodiyotni tartibga solishning davlat mexanizmi bozor mexanizmi bilan uzluksiz bog'langan. Bundan xulosa qilsak, «Samarasiz davlat boshqaruvi bilan iqtisodiy barqaror rivojlanib bo'lmaganidek, ijtimoiy rivojlanib ham bo'lmaydi». Bu borada taniqli iqtisodchi P.Samuelson shunday deydi – «Iqtisodiyotni u yoki bu mexanizmsiz boshqarish – bu bir qo'lda qarsak chalish bilan barobardir»¹.

1.4. Bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish vazifalari va dastaklari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yuqorida bayon qilingan umumiy vazifalaridan tashqari hokimiyat organlari zimmasiga yuklatilgan aniq vazifalar ham mavjud. Ularga quyidagilar:

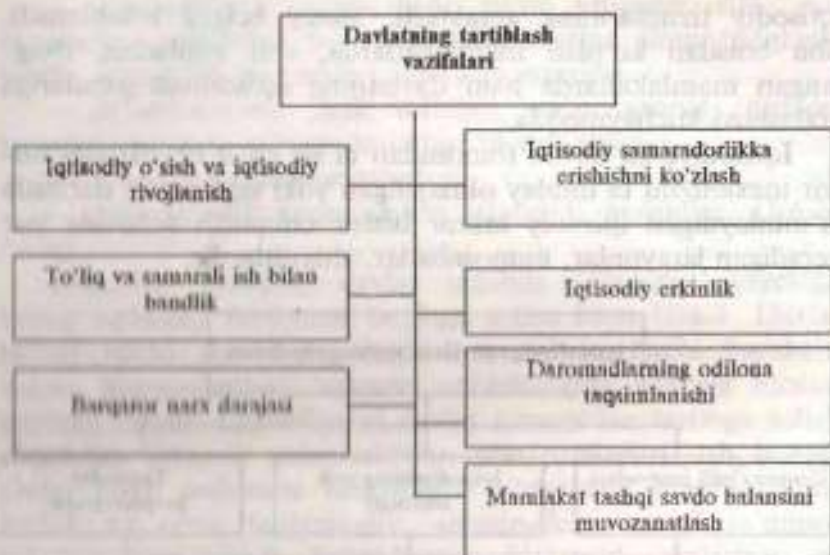
- iqtisodiy o'sish va iqtisodiy rivojlanish;
- to'liq va samarali bandlik;
- iqtisodiy samaradorlikka erishishni ko'zlash;
- narxning barqaror darajasi;
- iqtisodiy erkinlik;
- daromadlarning odilona taqsimlanishi;
- mamlakat tashqi savdo balansining mutanosibli² (1.4.1-rasm).

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning har bir bosqichida o'zaro bog'liq maqsadlarni ishlab chiqish va asoslash hukumatning mamlakatni boshqarish san'ati hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsadlarining murakkabligi va o'zaro bog'liqligining qarama-qarshiligi, ularning ijobiy yoki salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkinligi tartibga soluvchi davlat organlarining o'z maqsadlarini alohida holda emas, balki birgalikda, ularning o'zaro bog'liqligini inobatga olgan holda ishlab chiqishga majbur qiladi.

¹ Цитирован по «Общая экономическая теория (интерпретация)» учебник М.: 1995, стр. 144.

² Государственное регулирование рыночной экономики. – М.: Путь России. //Экономическая литература. 2002. –С.26-27.

1.4.1-rasm. Davlat boshqaruv organlarining milliy iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha vazifalari¹

Iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha davlat organlari oldida turgan maqsadlar ko'p, lekin ularning ichida eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy o'sishni ta'minlash;
- mehnatga layoqatli aholi ish bilan bandligining yuqori darajasini ta'minlash;
- narxlar barqarorligi hamda pul muomalasi barqarorligini ta'minlash;
- tashqi iqtisodiy muvozanatni saqlash.²

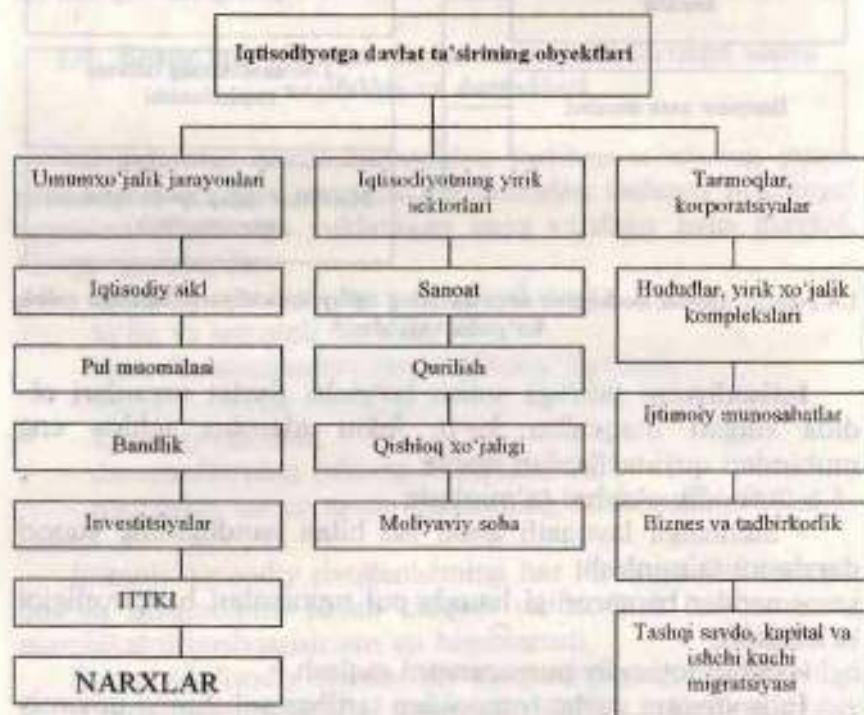
Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning umumiy bosh maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikka erishish, mavjud tuzumni mustahkamlash va takomillashtirish, o'zgarib borayotgan sharoitga adaptatsiya qilish, moslashish hisoblanadi. Demak, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish hozirgi zamon

¹ Muxolof tomondan tuzilgan

² Государственное регулирование рыночной экономики. - М.: Учебное пособие для вузов. / Т.Г. Мерсона и др. Под ред. Т.Г. Мерсона. - КЕДИП/ДАНА. 2001. - С.27.

iqtisodiy tizimlarining xarakterli, asosiy belgisi hisoblanadi. Shu boisdan ko'plab mamlakatlarda, shu jumladan, rivojlangan mamlakatlarda ham davlatning iqtisodiyot sohasiga aralashuvi kuchaymoqda.

Iqtisodiyotga davlat tomonidan ta'sir etish obyektlari- bozor mexanizmi ta'minlay olmaydigan yoki qoniqarsiz darajada ta'minlaydigan ijtimoiy takror ishlab chiqarish sohasida yuz beradigan jarayonlar, munosabatlar, sharoitlardir.

1.4.2-rasm. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish obyektlari¹

Davlat ta'sir etadigan va tartiblaydigan obyektlarga ularning darajalari nuqtayi nazaridan quyidagilar kiradi:

¹ Myasniy ro'yxatlar tuzatir.

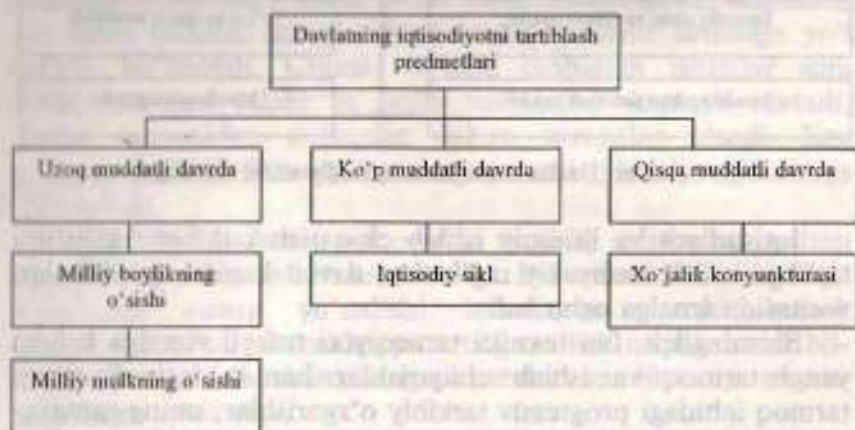
- umumxo'jalik jarayonlari, ya'ni iqtisodiy sikl, pul muomalasi, ish bilan bandlik, investitsiyalar, ilmiy-tadqiqot, tajriba, konstruktorlik ishlari (ITTKI), narxlar;

- iqtisodiyotning yirik sohalari, ya'ni sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, infrastrukturalar, moliya sohasi;

- tarmoqlar va korporatsiyalar;

- yirik xo'jalik komplekslari sifatidagi hududlar. (1.4.2-rasm)

Bulardan tashqari, davlat tartibga soladigan obyektga tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish ham kiradi. Davlat tashqi savdo sharoitlari, kapital va ishchi kuchi harakati, valuta munosabatlari, xalqaro tashkilotlarda ishtirok etishni tartibga soladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish obyektiga ijtimoiy munosabatlar, shu jumladan, ish beruvchilar bilan yollanma ishlovchilar o'rtasidagi munosabatlar, kichik va o'rta tadbirkorlik, shuningdek, sotsial ta'minot sohalari ham kiradi. Iqtisodiyotga davlatning aralashuvi va ta'sir etish predmeti uzoq muddatli istiqbolda milliy boylik va milliy mulkning o'sishi, o'rta muddatda iqtisodiy sikl, qisqa muddatli davrda — xo'jalik konyunkturasi hisoblanadi.

1.4.3-rasm. Iqtisodiyotga davlat aralashuvining predmetlari¹

¹ Axborotni to'liq o'qiganing natijasi.

Ushbu predmet bo'yicha iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblash chora-tadbirlari krizis va turg'unlik sharoitida davlat tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni, kapital qo'yilmalar va bandlikni, tovar va xizmatlar eksporti, xorijiy kapital va turistlarning kirib kelishini rag'batlantiradi, iqtisodiy yuksalish davrida esa iqtisodiy o'sishni jilovlashga, iqtisodiyotning qizib ketishining oldini olishdan iborat bo'ladi. Ushbu maqsadlarda xususiy kapital uchun qo'shimcha moliyaviy rag'batlar yaratiladi, davlat xarajatlari ko'paytiriladi, foiz stavkalari tartibga solinadi (1.4.3-rasm). Iqtisodiy siklni tartibga solishning umumiy vazifalari doirasiga iqtisodiyotning tarmoq va hududiy tuzilishi, kapital jamg'arish, aholi ish bilan bandligi, to'lov balansining ahvoli, inflatsiya, narx va boshqalar ham kiradi (1.4.4-rasm).

1.4.4-rasm. Davlat tomonidan iqtisodiy siklni tartiblash

Iqtisodiyot va ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibiy tuzilishini tartibga solish moliyaviy rag'batlar, davlat kapital qo'yilmalari vositasida amalga oshiriladi.

Shuningdek, fan-texnika taraqqiyoti tufayli vujudga kelgan yangi tarmoq va ishlab chiqarishlar hamda iqtisodiyot va tarmoq ichidagi progressiv tarkibiy o'zgarishlar, uning samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirish rag'batlantiriladi. Shu bilan birga, ayrim joylarda ishlab chiqarishning haddan tashqari konsentratsiyalashuvi va markazlashuvining oldini olish chora-tadbirlari amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim unsurlaridan biri kapital jang'arish hisoblanadi. Ma'lumki, foyda olishga intilish, uni o'zlashtirish hamda kapitalga aylantirish bozor iqtisodiyotida xo'jalik yuritishning bosh maqsadi hisoblanadi. Shuning uchun ham davlatning iqtisodiy siyosati jang'arishni rag'batlantirishga qaratiladi. Bu esa xo'jalik subyektlarining manfaatlariga mos keladi. Davlat boshqaruv organlari iqtisodiy sikl va iqtisodiyot tarkibiy tuzilmalariga ta'sir etish uchun barcha investorlar va ularning ayrim guruhlari uchun turli davrlarda qo'shimcha imtiyozlar hamda imkoniyatlar yaratadi.

Aholining ish bilan bandligini tartibga solish ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif o'rtasida bozor iqtisodiyoti nuqtayi nazaridan normal nisbat va ularning muvozanatini qo'llab-quvvatlashni anglatadi. Bu nisbat iqtisodiyotning malakali va intizomli ishlovchilarga bo'lgan ehtiyojini qondirishi lozim. Ularning ish haqlari yetarli mehnat motivatsiyasini vujudga keltirishi kerak. Ammo ishchi kuchiga bo'lgan talab bilan uning taklifi o'rtasidagi nisbat ish haqining haddan tashqari o'sib ketishiga olib kelmasligi kerak. Aks holda, bu hol milliy raqobatbardoshlikka salbiy ta'sir etadi. Shuningdek, aholining ish bilan bandlik darajasi ham keskin pasayib ketishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Chunki buning oqibatida ishsizlar soni o'sib, iste'mol talabi va soliq tushumlari kamayib ketadi, davlat tomonidan nafaqalar uchun xarajatlar o'sadi. Eng yomoni, bu hol ijtimoiy larzalarga, xavfli ijtimoiy oqibatlarga olib keladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim obyektlaridan biri pul muomalasidir. Pul muomalasini tartibga solishning asosiy yo'nalishi inflatsiyaga qarshi kurash hisoblanadi. Pul muomalasini tartibga solish orqali davlat bilvosita jang'arish sharoitlariga, narxlar va ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etadi.

To'lov balansining holati va uning ijobiy saldosi erishish ham davlatning iqtisodiyotni tartibga solishiga bog'liq. Shu boisdan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan barcha mamlakatlarda davlat to'lov balansini operativ va strategik tartibga

solish bilan shug'ullanadi. Bunda davlat eksport va importga, kapital harakatiga, milliy valuta kursining ko'tarilishi va tushishiga ta'sir etish hamda savdo-shartnoma siyosati va xalqaro iqtisodiy integratsiyalar, tashkilotlarda ishtirok etish orqali mamlakat to'lov balansini tartibga soladi. Davlat narxlarni to'g'ridan to'g'ri va bilvosita tartibga soladi. Narxlarni to'g'ridan to'g'ri tartibga solishda u yoki bu tarmoq mahsulotlariga, ayniqsa, tabiiy monopoliya mahsulotlariga yuqori narx chegarasini belgilaydi. Narxlarni bilvosita tartibga solishda davlat ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga kiritiladigan soliqlar hamda aksiz yig'implari orqali tartiblaydi. Bulardan tashqari, davlat xususiy korxonalarni ilmiy-tadqiqot ishlarini rivojlantirishga va ularning natijalarini ishlab chiqarishga joriy etishga, tovarlarni, kapitalni, to'plangan bilim va tajribalarni chetga eksport qilishga rag'batlantiradi.

Iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda davlat jahon amaliyotida to'plangan chora-tadbirlar, ya'ni quyidagi dastaklardan foydalanadi:

- iqtisodiy prognozlashtirish, ya'ni iqtisodiyot va uning tarkibiy sohalarining istiqboldagi ahvolini, holatini oldindan ko'ra bilish, ularning istiqbolini belgilash;

- mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining indikativ rejasini tuzish;

- davlat organlari bo'yicha manzilli rejalarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- xo'jalik obyektlariga bilvosita, ya'ni iqtisodiy dastaklar orqali ta'sir etish dastak(richag)larini qo'llash;

- mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalarini hal etish bo'yicha maqsadli dasturlar ishlab chiqish va amalga oshirish (1.4.5-rasm).

Davlat mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tartibga solishda ma'lum hujjatlar ishlab chiqadi. Ularning asosini iqtisodiy prognozlar tashkil etadi. Iqtisodiy prognozlar mamlakatni iqtisodiy rivojlantirish maqsadlarini belgilash, uni amalga oshirish strategiyasini va taktikasini ishlab chiqish hamda indikativ rejalar tuzishning asosi hisoblanadi. Iqtiso-

diyotni tartiblashning muhim hujjatlaridan biri iqtisodiy rivojlanishni dasturlashdir.

1.4.5-rasm. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat tomonidan qo'llaniladigan dastaklar

1.4.6-rasm. Mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishini tartiblash bo'yicha hujjatlar tizimi¹

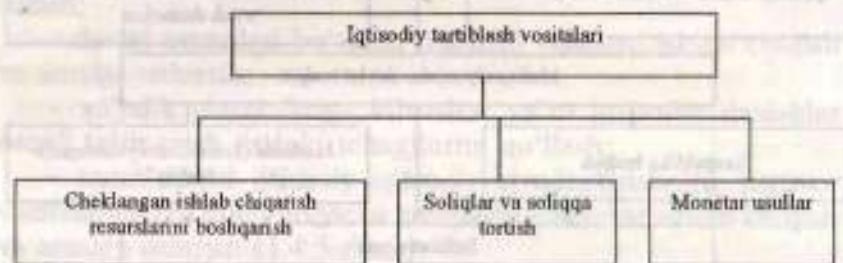
¹ Государственный регулирование рыночной экономики. – М.: Путь России. Экономическая литература, 2002. С. 45

Iqtisodiy dasturlar bozor munosabatlari amal qilayotgan sharoitda davlatning ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonlariga to'g'ridan to'g'ri faol aralashuvining asosiy dastaklari hisoblanib, u butun iqtisodiyotni yoki uning alohida sohalari bo'lgan tarmoqlar, hududlar, ko'ptarmoqli komplekslar rivojlanishi dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishni anglatadi (1.4.6-rasm).

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmi o'z ichiga mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etish vositalarini oladi. Ular quyidagilar:

- cheklangan ishlab chiqarish resurslarini boshqarish;
- iqtisodiyotni soliqlar orqali tartiblash;
- iqtisodiyot tizimiga monetar usullar orqali ta'sir ko'rsatish (1.4.7-rasm).

Cheklangan ishlab chiqarish resurslarini boshqarish deganda davlat o'ziga qarashli tabiiy, mehnat, ishlab chiqarish, kapital, investitsion resurslarni to'g'ridan to'g'ri taqsimlash orqali iqtisodiy tizimdagi muvozanatni saqlashga, yangi nisbatlar va mutanosibliklarni vujudga keltirishga intiladi. Ammo ba'zi hollarda cheklangan iqtisodiy resurslarning davlat tomonidan to'g'ridan to'g'ri taqsimlanishi iqtisodiy tizimdagi muvozanat va mutanosiblikning buzilishiga ham olib keladi.

1.4.7-rasm. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalari

Iqtisodiyotni soliqlar vositasida tartibga solish xo'jalik subyektlarini mamlakat iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi soliq stavkalari hamda tariflarni belgilash orqali amalga oshiriladi.

Soliqqa tortish obyektlari, soliq stavkalarini belgilash bilan bir qatorda imtiyozlar tizimi ham joriy etiladi. Soliq imtiyozlarini joriy etish davlatning iqtisodiy jarayonlarga ta'sir etish vositalaridan biri hisoblanadi.

Iqtisodiyotga monetar usullar orqali ta'sir etish foiz stavkalari, budjet qarzlari, davlat qarz majburiyatlari ochiq bozordagi operatsiyalar, muomaladagi pul massasi, valuta kursi kabi moliyaviy regulyatorlarni o'z ichiga oladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlat iqtisodiyotni tartibga solish obyektlari, predmetlari, vosita va usullarini aniq belgilash hamda qo'llash mexanizmini shakllantirishi lozim bo'ladi.

1.5. O'zbekistonda davlatning iqtisodiy vazifalari

Bozor iqtisodiga o'tish sharoitida davlat bosh islohotchi bo'lishi xususida I.A. Karimov: «Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat bosh islohotchi bo'lishi, iqtisodiyot va ijtimoiy turmushning hamma sohalarini o'zgartirish rejalarini tuzib, uni izchillik bilan amalga oshirishi zarur»,¹ deb ta'kidlagan edi.

Xalq manfaatlariga javob beruvchi mustaqil iqtisodiy siyosat O'zbekistonda mustaqil rivojlantirishning ajralmas shartidir. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, ayrim mamlakatlarda iqtisodiy rivojlanish va aholining turmush darajalari o'rtasidagi tafovutlarga qaramay, jahon hamjamiyati rivojlanishining hozirgi bosqichiga bozor iqtisodiyoti juda mos keladi va samara kasb etadi. Faqat uyushgan bozorgina bugungi kunda xalqning ijodiy va mehnat imkoniyatlarini ochib bera oladi, hoqimandalikka xotima beradi, tashabbuskorlik va ishbilarmonlikni rivojlantira oladi, rag'batlantirish va yo'qotilgan egalik tuyg'usini qayta tiklaydi. Faqat bozorgina tejamli xo'jalik yuritishning oqilona shakllarini yaratadi.

Bozorga, ayniqsa, uning shakllanish bosqichida, uzoq va chuqur iqtisodiy inqirozlar, ishsizlikning o'sishi, pulning

¹ Karimov I.A. *Uzbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning yangi bosqichi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidentligi, 1994, 36-bet.

qadrsizlanishi, ko'pgina korxonalarining sinishi va ishbilarmonlarning xonavayron bo'lishi, aholining moddiy ta'minot jihatdan keskin tabaqalashuvi, huquqqa zid xatti-harakatlar va jinoyatlarning o'sishi xosdir. Bozor iqtisodiyoti sari buyuk sakrashlar, inqilobiy qayta o'zgarishlar yo'li bilan emas, balki sobitqadamlilik va izchillik bilan bosqichma-bosqich harakat qilish kerak. Bizning bozorga o'tishimizdagi o'ziga xos xususiyatlarimiz ana shunday. Bozor munosabatlariga asoslangan rivojlangan jamiyat qurish — bu uzoq murakkab jarayon ekanligi, uni doimiy ravishda chuqur idrok qilish va zarur hollarda tuzatishlar kiritishni talab qilishini anglamoq kerak. Bozorga o'tilgan sari iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishda davlatning vazifasi jiddiy o'zgaradi. Bozor iqtisodiyotining o'zini-o'zi tartibga soluvchi vositalari tobora muhimlashadi. Davlat zimmasiga faqat iqtisodiy reja va rag'batlantirish vazifasigina qoladi. Xuddi shu yo'l bilan haqiqiy bozor munosabatlariga o'tish va buning uchun zarur sharoitlar yaratish mumkin.

Bozor xo'jaligining asosiy talablari va shartlaridan biri erkin narxlardir. Ammo dunyo bo'yicha narx siyosati, ayniqsa, bozor tarmoqlarini qaror toptirish davrida tartibga solib turilmaydigan bironta ham davlat mavjud emas. Bozor munosabatlari yo'liga kirgan ko'pgina mamlakatlarning tajribasi davlat doimo aholini ham, ishbilarmonlarni ham islohotlarga tayyorlab kelganligidan dalolat beradi.

Davlat ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga bevosita iqtisodiyotning davlat sektori orqali ham ta'sir ko'rsatadi. Davlat ixtiyorida faqat asosiy va xalq xo'jaligi tarmoqlarining strategik ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlari qoladi. Bular yoqilg'i, neft va gaz sanoati, elektr energetikasi, temiryo'l, avtomobil, havo va truboprovod transporti, aloqa, suv va gaz ta'minoti, irrigatsiya inshootlari qurilishi va ulardan foydalanishdir.

Qishloq joylarda bozor munosabatlarini rivojlantirish, dehqonda yerga egalik qilish tuyg'usini qayta tiklash — meros qilish huquqi asosida yerni abadiy foydalanish uchun berish yo'lidan borish kerak.

Eng muhimi, qishloq xo'jaligini yuritishning shunday shaklini yaratish kerakki, bu har bir dehqonga o'z mehnatining samarasidan mustaqil bahramand bo'lish imkoniyatini bersin. Ana shundagina dehqon o'zini haqiqatan ham yerning chinakam egasi deb biladi.

Qishloq turmush darajasini shahar turmushi darajasiga ko'tarish, eng avvalo, aholining ijtimoiy ahvolini yaxshilash, ularni suv va gaz bilan ta'minlash, shuningdek, ishchi kuchi ortiqcha bo'lgan joylarda kichik mustaqil korxonalar, keng tarmoqli qayta ishlash shaxobchalarini tashkil etish davlat ahamiyatiga molik vazifadir.

Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish bozorning keng tarmoqli tizimini tashkil etishni talab qiladi. Ayrim korxonalar va tijorat tuzilmalarining yakkaboshlik mavqeyini tugatish narxlarning sun'iy ravishda oshirib yuborilishi, monopol yuqori daromadlar olinishiga qarshi turuvchi sog'lom raqobat muhitini shakllantirish imkonini beradi.

Alohida ta'kidlash joizki, o'zgarib turadigan bozor iqtisodiyotini yaxshi tushunadigan, yuksak bilimli va ishbilarmon mutaxassislariga ega bo'lmay turib, korxonalarni malakasiz qo'llarga topshirish ularning barbod bo'lishiga sabab bo'ladi.

Mulknii davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirish jarayoni bozor iqtisodiyotiga o'tish uchun zarur bo'lgan boshqa shart-sharoitlarni vujudga keltirish bilan bog'liq holda izchil va har tomonlama yondashuvni talab qiladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish — bozorni shakllantirish yo'lidagi zaruriy va muqarrar bosqich bo'lib, uni ta'minlash uchun respublika budjeti taqchilligini cheklashga va uni izchil ravishda eng kam darajaga keltirishga qaratilgan kuchli moliyaviy siyosat olib borilishi taqozo etiladi. Bu jarayonda budjet mablag'lari kechiktirib bo'lmaydigan eng zarur davlat va ijtimoiy ehtiyojlargagina berilishi kerak.

Erkin narxlarga o'tilishidan iborat umumiy yo'lda tovarlarning alohida muhim turlari doirasi narxlarining davlat tomonidan nazoratga olinishi saqlanib qoladi. Eng zarur oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar, buyumlarning chegara-langani narxlari me'yor bilan berish hisobiga ular bilan aholini

kafolatli ta'minlash, ichki iste'mol bozorini himoya qilish, tovarlarni sotib olishda aholiga katta imkoniyatlar yaratib berish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Bozorning o'zgaruvchan sharoitlarida mehnatga layoqatli mahalliy mutaxassislersiz O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlashni tasavvur qilish qiyin. Bunda O'zbekistonning o'ziga xos xususiyatlari, xalqning milliy-ruhiy turmush tarzi, ta'limdagi butun jahon va Sharq tajribasining eng yaxshi yutuqlari har tomonlama e'tiborga olinishi kerak. Iqtidorli yoshlarni xorijiy mamlakatlarning yetakchi o'quv yurtlariga o'qishga va tajriba orttirishga yuborish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Zamonaviy bozor tizimiga o'tishga doir chora-tadbirlar majmuyini amalga oshirish respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, uning sanoatlashgan mamlakatlar safiga yo'nalishida chuqur sifat o'zgarishlariga olib keladi hamda O'zbekiston iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy mustaqilligining ishonchli kafolatini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasida davlat bosh islohotchi sifatida quyidagi vazifalarni amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir:

1. Bozor munosabatlariga o'tishning boshlang'ich davrida aholi manfaatlarini kuchli qayta taqsimlash vositasi orqali himoya qilish.

2. Ijtimoiy-siyosiy barqarorlik va millatlararo totuvlikni kafolatlash.

3. Iqtisodiy faoliyatning huquqiy asoslari, o'ziga xos bozor shart-sharoitlarini vujudga keltirish va tasdiqlash.

4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitlarida kishilarning iqtisodiy erkinliklari kafolatlangan bo'lishi.

5. Tartibga solinadigan bozor sharoitida asosiy maqsad yo'nalishlarini ishlab chiqish, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning bosh yo'lini belgilash va bu yo'lni o'tkazish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish.

6. Ijtimoiy muammolarni hal qilish, aholini ijtimoiy himoyalashning samarali, aniq va ravshan tizimini vujudga keltirish.

7. Vujudga kelayotgan ishbilarmonlik tizimlarining qaror topishi va rivojlanishiga ko'maklashish.

8. Aniq maqsadga qaratilgan iqtisodiyot tarmoqlari tuzilmasi siyosatini izchillik bilan amalga oshirishga ko'maklashish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlab ko'rsatganidek, «Bozor sharoitida iqtisodiyotni davlat yo'li bilan tartibga solish, odatda, iqtisodiyotning davlat sektorini rivojlantirishni boshqarishi hamda ijtimoiy muammolarni hal etish yo'li bilan bevosita, shuningdek, huquqiy va iqtisodiy vositalar yordamida bilvosita amalga oshiriladi

Asosiy tushuncha va atamalar

Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor mexanizmi, iqtisodiyotni tartibga solishning davlat mexanizmi, davlat sektori, iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning to'g'ri va egri usullari, indikativ rejalashtirish, davlat dasturlari, markazlashtirilgan rejalashtirish.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiyotni tartibga solishda bozor mexanizmining ustunlik va kamchilik tomonlarini ayting?

2. Bozor mexanizmi qanday ijtimoiy vazifalarni bajara olmaydi?

3. Davlat boshqaruv rolisiz kerakli natijalar bera olmaydigan bozor mexanizmi vazifalarini sanang?

4. Zamonaviy davlatning iqtisodiy vazifalari nimalardan iborat?

5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish shaklining asosiy rivojlanish boqichlarini tavsiflang.

6. Davlat tomonidan tartibga solishdan asosiy maqsad va vazifalar nimalardan iborat?

7. YaIM va davlat xarajatlari hajmi o'rtasidagi mutanosiblik nimani bildiradi?

8. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish obyektlari va subyektlari nimalardan iborat?

9. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat tomonidan qanday dastaklar qo'llaniladi?

10. Mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishini tartiblash bo'yicha qanday hujjatlar tizimi mavjud bo'lishi kerak?

11. Markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish xususiyatlarini ayting?

12. O'zbekistonda davlat bosh islohotchi sifatida qanday vazifalarni bajaradi?

II BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING NAZARIY ASOSLARI

2.1. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli haqida merkantilizm va fiziokrat maktablari namoyandalarining nazariy qarashlari

Dastlabki iqtisodiy nazariyalar kapitalizmning boshlang'ich davriga to'g'ri keladi (XV–XVII asrlar). Bu davrda merkantilistlar jamiyat boyligi muomala sohasida yaratiladi, millat boyligi esa pul miqdori bilan aniqlanadi degan fikrni ilgari surishadi. Merkantilizm – bu iqtisodiy nazariyadagi birinchi maktab bo'lib, uning mashhur namoyandalaridan biri Tomas Men hisoblanadi (1571–1641-y.).

Merkantilizm kapitalni dastlabki jang'arilishi davriga xos bo'lib, savdo burjuaziya manfaatlarini ifoda etadi. Merkantilizmga ikki xususiyat xosdir: 1) boyluk pul bilan ifodalanadi (davlat qancha ko'p pulga ega bo'lsa, u shuncha badavlat hisoblanadi) 2) davlat hokimiyati yordamida pul boyluklarini jang'arishga erishish mumkin. Ushbu maktab namoyandalari mamlakatga olib kiritilgan va olib chiqilgan tovarlar o'rtasidagi farqning (aktiv savdo balansi) yuqoriligi bilan davlat boyligi oshadi va davlat aktiv savdo balansida siyosiy ishlarni olib borishi zarur, deb hisoblashadi. Davlat mamlakatdan Tovalarni olib chiqishni rag'batlantirish va mamlakatga tovarlar olib kirishni cheklash, ba'zi tovarlarni esa olib kiritilishini taqiqlash bilan proteksionizm siyosatini yuritishi lozim. Bunda quyidagi tamoyil olg'a suriladi: chet eldan arzon bahoga sotib olish, boshqa davlatlarga qimmatroq sotish.

Merkantilizm maktabi «Siyosiy iqtisod» atamasining paydo bo'lishi bilan bog'liq. U fransuz merkantilisti A.Monkrettonning 1615-yilda chiqqan «Siyosiy iqtisod traktlari» kitobiga

kiritilgan edi. Merkantilistlar birinchi bo'lib iste'mol qiymatini emas, balki almashinuv qiymatini boylik deb e'lon qildilar.

Keyingi iqtisodiy maktab fiziokratlar edi. Ushbu maktabning eng ko'zga ko'ringan namoyandasi – F.Kene (1694–1774-y.). Uning xizmati: fiziokratlar muomala sohasini tahlil etishdan ishlab chiqarishni tahlil etishga tomon burilish yasadi. Faqat ular qishloq xo'jaligi bilan chegaralanishdi. Kene ekvivalent ayirboshlash ta'limini olg'a surdi va savdodagi ayirboshlardan hech qanday boylik yaratilmasligini va ayirboshlash hech narsa ishlab chiqarilmasligini isbotladi.

F.Kene «tabiiy tartiblanish» holatini, ya'ni bozor narxining beqaror tebranishi, erkin raqobat va ba'zi hollarda davlat aralashuvi asosida iqtisodiyotni rivojlantirishni olg'a surdi. Fiziokratlar iqtisodiy rivojlanish o'zida tabiiy jarayonni namoyon qilishi, qonunlarga amal qilinishi va odamlar ta'siridan holi bo'lishini lozim deb bilishdi. Bu ularning mutlaq yutuqlari edi.

2.2. Klassik siyosiy-iqtisod namoyandalarining konsepsiyalari. Iqtisodiy liberalizm va uning mohiyati

Bozor munosabatlarining rivojlanishi tadbirkorlar sinfini vujudga kelishi va mustahkamlanishi bilan tavsiflanadi. Iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning aralashuvi ushbu maktab nuqtayi nazarida, ya'ni merkantilizmni iqtisodiy liberalizm g'oyasi bilan almashinish oqibatida tadbirkorlik faoliyatini cheklangan va iqtisodiyotga davlatning aralashuvini salbiy baholagan. Bu g'oya A.Smit va D.Rikardolarning ilmiy ishlarida asoslangan. Ular klassik siyosiy iqtisod maktabi asoschilari bo'lib, qiymatning mehnat nazariyasini yaratdi, kapitalning mazmunini va qo'shilgan qiymat nazariyasini yoritib berdi.

Iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning roli xususidagi ularning qarashlari davlatning aralashuvi iqtisodiy rivojlanishni sekinlashtiradi, degan fikrdan kelib chiqadi. Masalan, Smit g'oyasi quyidagicha: «Bozor iqtisodiyoti o'zini-o'zi boshqarishga moslashgan, uning asosida qanday qilib ko'proq fayda olishga harakat qilish bilan bog'liq «ko'rinmas qo'l» - shaxsiy manfaat yotadi». Smit xulosasiga ko'ra, iqtisodiyotni tartibga

solishda davlatning aralashuvi olib tashlansa, iqtisodiyot samarali amal qiladi va bozor butunlay erkin bo'lmog'i lozim. D.Rikardo, J.B.Sey, D.Mil, A.Marshallar A.Smit g'oyasining davomchilari bo'lib, ular iqtisodiy liberalizm g'oyasi ilgari surishdi va hozirgi kunga qadar zamonaviy iqtisodchilar tomonidan ijobiy baholanmoqda (neoklassik yo'nalish).

Klassiklar jami talab va jami taklif mutanosibligini o'zlariga xos talqin etishdi. Ular: jami taklifning o'zgarishi unga mos jami talabni o'zgarishini yuzaga keltiradi degan fikrdan kelib chiqishadi. Bu Sey qonunida o'z aksini topadi, ya'ni taklif etilgan tovar unga mos ravishda talabni keltirib chiqaradi, bu esa talab va taklif o'rtasidagi yuzaga keladigan farqlarni bartaraf etadi. Oldindan ishlab chiqarishning o'rni yo'qoladi. Tovar ishlab chiqarishning o'sishi, ish haqlarini oshishiga olib keladi, buning natijasida taklifga mos ravishda talab ham oshadi.

Haqiqatda esa barcha daromadlar tovarlarga ayirboshlanilmadi. Jamg'arish yuzaga keladi va jamg'arilgan pul miqdori investitsiyaga har doim ham teng bo'lmaydi. Klassikchilar jami talab va jami taklifga bog'liq holda narxning tebranishi barcha bozorlarni, shu o'rinda mehnat bozorini ham, resurslar bozorini ham barqarorlashtiradi deb hisoblashdi. Bog'lanish: bozorda narxning pasayishi ish haqini pasayishiga olib keldi yoki ish haqi avvalgiday qolsa u holda ishsizlik yuzaga keladi.

Biroq iqtisodiy inqirozlarning keskinlashuvi oqibatida asosan 1929–1933-yillardagi, klassik iqtisodiy liberalizm nazariyasini zaif ekanligini ko'rsatdi.

2.3. 1929–1933-yillardagi iqtisodiy liberalizm nazariyasining inqirozi

Iqtisodiy inqiroz bozor mexanizmining o'zi iqtisodiyotni tartibga soluvchi va barqarorlashtiruvchi yagona mexanizm bo'la olmasligini ko'rsatdi. Iqtisodiy liberalizm konsepsiyasining ta'siri zaiflashdi. 1929–1933-yillarda bo'lib, o'tgan iqtisodiy inqiroz davrida ishlab chiqarish sur'ati 45 % ga pasaydi,

ishsizlik darajasi oshib ketdi va h.k. Asosan 1929–1933-yillardagi inqiroz o'zgaruvchan sharoitda bozor davlatning aralashuvisiz ishlab chiqarishni tartibga solishga va resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash imkoniyatiga ega emasligini ko'rsatdi.

Ingliz iqtisodchisi Dj.M.Keyns (1883–1946) taklif etgan konsepsiya iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli haqidagi qarashlarning rivojlanishida yangi va muhim bosqichi hisoblanadi. U bozor iqtisodiyotida davlatning roli haqidagi klassik qarashlarda keskin burilish yasadi. U tartibga solishning bozor mexanizmi bilan uyg'unlashtirilgan iqtisodiyotda davlatning aralashuvisiz iqtisodiyot samarali rivojlana olmasligini ko'rsatib berdi. Keyns konsepsiyasi o'sha davrdagi xo'jalik tizimini halokatli larzalardan saqlab qolishga qaratilgan edi.

U iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning o'rniga klassik(iqtisodiy liberalizm) qarashlarda burilish yasadi. Iqtisodiyotni rivojlanishida bozor va davlatning roli, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurati haqidagi Keyns qarashlari iqtisodiy rivojlanishda davlatning roli haqidagi qarashlarda Keyns inqilobi nomini oldi.

Keyns iqtisodiy modelning mazmunini «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936-y.) asarida yoritib berdi. Bu tartibga solinadigan bozor iqtisodiyoti doktrinasini edi. U bozor iqtisodiyoti «kasal» uni davolash lozim, deb hisoblaydi.

«Keyns inqilobi» jarayonida olg'a surilgan g'oya klassik siyosiy iqtisodchilarni qarashlarida bozor iqtisodiyotiga qarashlarida burilish yasadi. Keyns yalpi talab va taklifni takomillashtirishda davlat siyosatidan foydalanmasdan turib ishlab chiqarish inqirozidan chiqish mumkin emasligini ko'rsatib berdi.

Jami talabni pul-kredit va moliya mexanizmlari orqali davlat tomonidan tartibga solish - Keyns g'oyasining asosini tashkil etadi. Keyns ta'limotidagi asosiy tezis: - talab taklifni belgilaydi.

Ishsizlikni va resurslardan to'liq foydalanilmaslikni qisqartirish uchun esa davlat o'zining xarajatlarini kengaytirish yo'li

bilan talabni rag'batlantirishi, kam foizli soliq tizimi orqali xususiy investitsiyani rag'batlantirishi lozim.

Keyns modeli narxlar va ish haqlari qisqa davr ichida sekin o'zgarishi bilan klassik modeldan farqlanadi. Keyns Seyning taklif shaxsiy talabni yuzaga keltiradi degan qonunini rad etdi. Keyns jami talab jami taklifni yuzaga keltiradi, degan fikrni ilgari suradi.

2.4. Iqtisodiy rivojlanishni tartibga solishda davlatning roli haqida zamonaviy nazariyalar

Iqtisodiyotga davlat aralashuvining keynscha nazariyasi

1929–1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozidan so'ng keynschilik nazariyasi iqtisodiyot fanida yangi oqim sifatida yuzaga keldi. Ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns ushbu iqtisodiy maktabning asoschisi edi. U mazkur nazariyani o'zining 1936-yilda nashrdan chiqqan «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» nomli asarida bayon qilib berdi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, soha mutaxassislari orasida Keyns iqtisodiyotga davlat aralashuvi zaruriyatini dalillab bergan dastlabki iqtisodchi hisoblanmagan. Keynsning o'tmishdoshlari bo'lmish A. Pigu va K. Viksell ham iqtisodni davlat tomonidan boshqarish zarurligini ilmiy asoslab berdilar. Ushbu nazariyaning asoschilaridan biri G. Xaberler o'zining «Ravnaq va turg'unlik» nomli kitobida davriylik nazariyasini tahlil qilib berdi, inqirozni kapitalning haddan tashqari jamg'arilishi bilan yoki yetarlicha iste'mol qilinmaslik bilan izohladi va davriylik tebranishlari amplitudasini kamaytirish maqsadida bu ikki kulfatdan qanday qutulish choralari to'g'risida o'z fikrlarini bayon qildi. J.M.Klark tomonidan multiplikator va akselerator mexanizmi ishlashining tadqiq qilinishi ham iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish nazariyasini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etdi. Uning tadqiqotlari Keyns tadqiqotlari bilan bir vaqtda o'tkazilgan edi. Ammo Keyns nazariyasi uning o'tmishdoshlari va zamondoshlari nazariyalaridan shu bilan farq qiladiki, u ishsizlik va ortiqcha ish-

lab chiqarish inqirozlari tasodifiy, o'z-o'zidan yuzaga keladigan hodisalar emas, balki kapitalistik bozor mexanizmi harakati tufayli ro'y beradigan hodisalar ekanligini isbotlagani holda, birinchi marta iqtisodiyotni davlat hokimiyati tomonidan doimiy, muntazam ravishda tartibga solib turish zarurligini e'lon qildi. Keyns nazariyasining asosiy xususiyati shundan iboratki, u iqtisodchilardan birinchi bo'lib, makroiqtisodiy davlat tartiblashi foydasiga asosiy dalillarni bayon qilib berdi, bunda u o'zigacha hukmron bo'lgan tartiblashning mikroiqtisodiy yondashuvini rad etdi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblashning keynscha nazariyasi uch asosiy holatni o'z ichiga oladi: birinchidan, unda o'z-o'zidan harakatga keladigan bozor mexanizmiga baho beriladi; ikkinchidan, iqtisodiyotning boshboshdoqlik asosida rivojlanishi jarayonida paydo bo'ladigan qiyinchilik va ziddiyatlarning sabablari talqin qilinadi; uchinchidan, kamchiliklarni bartaraf qilish maqsadida iqtisodiyotni tartiblash tadbirlari tizimi belgilanadi.

Keyns o'zining dastlabki tadqiqotlarida Sey qonunini inkor etgan holda samarali talab¹ nazariyasini asoslab berdi. Keyns-gacha bo'lgan davrda klassiklar tomonidan Sey qonuni qabul qilingan bo'lib, unga muvofiq taklif o'z talabini yuzaga keltirar edi. Keyns esa, aksincha, jami talab o'z taklifini yuzaga keltirishi g'oyasini ilgari surdi.

Samarali talab nazariyasiga muvofiq mahsulot (yoki mehnat) muayyan miqdori taklifning bahosi, deb daromadning shunday miqdoriga aytilganki, bu miqdor tadbirkorlarning ushbu mahsulot (yoki mehnat)ni taklif qilishga bo'lgan rag'bati uchun yetarlidir. Jami talab bahosi va mahsulot (yoki mehnat) hajmi o'rtasidagi nisbat jami talab funksiyasi, deb ataladi. Bu yerda shuni aytib o'tish lozimki, tadbirkorlar daromadni faqat muayyan miqdordagi mahsulotni sotganlaridan so'nggina olishlari mumkin. Kutilayotgan daromad va mahsulot (yoki mehnat) hajmi o'rtasidagi nisbat jami talab funksiyasi deb ataladi. Agar ishlab chiqarilgan mahsulotning

¹Пезини А. Очерки позитивной экономики капитализма. В 2 т.: Пер. с итальянского. Т. 2. -М.: «Прогресс», 1976. -С.615-616.

muayyan hajmida ko'zda tutilgan daromad jami taklif bahosidan oshsa, unda tadbirkorlar yanada yuqori foyda olish maqsadida mahsulot hajmini (va bandlikni) oshiradilar va agar kutilayotgan daromad taklif bahosidan past bo'lsa, u holda tadbirkorlar mahsulot hajmini (va bandlikni) kamaytiradilar. Faqat ko'zda tutilayotgan daromad va taklif bahosi o'rtasida tenglik bajarilgan sharoitdagina optimal holatda bo'ladilar, shuning uchun ular mahsulot ishlab chiqarishni ushbu darajada ushlab turishga intiladilar. Demak, tadbirkorlar uchun qulay bo'lgan ishlab chiqarish darajasi jami talab funksiyasi bilan jami taklif funksiyasi kesishgan nuqta bilan belgilanadi, ushbu nuqtadagi jami talab funksiyasining qiymati samarali talab, deb ataladi. Jami talab esa daromad darajasini belgilab beradi:

U Keyns nazariyasida quyidagi tenglama bilan ifodalangan:

$$Y = C + I$$

bu yerda: Y - milliy daromad;

C - iste'mol;

I - jami investitsiyalar.

Keyns tomonidan kashf qilingan asosiy psixologik qonun uning iste'mol funksiyasini tadqiq qilinishida yo'naltiruvchi omil bo'lib xizmat qildi. «Asosiy psixologik qonun shundan iboratki, - deb yozgan edi. J. Keyns, - kishilar, odatda, daromadlari ortishi bilan o'z iste'molini ko'paytirishga moyildirlar, lekin bunda iste'mol daromad ortgan darajada oshmaydi»¹.

Bu hol shuni bildiradiki, agar daromad o'zgarsa, unda iste'mol ham ana shu yo'nalishda o'zgaradi, lekin iste'mol o'zgarishi daromad o'zgarishidan kichik. Keyns iste'mol o'zgarishi va uni o'zgartirgan daromad o'zgarishi o'rtasidagi nisbatni iste'molga bo'lgan chekli moyillik, deb atadi va uni quyidagi formula bilan ifodaladi:

$$MPC = \frac{C}{Y} \text{ yoki } MPC = \frac{dC}{dY}$$

¹ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. -М.: «Иностранная литература», 1948. 90-стр.

Iste'mol va umumiy daromad o'rtasidagi nisbatni esa u iste'molga bo'lgan o'rtacha moyillik, deb atadi:

$$APC = \frac{C}{Y}$$

Keyns tomonidan ochilgan asosiy psixologik qonunga muvofiq iste'molga bo'lgan chekli moyillikning miqdori 0 dan 1 gacha bo'lgan oraliqda yotadi:

$$0 < \frac{\Delta C}{\Delta Y} < 1.$$

Keyns o'z konsepsiyasini asoslash uchun «iste'molga bo'lgan moyillik» tushunchasi bilan bir qatorda «jamg'arishga bo'lgan moyillik» tushunchasini kiritdi. Jamg'arishga bo'lgan moyillik - bu jamg'arma (S) miqdori o'zgarishi bilan uni o'zgartirgan daromad o'zgarishi o'rtasidagi nisbatdir:

$$MPC = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

Jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik esa jamg'arishning umumiy daromadga bo'lgan nisbati bilan ifodalanadi:

$$APS = \frac{S}{Y}$$

Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, agar umumiy daromad oshsa, u holda kishilar ushbu orttirilgan daromadning bir qismini iste'molga, ikkinchi qismini esa jamg'arishga yo'naltiradilar. Shuning uchun iste'mol va jamg'arma o'zgarishlari yig'indisi, albatta, daromad o'zgarishiga teng bo'lishi lozim, ya'ni

$$\Delta C + \Delta S = \Delta Y$$

Demak,

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1.$$

Jamg'arishga bo'lgan chekli moyillikka iste'molga bo'lgan chekli moyillik nisbati uni birgacha to'ldiruvchi kattalik ekanligi yuqoridagi formuladan ko'rinib turibdi.

Qisqa muddatli makroiqtisodiy modellarda iste'mol va daromad o'rtasidagi nisbat chiziqli hisoblanadi va u quyidagicha ifodalanadi:

$$S = A + S \times Y,$$

bu yerda:

A - jamiyat daromadi darajasi O ga teng bo'lgan vaziyatda iste'mol darajasi (musbat kattalik);

U - avtonom iste'mol deb ham ataladi, chunki u daromadga bog'liq emas;

S - iste'molga bo'lgan chekli moyillik.

Keynscha nazariyaning daromad va bandlik darajasini belgilovchi asosiy tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$U = S(Y) + I.$$

Agar iste'mol funksiyasi chiziqli funksiya ekanligini nazarda tutadigan bo'lsak, u holda yuqorida keltirilgan asosiy tenglama mana shunday ko'rinishda ifodalanadi:

$$Y = A + S_x Y + I.$$

Demak, sarmoyalar hajmi va iste'mol funksiyasi ko'rinishi daromad va bandlik darajasini belgilovchi omillar ekan. Investitsiyalar hajmining o'zgarishi milliy daromadning ham ana shu yo'nalishda o'zgarishiga olib keladi.

Keyns nazariyasiga ko'ra, multiplikator jamg'arishga bo'lgan chekli moyillikka teskari kattalikdir yoki 1 soni bilan iste'molga bo'lgan chekli moyillik o'rtasidagi farqqa teskari kattalikdir, ya'ni:

$$M = \frac{1}{MPS} \text{ yoki } M = \frac{1}{1 - MPC}$$

Multiplikativ effekt har bir qo'shimcha mablag' tovarlarga bo'lgan talabning ortishiga, u ham, ravshanki, (ishlab chiqarish omillaridan to'la foydalanilmayotgan sharoitda) o'ziga teng ravishda daromad ortishiga olib kelishini ko'rsatadi. Ammo daromadning ortishi, o'z navbatida, daromadi oshgan kishilar tomonidan iste'molning kengayishiga olib keladi:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} \quad \Delta S = MPC \times \Delta Y$$

Agar $\Delta Y = 50$, $MPC = 0,5$, $\Delta Y = 50$ bo'lsa, u holda $\Delta C = 25$.

Bu yerda agar iste'mol orsa, u holda jami talab ham va demak, daromad ham ortishini ta'kidlab o'tish joiz.

Inqirozlarni bartaraf etish uchun Keyns «samarali talab» ni shakllantirish, ya'ni kapital mablag'larini va iste'molni eng ko'p darajada rag'batlantirish zarur ekanligini taklif qildi. Uning fikriga ko'ra, sarmoyalar orttirish bandlikning o'sishiga

va daromadning ortishiga olib keladi. Daromad ortishi jamg'armalar shaklida emas, balki investitsiya sifatida sarflanishi uchun buyuk iqtisodchi olim qarz foizi me'yorini pasaytirishni taklif qildi. U davlat aralashuvini «samarali talab»ga, va, demak, to'la bandlikka erishish vositasi, deb bildi. «Davlat, - deb yozgan edi J.Keyns, - iste'molga bo'lgan moyillikka nisbatan o'zining rahbarlik ta'sirini qisman mos tizim yo'li bilan, qisman foiz me'yorini belgilash bilan va qisman, ehtimol, yana boshqa usullar bilan ro'yobga chiqarishi lozim bo'ladi»¹.

U past foiz me'yorini orqali yuqori foyda olishni ta'minlaydi, tadbirkorlarda optimistik kayfiyatni kuchaytiradi, ularning sarmoya solishga bo'lgan moyilligini qo'llab-quvvatlaydi va yuksalish holatini ushlab turadi, deb hisobladi.

Keyns davlat budjeti orqali budjet kamomadi paydo bo'lishidan hayiqmagan holda katta xarajatlar qilish taklifi bilan chiqdi. Bunda u budjet kamomadi qog'oz pullarni qo'shimcha muomalaga chiqarish yo'li bilan qoplanishini nazarda tutadi. Uning fikricha, davlat kapital mablag'lari foiz me'yorini pasaytirib, yuksalish holatini uzaytiradi. Bularning barchasi inqirozning oldini olishga xizmat qiladi.

Zamonaviy keynschilar soliqlar, davlat xarajatlari, budjet kamomadi, davlat qarzi davlat yo'li bilan boshqarishning asosiy vositalari, deb hisoblaydilar. Ularning ta'kidlashicha, sanoat yuksalishi davrida daromadlar ortgan sari soliq tushumlari ham ko'payib boradi.

Bu esa ortiqcha talab va ortiqcha ishlab chiqarishning paydo bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Inqirozning boshlanishi ishsizlikning ortib borishi davlat budjetidan ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lovlarining ortib borishiga olib keladi. Bu esa to'lovga qobiliyatli talabning kamayishiga qarshilik qiladi. Shuning uchun ular tomonidan moliyaviy kompensatsiya o'rnini qoplash siyosati va kamomadli moliyaviy ta'minlash nazariyalari olg'a surilmoqda.

¹ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. - М.: «Иностранная литература», 1948. С.364.

Iqtisodiyotni tartibga solishda monetar nazariya va siyosatning ahamiyati

Bugungi kunda iqtisodiyotni monetar boshqarishning pul nazariyasi, inflatsiya bilan kurash muammolari 1976-yilgi Nobel mukofoti sovrindori amerikalik Milton Fridman boshliq Chikago maktabi olimlari tomonidan zo'r berib ishlab chiqilmoqda.

Monetar nazariya burjua iqtisodiy nazariyasi shakllanishi paytida paydo bo'ldi. O'sha mahalda «pul neytralligi» konsepsiyasi umumiy iqtisodiy ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi «bo'lmashligini» va demak, kapitalizmning hayotbaxshligini uqotlashda asos bo'lib xizmat qilgan edi. XX asrning 20-yillarida boshqarishning monetar usullari ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan «abadiy farovonlikka» erishish vositasi sifatida baholandi. Ammo mazkur usul 30-yillar sinoviga bardosh bera olmadi. Hatto ular 1929–1933-yillardagi iqtisodiy inqirozning va undan so'ng uzoq davom etgan tanazzulning asosiy sabablaridan biri bo'ldi. Xuddi mana shuning uchun pul keynscha modelning muhim tarkibiy qismi bo'lsa ham ushbu modelning ko'plab o'ziga xos jihatlari monetar omillar ta'sirini yetarlicha e'tiborga olmadi. Pul jarayonlarining bunday nazarga ilinmasligi, ularning mumkin bo'lgan ta'sirini mensimaslik iqtisodiy siyosat masalalari bo'yicha tavsiyalarda yorqin namoyon bo'ldi, ushbu tavsiyalar sarmoyalar multiplikatorining sodda sxemasiga asoslangan edi. Biroq kamomadli moliyaviy ta'minlash amaliyoti pul sohasi beqarorligiga va inflatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keldi. Shuning uchun 50-yillardan boshlab monetar tahlilni faollashtirish zarurati paydo bo'ldi. Ayniqsa, 1971–1973-yillardagi iqtisodiy hamda valuta inqirozlari inflatsiya bilan kurashning va iqtisodiyotni boshqarishning monetar usullarini dolzarb qilib qo'ydi. Ayni 50-yillarning boshlaridan pul nazariyasi keynschilar va M. Fridman boshliq monetarchilar o'rtasidagi kurash maydoniga aylandi. Monetarchilar pulni xo'jalik tuzilmasining muhim qismi, pul-kredit siyosati esa iqtisodiyotni boshqarishning eng samarali usuli, deb hisob-

laydilar. Fridman keynscha konsepsiyaga mantiqiy muqobil bo'lgan nazariya yaratish maqsadida pulning miqdor nazariyasi asosiy qoidalariga yangicha ta'rif berdi va asosiy e'tiborni inflatsiyaga qaratdi. U inflatsiyani sof pul muammosi sifatida ko'rib chiqdi. Uning fikricha, bu muammoni monetar tadbirlar tizimi yordamida hal qilish mumkin.

Monetar nazariya tahlil sohasi bo'lib, u iqtisodiy muvozanat va o'sishning umumiy muammolari hamda pul va bank mexanizmi ishlashi maxsus masalalari qo'shilgan joyda yotadi. Monetar soha pul agregati ko'rsatkichlari o'rtasidagi sababiy va funksional bog'liqliklar, shuningdek, ularning xo'jalik tizimi monetar elementlari bilan o'zaro ta'siri muammolari, uning asosiy yo'nalishi bo'lib xizmat qiladi. «Monetar siyosat» tushunchasi, deganda esa davlatning pul-kredit sohasida boshqaruvchilik tadbirlari majmuyi tushuniladi. Shuning uchun keynschilik va monetarizm bahsida asosiy e'tibor pulning ahamiyatiga va pul-kredit sohasidagi siyosatga qaratiladi. Masalan, keynscha yondashuv iqtisodiy konyunktura va xo'jalik rivoji sur'atlari rag'batlantirilishini kundalik boshqarish vositasi sifatida puldan tezkor foydalanish g'oyasini o'zida aks ettiradi. Monetarizm pul sohasida bunday harakatlarni qoralaydi. Monetarizm tarafdorlarining fikriga ko'ra, bunday siyosat xo'jalik ziddiyatlari va mutanosibliklari kuchayishiga hamda bozorning o'z-o'zidan barqarorlashtiruvchilar harakatining qiyinlashuviga olib keladi.

Ayirboshlash tenglamasi yoki Fisher formulasi - monetarizmning asosiy tenglamasidir:

$$MV = R \times Q$$

bu yerda: M - pul taklifi;

V - daromadlar doiraviy aylanmasida pul muomalasi tezligi;

R - baholar darajasi, aniqrog'i, ishlab chiqarish natural hajmi har bir birligining sotiladigan o'rtacha bahosi;

Q - ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning natural hajmi.

MV - jami ishlab chiqarilgan boyliklarni sotib olishga xaridorlar xarajatlarining umumiy sarfi bo'lsa, RQ esa ushbu

boylklarni sotgan sotuvchilarning umumiy daromadini bildiradi. Agar MV bir yilda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarga sarflangan umumiy xarajatlar bo'lsa, u holda u nominal SMM (sof milliy mahsulot)ga teng bo'lishi kerak, ya'ni $SMM = R \times Q^1$.

Shuning uchun monetarchilar pul massasi o'sish ta'sir sohasini obligatsiyalar xarid qilish va undan so'ng foiz stavkasini pasaytirish bilan cheklab qo'yish o'rniga pul taklifining kengayishi ham real, ham moliyaviy aktivlarning barcha turlariga, shuningdek, ishlab chiqarishning joriy hajmiga bo'lgan talabni oshiradi, deb hisoblaydilar. Demak, M ning ortishi yoki R ning, yoki Q ning, yoki bo'lmasa biror nisbatda ham R, ham Q ning ortishiga olib keladi; M ning kamayishi esa teskari natijani beradi.

M. Fridman ushbu qoidani asoslash uchun quyidagi formulani taklif qiladi:

$$\frac{M}{P} = f(rv \times rc; \frac{1}{P} \times \frac{dP}{dt} \quad W \frac{V}{P} ; U)$$

bu yerda: real kassa qoldiqlariga bo'lgan talab ($\frac{M}{P}$) foiz stavkalari;

(rv, rc), baholar o'zgarishi sur'atlari ($\frac{1}{P} \times \frac{dP}{dt}$)

aktivlar summasi (W), real daromad ($\frac{V}{P}$) hamda did va imtiyozlar (U) funksiyasidir.

Fridman nazariyasiga muvofiq, pul qoldiqlari boshqa aktivlar bilan taqqoslanadigan aktiv sifatida ko'rib chiqiladi. Ushbu nazariya oqim sifatida emas, balki zaxiralar tariqasida talqin qilinadi. Pul daromadi - bu oqimdir va uni biror vaqt oralig'ida aniqlash mumkin. Pulning o'zi esa zaxiradir, ya'ni muayyan bir vaqtda mavjud biror miqdordir. Zaxirani orttirish uchun kishilar o'z xarajatlarini kamaytiradilar yoki o'zlarining pul bo'lmagan aktivlarini pulga almashtiradilar. Zaxiralarni qisqartirish uchun esa ular aksincha ish tutadilar,

¹ Монаховский К.Ф., Ерош С.И. Экономические процессы, проблемы и политика. В. 2-я. Пер. с англ. 31-го изд. Т. 1-й. Иркутск, 1992. - С. 321-322.

Fridman pulga bo'lgan turli moliyaviy yangiliklar, moliyaviy aktivlarning daromadliligi Markaziy bank faoliyati ta'siri ostida o'zgarishi mumkin, deb hisoblaydi. Biroq shunga qaramasdan kishilar baribir pul taklifini nazorat qiluvchi sarmoyalarning barqarorligi saqlanib qolgan davrda o'z pul mablag'larini yalpi milliy mahsulot (YaMM)ning biror muayyan ulushi darajasida ushlab turishga harakat qiladilar. Agar pulga bo'lgan talab barqaror miqdor bo'lsa, unda Markaziy bank taklifni barqaror saqlab qolgan holda jami talab ham barqaror bo'ladi. Shunday qilib, bank zaxiralarining o'sish sur'atlarini va pul taklifini boshqarish Markaziy bankning muhim vazifasi bo'lishi lozim.

Bundan davlatning jami talabni boshqarish bo'yicha ikki siyosati, ya'ni fiskal va kredit-pul siyosatlari kelib chiqadi.

Iqtisodiyotni boshqarishning monetar yondashuviga muvofiq bozor mexanizmi kamchiliklarini to'g'rilash emas, balki uning ishlashi uchun eng yuksak darajada barqaror moliyaviy sharoitlarni ta'minlash muhim vazifa hisoblanadi. Ushbu maqsadda pul birligi xarid kuchi va valuta kursi barqarorligi ular uchun muhim jihatlardir. Shuning uchun ular fiskal siyosatning resurslarni qayta taqsimlash va barqarorlashtirish vositasi sifatidagi ahamiyatiga kam e'tibor beradilar. Ularning fikricha, siqib chiqarish effekti sababli fiskal siyosat mutlaqo yaramaydi. Ular quyidagicha fikr yuritadilar: davlat obligatsiyalar sotib, ya'ni pulni aholidan qarzga olib, budjet kamomadini hosil qiladilar. Bunda davlat fondlar uchun xususiy biznes bilan raqobatli kurashga kirishadi.

Shu tariqa davlat qarzlari pulga bo'lgan talabni kengaytiradi, foiz stavkasini oshiradi va demak, ko'p miqdordagi xususiy kapital mablag'larni siqib chiqaradi, aks holda ular foydali bo'lar edi. Demak, monetarchilar fikricha, budjet kamomadining jami xarajatlarga bo'lgan ta'siri pirovard natijasini oldindan aytib bo'lmaydi yoki u sezilmaydi. Agar kamomad yangi pullarni muomalaga chiqarish bilan qoplansa, siqib chiqarish effekti sodir bo'lmasligi mumkin va kamomaddan so'ng iqtisodiy faoliyatning kengayishi yuz

berishi mumkin. Ammo bunday kengayish faqat qo'shimcha pullar yaratish tufayligina amalga oshadi¹.

Monetarizm nazariyasiga muvofiq iqtisodiy beqarorlik aksariyat hollarda iqtisodiyotning ichki o'zgaruvchanligiga nisbatan noto'g'ri pul-kredit boshqarilishi tufayli yuzaga keladi: birinchidan, o'zgaruvchan vaqt laglari mavjudligi. U shuni bildiradiki, bunda pul-kredit ta'siri bevosita berilsa-da, pul taklifidagi o'zgarishlar nominal SMMga uzoq va noma'lum vaqt oralig'idan so'ng ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun vaqt lagining noma'lum muddatida, monetarchilar fikricha, iqtisodiyotni davriy (siklik) yuksalish va pasayishga modashtirish uchun diskret pul-kredit siyosatidan foydalanish aksincha samara berishi va davriy (siklik) tebranishlarni kuchaytirishi mumkin. Ikkinchidan, Federal zaxira tizimi foiz stavkasini barqarorlashtirishga urinib, iqtisodiyotni beqarorlashtirish va inflatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib kelishi mumkin.²

Shuning uchun monetarchilar hukmron pul-kredit muassasalari foiz stavkasini barqarorlashtirish o'rniga pul taklifi o'sishi sur'atlarini barqarorlashtirishlari zarur, degan xulosaga keldilar. Bunga bog'liq holda M. Fridman monetar qoidalarni³ qonun yo'li bilan belgilash taklifi bilan chiqdi, unga ko'ra pul taklifi har yili YaMM o'sishi mumkin bo'lgan sur'atda oshishi, ya'ni pul taklifi barqaror ravishda yiliga 3-5 %ga kengayishi, lozim. Demak, monetarchilar fikriga ko'ra, pul taklifini berilgan sur'atda doimiy ravishda oshirib borish, xarajatlarni har qanday inflatsiya yo'li bilan oshirish mablag'lar yetishmasligi tufayli o'z-o'zidan yo'qolib ketadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning neoklassik modeli

Neoklassik yo'nalishdagi iqtisodchilar, asosan, davlatning jamiyatdagi daromadlarni odilona taqsimlash va alokatsion,

¹ Makromiqtisodiyot, I qism, C.B. Dronovskiy: iqtisodiyotning umumiy nazariyasi. B. 2-q: Top. c. 211-212, 11-fo. 1992. T. 1-M. Pechatnitsa, 1992. - S. 322.

² Yana ko'ring, 328-329-fo. 1992.

³ Yana ko'ring, 327-fo. 1992.

ya'ni iqtisodiyotdagi resurslarni samarali joylashtirish maqsadidagi vazifalarni tadqiq qiladilar. Bozor iqtisodiyotini mikro-iqtisodiy tahlil qilish neoklassik modelning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Bunda iqtisodiyotning alohida iste'molchilar va firmalarning o'zaro aloqadorlikdagi faoliyatining aniq holati o'rganiladi. Neoklassiklar rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish, uning iqtisodiyotni tartibga solishini cheklashni talab qiladilar. Ammo ular umuman iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishini butunlay inkor etmaydilar. Ularning fikricha, bozorning baho mexanizmi, regulyatori ko'p hollarda resurslarning optimal, samarali ishlatilishini ta'minlaydi. Ammo ba'zi holatlarda bozor ulardan samarali foydalanishga erishishni ta'minlay olmaydi. Xuddi ana shunday holatlarda davlat allokatsiya (taqsimlash)ni yaxshilab, iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashda ijobiy rol o'ynashi mumkin ekan.

Ushbu neoklassik modelning asosini ratsional kutish nazariyasi tashkil qiladi. Unga ko'ra kishilar o'zlarini ratsional tarzda tutadilar. Ular o'zlarining pulli manfaatlariga muvofiq keladigan narsalar bilan bog'liq kutishlarining shakllanishidagi axborotlarni yig'adilar va ularni o'rganadilar. Ushbu axborotlarga muvofiq ravishda o'z hayotlarini yaxshilashga qaratilgan qarorlar qabul qiladilar. Kutish bozor talabining kengayishiga (yoki qisqarishiga) olib keladi. Bu o'zgarishlar, o'z navbatida, tovarlar va xizmatlar baholarining ular hali ishlab chiqarilmasdan va sotilmasidan oldin o'sishi (yoki pasayishi)ni belgilab beradi.

Ratsional kutish nazariyasi yangi axborotlarning talab va taklif egri chiziqlarida tezda o'z aksini topishini, shuning uchun ham muvozanat baholari va ishlab chiqarish hajmlarining bozordagi yangi holatlarga, davlat iqtisodiy siyosatidagi o'zgarishlarga tezda moslashuvchan bo'lishini ifodalaydi¹.

Bu o'zgarishlar mohiyati Paretoning samaradorlik kriteriyalari asosida tushuntirilishi mumkin. Unga ko'ra jamiyat biron-bir a'zosining farovonligi boshqasining turmushini

¹ Мизановица К.Р., Бире С.П. Экономика: Принципы, проблемы и политика. С. 351.

yomonlashuvi hisobiga yaxshilanishi mumkin bo'lmaydigan holatni vujudga keltiradigan resurslarning taqsimlanishi optimal hisoblanadi. Ayirboshlash munosabatlariga erkin kirishish imkoniyati bozorda muvozanat holatiga erishishni ta'minlaydi.

Bu muvozanatda mavjud baho darajasida tovarlarga talab miqdori ularning taklifi miqdoriga tenglashadi. Bu shunday holatki, bironta ham subyekt yangi ayirboshlash operatsiyalari natijasida bir-birlari hisobiga yutuqqa erisha olmaydi. Bunda resurslarning taqsimlanishi optimal bo'ladi, chunki iqtisodiyotda muvozanatlashuv sodir bo'ladi.

Demak, mukammal bozor resurslarning samarali alokatsiyani (taqsimlanishini) yaxshi ta'minlay olmaydi. Xuddi shu hol neoklassiklar nazarida bozor mexanizmiga davlatning aralashuvi uchun potensial imkoniyatlar yaratadi².

Ushbu oqim tarafdorlari jamoatchilik ne'matlarini ishlab chiqarishni tashkil etishni davlatning eng muhim iqtisodiy vazifasi, deb qaraydilar. Bu ne'matlarga milliy mudofaa, jamoatchilik tartibotini saqlash, atrof-muhitni nazorat qilish, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqalar uchun zarur bo'lgan tovar va xizmatlar kiradi. Bunday ne'matlarni ishlab chiqarish davlat korxonalarida to'planishi yoki ularni iste'mol qiluvchilardan soliq olish orqali to'plangan mablag'larni xususiy korxonalariga buyurtma berishga, ularni ishlab chiqarishni subsidiyalashtirishga yo'naltirilishi mumkin.

Iqtisodiyotda bozor munosabatlariga bog'liq bo'lmagan, undan tashqarida bo'lgan atrof-muhitning yomonlashuvi bilan bog'liq munosabatlar ham neoklassiklar nuqtayi nazariga ko'ra davlat tomonidan tartibga solinishi lozim.

Neoklassik yo'nalish tarafdorlari kapitalning erkin oqib turishi uchun ham to'siqlarni bartaraf etish maqsadida davlatning tartiblash mexanizmi zarur ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning nuqtayi nazarlariga ko'ra davlat kichik biznes, fermer xo'jaliklari hamda qo'shma korxonalarni rivojlantirish uchun qulay sharoitlarni yaratish; yangi tashkil topgan firmalarga imtiyozli kreditlar, subsidiyalar berish, imtiyozli

² Широва Л., Манжолов Н. Неоклассический модель государственного регулирования рыночных отношений. - Российский экономический журнал. - 1992. - №4. С. 100-101.

soliq solish, litsenziya, patentlar, iqtisodiy faoliyatning ma'lum turi bilan shug'ullanish uchun mutlaq huquqlar berish; iqtisodiy yakkahokimlikka qarshi kurash mexanizmlari orqali davlat kapitalining erkin harakat qilishi uchun to'siqlarni bartaraf qilib iqtisodiyotda raqobat mexanizmining yaratilishini tartibga soladi.

Demak, neoklassiklar davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklash tarafdorlari bo'lishlariga qaramasdan, uning ma'lum, yuqorida bayon etilgan doirada iqtisodiyotni tartiblash borasidagi faoliyatini asoslab beradilar.

Asosiy tushuncha va atamalar

Klassik siyosiy iqtisod, iqtisodiy liberalizm, merkantilizm, fiziokratlar, iqtisodiy inqiroz, keynschilik, neokonservatorlar, monetarizm, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning o'rni haqida merkantilistlar qarashlarini izohlab bering?

2. Iqtisodiy rivojlanishda davlatni roli haqida fiziokrat maktabi namoyandalarining qarashlarini tavsiflab bering?

3. Iqtisodiy rivojlanishni tartibga solishda davlatning o'rni haqida klassik siyosiy iqtisod konsepsiyasi mazmunini yoriting?

4. Iqtisodiy rivojlanishda davlatning roli haqida ratsional kutish maktabi namoyandalarining fikrlarini aytib bering?

5. 1929–1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi davlatning iqtisodiyotdagi roli to'g'risidagi tassavvurlarga qanday ta'sir etdi?

6. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli haqidagi qarashlarda Keyns inqilobini tavsiflab bering?

7. Keynsning samarali talab konsepsiyasining mazmuni nimadan iborat?

8. Multifikativ effekt nima?

9. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning o'rni haqida Monetar nazariyani tushuntirib bering?

10. Monetar nazariya va monetar siyosatning mazmunini va asosiy qoidalarini izohlab bering.

11. M.Fridman taklif etgan asosiy formula asosida qanday xulosalar qilingan?

12. Neoklassik yo'nalishning iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishi usullari nimalardan iborat?

III BOB. IQTISODIY ISLOHOTLAR VA IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH MEXANIZMINING SHAKLLANISHI

3.1. O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilish strategiyasining yaratilishi

O'zbekistonda mustaqillik e'lon qilingandan so'ng ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyoti, ochiq tashqi siyosatga ega kuchli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish maqsadida keng qamrovli islohotlar amalga oshirila boshlandi. Prezidentimiz Islom Karimovning asar hamda ma'ruzalarida O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li, iqtisodiyotni erkinlashtirish hamda modernizatsiyalashning nazariy asoslari ishlab chiqilgan.

Prezident I.A. Karimov ta'kidlaganidek: «Biz o'z taqdirimizni o'z qo'limizga olib, azaliy qadriyatlarimizga suyanib, shu bilan birga, taraqqiy topgan davlatlar tajribasini hisobga olgan holda, mana shunday olijanob intilishlar bilan yashayotganimiz, xalqimiz asrlar davomida orziqib kutgan ozod, erkin va farovon hayotni barpo etayotganimiz, bu yo'lda erishayotgan yutuqlarimizni xalqaro hamjamiyat tan olgani — bunday imkoniyatlarning barchasini aynan mustaqillik berganini bugun hammamiz chuqur anglayapmiz».¹

Prezident I.A. Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Qonunchilik palatasi va Senatining 2010-yil 12-noyabridagi qo'shma majlisida: «Mustaqillik yillarida bosib o'tgan yo'limiz va to'plagan tajribamizni xolisona baholash, qo'lga kiritgan yuksak marralarimizni tahlil etish mamlakatimizni tadrijiy va bosqichma-bosqich rivojlantirish bo'yicha

¹ Karimov I.A. Ёллик маълумот — 2010-йил 1-т.: Мустақил, 2008, 3-бет.

biz tanlagan modelning naqadar to'g'ri ekanini va shu yo'ldan bundan buyon ham og'ishmay qat'iyat bilan borishimiz zarurligini yaqqol ko'rsatmoqda»,¹ – deb ta'kidladi. O'zligimizni anglash va toptalgan milliy g'ururimizni tiklashga qaratilgan intilish yanada kuchaygan o'sha tahlikali va murakkab vaziyatda respublikamiz rahbari I.A.Karimov bosiqlik, chidam va bardosh bilan ish tutib, qat'iy siyosiy irodani namoyon etib, mamlakatni chuqur tanazzuldan olib chiqishga qaratilgan, barqaror ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini barpo etishning har tomonlama puxta o'ylangan islohotlar strategiyasini ishlab chiqdi va uni amalga oshirishga rahnamolik qildi. Bu haqda Yurtboshimiz: «...bu siyosatni, ayniqsa, 80-yillarning oxiri va 90-yillarning boshida mustabid tuzum asorati tufayli xalqimiz o'ta og'ir va nochor ahvolda qolib ketgan, aytish mumkinki, boshi berk ko'chaga kirib qolgan bir sharoitda, respublikamizni ana shunday g'oyat murakkab va fojiali vaziyatdan chiqarish maqsadida faqat o'z kuchimiz, iroda va imkoniyatlarimizga ishonib-tayanib ishlab chiqdik. Shu ma'noda, bu siyosatning asosiy yo'nalish va tamoyillari aynan mana shunday tahlikali zamonda yaratildi, desak, haqiqatni aytgan bo'lamiz»,² – deb ta'kidlagan.

I.A. Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010-yil 12-noyabrda bo'lib o'tgan qo'shma majlisida qilgan ma'ruzasida «Biz ishlab chiqqan va bugungi kunda hayotga tatbiq etayotgan ushbu modelning ma'no-mazmuni – davlat qurilishi va konstitutsiyaviy tuzumni tubdan o'zgartirish va yangilash, iqtisodiyotni mafkuradan xoli etish, uning siyosatdan ustunligini ta'minlash, davlatning bosh islohotchi vazifasini bajarishi, ya'ni islohotlar tashabbuskori bo'lishi va ularni muvofiqlashtirib borishi, qonun ustuvorligini ta'minlash, kuchli ijtimoiy siyosat yuritish, islohotlarni bosqichma-bosqich va izchil olib borish tamoyil-

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratiya islohotlarini yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishni ko'zda tutib. –T.: Uzbekiston, 2010, 7-8-betlar.

² Karimov I.A. Vatanimiz va xalqimizga sadoqat bilan xizmat qilish – olib boradigan. –T.: Uzbekiston, 2007, 11-bet.

lariga asoslanadigan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishdan iboratdir»,¹ - deb ta'kidladi.

Yurtboshimiz rahbarligida ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish maqsadida mashaqqatli taraqqiyot yo'li bosib o'tildi. Prezidentimiz mustaqil taraqqiyot yo'li va galdagi vazifalarning mazmun-mohiyati, ahamiyati nuqtayi nazaridan bu yo'lni ikki bosqichga bo'lish lozimligini asoslab berdi.

Dastlabki bosqich - 1991-2000-yillar o'tish davri va milliy davlatchilik asoslarini shakllantirish bilan bog'liq birinchi galdagi islohot va o'zgarishlarni o'z ichiga oladi.

2001-yildan to hozirgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga olgan ikkinchi bosqich faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davri bo'lib, iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish, siyosiy hayotimizni, qonunchilik, sud-huquq tizimi va ijtimoiy-gumanitar sohalarni izchil isloh qilishni ta'minlashda muhim rol o'ynadi².

Mamlakatimiz iqtisodiyotini isloh qilish va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish asosida uni chuqur tanazzuldan chiqarib, barqaror rivojlantirishga, aholi turmush farovonligiga erishishga qaratilgan tub o'zgartirishlar siyosatining strategik maqsadlari I.A. Karimovning «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» nomli asarida quyidagicha izohlab berildi:

1. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini bosqichma-bosqich shakllantirish, qudratli va tinimsiz rivojlanib boradigan, kishilar hayoti va faoliyati uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlaydigan iqtisodiy tizimni barpo etish.

2. Ko'p ukladli iqtisodiyotni yaratish, insonning mulkdan mahrum bo'lishiga barham berish, tashabbuskorlik va uddaburonlikni butun choralar bilan rivojlantirish negizi bo'lgan xususiy mulkning davlat tomonidan himoya qilinishini ta'minlash.

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. - T.: Uzbekiston, 2010, 4-bet.

² Karimov I.A. Uzbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yuzi. - T.: Uzbekiston, 2007, 4-5-betlar.

3. Korxonalar va fuqarolarga keng iqtisodiy erkinliklar berish, ularning xo'jalik faoliyatiga davlatning bevosita aralashuvidan voz kechish, iqtisodiyotni boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik usullarini bartaraf etish, iqtisodiy omillar va rag'batlantirish vositalaridan keng foydalanish.

4. Iqtisodiyotda moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlaydigan chuqur strukturaviy o'zgarishlar qilish, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilib borish.

5. Kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish, ularning dunyoqarashini o'zgartirish, har bir kishiga o'z mehnatini sarflash sohasi va shakllarini mustaqil belgilash imkonini berish¹.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish yo'li ijtimoiy-yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan. Bu yo'lni amalga oshirishga, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan quyidagi beshita muhim tamoyil asos qilib olingan:

- iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish, uning ustuvorligini ta'minlash;

- o'tish davrida davlatning bosh islohotchi bo'lishi;

- butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanishi, qonunlar ustuvorligining ta'minlanishi;

- bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish.

I.A. Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010-yil 12-noyabridagi qo'shma majlisidagi ma'ruzasida «Biz islohotlarni inqilobiy usulda, ya'ni «shok terapiyasi» yo'li bilan amalga oshirishdan ongli ravishda voz kechib, tadrjijy taraqqiyot yo'lini tanlab olganimiz tufayli xalqimizni qanday og'ir oqibatlarga olib kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy to'fonlardan

¹ Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini tuzatuvchi tamoyilari. -T., «O'zbekiston», 1995, 186-bet.

asrab qolishga muvaffaq bo'lganimizni bugun hayotning o'zi tasdiqlab bermoqda»¹, - degan.

Mamlakatni 1991–2000-yillar davomida isloh qilish va yangilash bosqichida milliy davlatchilikni shakllantirish respublikamizni barqaror rivojlantirishda mustahkam zamin bo'ldi. Tarixan qisqa vaqt ichida sovet davridagi eski ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga barham berildi, milliy davlatchilikni shakllantirishning puxta huquqiy asoslari yaratildi, davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati tarmoqlari tashkil etildi, ijtimoiy va fuqarolik institutlari faoliyati yo'lga qo'yildi, iqtisodiyotni erkin bozor munosabatlariga o'tkazish jarayoni amalga oshirildi².

Ushbu bosqichda, birinchi navbatda, qishloq xo'jaligi tubdan isloh qilinib, mamlakatimiz iqtisodiyoti va ekologiyasiga katta zarar yetkazgan paxta monopoliyasiga barham berildi. Qishloq xo'jaligi ekinlari tarkibi o'zgartirildi. Mamlakatda g'alla mustaqilligiga erishildi. Buning natijasida O'zbekiston o'zining g'allaga bo'lgan ehtiyojini qoplabgina qolmasdan, qo'shni MDH mamlakatlariga, Afg'oniston, Eron kabi davlatlarga g'alla va un mahsulotlarini eksport qilmoqda. Mamlakatimizda yangi neft-gaz konlarini aniqlash, bu sohaga investitsiyalarni, shu jumladan, xorijiy sarmoyalarni jalb etish orqali yirik korxonalarining qurilishi va rekonstruksiya qilinishi natijasida neft mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 1990-yilga nisbatan 3 barobar ortdi. Respublika energetika mustaqilligiga erishdi.

Ikkinchi bosqichda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va isloh etishni yanada chuqurlashtirish, investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yildi. Shu maqsaddan kelib chiqib, I.A.Karimov mazkur bosqichda amalga oshirilishi lozim bo'lgan vazifalarni ko'rsatib berdi:

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishni ko'zda tutish. –T.: Uzbekiston, 2010, 4-bet.

² Karimov I.A. Uzbekistonning 16 yillik mustaqil tarafdori bo'ldi. –T.: Uzbekiston, 2007, 29-bet.

- iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish;

- davlat mulkini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish;

- iqtisodiy o'sishni va makroiqtisodiy mutanosiblik hamda barqarorlikni ta'minlash;

- milliy valuta — so'mni yanada mustahkamlash;

- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xomashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish, mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash.

O'tish davrining ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda tutilgan yo'l davom ettirildi. Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlab o'tganidek, mazkur bosqichda «erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish nafaqat iqtisodiy, balki ham ijtimoiy, ham siyosiy vazifalarni hal qilishning asosiy shartidir»¹. Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutdi:

- iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o'tkazish hamda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;

- xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida mulkdorlar sinfini shakllantirish;

- mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay huquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish;

- iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarini jadal modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni ta'minlash;

- yurtimizda transport kommunikatsiya tizimini yanada rivojlantirish;

- soliq yukini kamaytirish, faol investitsiya, faol eksport siyosatini yuritish;

¹ Karimov I.A. O'zod va obod Vatan, erkin va farovon davr — yillarlar mukaddimasi. X-ij. T.: Dushanbe, 2000, 15-bez.

- aholi turmush darajasini oshirish, avvalo, qishloq joylarda kishilarning turmush sharoitini izchil yaxshilash;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy taraqqiyotda ustuvor o'rin egallashiga erishish;

- mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng ko'lamda integratsiyalashuvini ta'minlash;

- iqtisodiyotda mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlarni izchil davom ettirish.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;

- agrar islohotlar;

- moliya-kredit va narx-navo islohoti;

- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;

- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti;

- ijtimoiy islohotlar.

3.2. Institutsional islohotlar va iqtisodiyotni tartibga solish tizimini shakllantirishning zarurligi va ahamiyati

Mustaqillikka erishganimizdan keyin davlatimiz va uning ko'p millatli xalqi manfaatlariga muvofiq keladigan mustaqil ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirish imkoniyati tug'ildi. Bu vaqtda respublikamiz oldida o'ta muhim bo'lgan bir qator vazifalarni hal etish masalasi turardi. Birinchidan, yakkahokimlik tizimidan meros bo'lib qolgan salbiy oqibatlarni bartaraf etish, ikkinchidan, mustaqil, demokratik jamiyatning mustahkam poydevorini yaratish va o'tish davriga xos muam-molarni hal qilish.

Avvalambor, asosiy e'tibor yakkahokimlik tizimining illat-larini zudlik bilan tugatish, boshqaruvning ma'muriy-buyruq-bozlik usublari va direktiv rejalashtirishning salbiy oqibatlarini tugatish, iqtisodiy va moliyaviy vaziyatni barqarorlashtirishga e'tibor qaratildi.

Respublikada yakkahokimlik, ma'muriy-buyruqbozlik tizimining amal qilishi iqtisodiyotni nochor ahvolga tushirib qo'ydi. Iqtisodiyotda ziddiyatlar kuchayib bordi, amaldagi xo'jalik yuritish mexanizmi esa mazkur ziddiyatlarni bartaraf etishga noqobil edi. Bu holat jamiyat hayotida 60-yillardayoq yaqqol namoyon bo'la boshlagan edi. Iqtisodiyotning rivojlanish sur'ati keskin pasayib, sarf-xarajatlar ortib bordi. Rivojlanishning iqtisodiy vositalari va omillari amalda ishlanmadi.

Respublikamiz davlat mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyin bu salbiy oqibatlarni tugatish va rivojlanish sur'i dadil qadam tashlash imkoniyatiga ega bo'lindi. Totalitar tuzumdan qolgan «meros»ning salbiy oqibatlarini bartaraf etish uchun keng qamrovli islohotlarni amalga oshirish lozim, deb qaraldi. Prezidentimiz I.A. Karimov o'zining «O'zbekiston - bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» kitobida shunday yozadi: «...totalitar merosning og'ir oqibatlarini tugatish, iqtisodiyotga bozor asosida madaniylik baxsh etish faoliyatning ayrim sohalari o'zgartirish yo'li bilan emas, balki keng miqyosda tubdan yaxlit iqtisodiy islohot o'tkazish o'qaligina erishish mumkin...».¹

Bozor iqtisodiyotiga o'tish iqtisodiy munosabatlarni yangilash, institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish va boshqarishning tegishli strukturasi yaratishni talab etadi. Shuning uchun ham respublikamizda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichida boshqaruv tizimini isloh qilish masalasiga alohida e'tibor qaratildi.

3.3. O'zbekistonda institutsional islohotlarning mohiyati va maqsadlari

Institutsional o'zgarishlar jarayonida boshqaruv mexanizmlari takomillashtirilib borildi. Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari boshqarish borasida esa ularning xususiyatlariga mos keladigan, xo'jalik yurituvchi subyektlarga iqtisodiy erkinlik berishga yordamlashadigan, tashabbuskorlik va tadbirkor-

¹ Karimov I.A. O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti. -T.: O'zbekiston, 1998, 82-bet.

likning rivojlanishini rag'batlantiradigan tashkiliy-huquqiy shakllar vujudga keldi.

Tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish jarayonida ishlab chiqarishni markazlashtirilgan tartibda rejalashtirish va tashkil etishdan boshqarishning iqtisodiy mexanizmlariga o'tish masalasiga jiddiy e'tibor qaratildi.

Boshqaruv sohasidagi o'zgarishlar natijasida ko'plab boshqaruv organlari bo'g'inlarining vazifasi o'zgardi, ba'zi o'zini oqlamagan boshqaruv organlari tugatildi va yangi organlar tuzildi.

Prezident I.A. Karimov murakkab o'tish davrida qabul qilingan qonunlarning amalda bajarilishini ta'minlay oladigan, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, siyosiy va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qodir bo'lgan ijro hokimiyatining samarali tizimi va tuzilmalarini yaratish muhim ahamiyatga ega ekanligini qayd etar ekan, — «Shu maqsadda tub ma'muriy islohotlar amalga oshirildi: markazlashgan rejalashtirish va taqsimlash tizimining tayanchlari bo'lgan Davlat plan komiteti, Davlat ta'minot komiteti, Davlat narx komiteti, Davlat agrosanoat komiteti va ko'plab tarmoq vazirliklari tugatildi, mahalliy hokimiyat organlari qayta tashkil qilindi — viloyat, tuman va shaharlarda hokimlik instituti joriy etildi. Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organi tizimi — mahalla institutini rivojlantirish va mustahkamlashga alohida e'tibor qaratildi»¹, — deb ta'kidladi.

O'zini oqlamagan Davlat reja qo'mitasi o'rniga Davlat istiqbolini belgilash va statistika qo'mitasi tuzildi. Mazkur Qo'mita 1997-yildan Makroiqtisodiyot va statistika vazirligiga aylantirildi. Hozirgi davrda bu vazirlik Iqtisodiyot vazirligi, deb ataladi.

Narxlarni erkinlashtirish sharoitida Davlat narx qo'mitasi batamom tugatildi.

Yakkahokim bo'lib olgan taqsimot idorasi - Davlat ta'minot qo'mitasi va uning vorisi — «O'zshartnomasavdo» o'rniga

¹ Karimov I.A. *Ўзбекистоннинг 16 йиллик муستакл тарихини йўналиш*. —Т: Ўзбекистон, 2007, 11-12-бетлар

yangi bozor strukturasi — Respublika ulgurji va birja savdosi aksiyadorlik uyushmasi tuzildi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida va bozor munosabatlarini boshqarishda moliya-kredit tizimi muhim o'rinni egallaydi. Islohotlarning birinchi bosqichida, respublika Moliya vazirligi va Markaziy bankning vazifalari qayta ko'rib chiqildi. Ularning yangi bo'g'inlari tuzildi.

Nazorat organlari faoliyatini tartibga solish uchun Davlat soliq qo'mitasi va Davlat bojxona qo'mitasi tuzildi.

Respublikamizda mavjud boshqaruv organlarining nafaqat faoliyati, balki ularning vazifalari ham yangi jamiyat talablari-dan kelib chiqqan holda qayta ko'rib chiqildi hamda o'zgartirildi. Tashkil etilgan yangi ijro organlari tizimi rejalash — taqsimlash vazifalaridan xoli bo'lib, iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish va tartibga solish vazifasini bajarmoqda.

Institutsional o'zgarishlar jarayonida boshqaruv mexanizmlari takomillashtirilib borildi. Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalarini boshqarish borasida esa ularning xususiyatlariga mos keladigan, xo'jalik yurituvchi subyektlarga iqtisodiy erkinlik berishga yordamlashadigan, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning rivojlanishini rag'batlantiradigan tashkiliy-huquqiy shakllar vujudga keldi.

3.4. O'zbekistondagi ma'muriy islohotlarning asosiy yo'nalishlari

O'zbekistondagi ma'muriy islohotlarning asosiy yo'nalishlari quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

Birinchidan, iqtisodiyotni boshqarishda davlatning rolini keskin cheklash, davlatning boshqaruv tuzilmalari va ularning vazifalarini qisqartirish, davlat boshqaruv organlarini saqlab turishga sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirish zarur. Davlat vazifalari va vakolatlarini tobora ko'proq jamoat, nodavlat tashkilotlarga, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga o'tkazish kerak.

Ikkinchidan, boshqaruvni nomarkazlashtirish, ayrim vazifalarni esa hududiy boshqaruv bo'g'inlariga keng ko'lamda

topshirish, ortiqcha ma'muriy vertikal tuzilmalarni tugatish zarur. Barcha darajadagi hokimliklarning islohotlarni amalga oshirish, joylardagi ishlarning ahvoli, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal etish, bandlik muammolarini yechish hamda aholi turmushini farovonlashtirish borasidagi mas'uliyatini kuchaytirish lozim.

Uchinchidan, bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda, ayrim tarmoq va hududiy boshqaruv tuzilmalarini qayta tuzish, birlashtirish, qisqartirish va tugatish asosida iqtisodiyotni boshqarish tuzilmalarining samaradorligini ta'minlash. Bugungi kunda nafaqat ayrim bo'g'inlarni, balki qilinayotgan sarf-xarajatlarni deyarli oqlamayotgan ayrim idoralarni ham saqlab qolish qay darajada maqsadga muvofiq, degan masalani qayta ko'rib chiqish payti keldi.

To'rtinchidan, boshqaruv tizimining samaradorligini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish.

Qarorlarni tayyorlash va qabul qilish sifatini sezilarli darajada oshirish, ularning ijrosi ustidan ta'sirchan nazorat mexanizmini joriy etish zarur.

Vazirlik va xo'jalik birlashmalarining mavjud boshqaruv shakli, usul va metodlarini ma'muriy-buyruqbozlikdan xalos qilish, ularning korxonalar xo'jalik faoliyatiga aralashib, xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy mustaqilligini cheklashiga yo'l qo'ymaslik uchun tegishli chora-tadbirlarini amalga oshirish lozim.

Beshinchidan, zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, keraksiz hisobotlarni va qog'ozbozlikni qisqartirish asosida davlat boshqaruvi tizimini bosqichma-bosqich modernizatsiya qilish hisobidan uning samaradorligini oshirish.

Ma'muriy islohotlarni amalga oshirishda oldimizga qo'yilayotgan eng asosiy vazifa, birinchidan, davlat, jamoat va xo'jalik subyektlarini boshqarishning butun tizimini demokratlashtirish va erkinlashtirishni ta'minlash, ikkinchidan esa, ularni mamlakatni isloh va modernizatsiya qilishning hozirgi bosqichi talablariga mos holatga keltirishdan iborat.

3.5. Institutsional o'zgartirishlar natijasida vujudga keltirilgan davlat boshqaruvining iqtisodiy strategiya va siyosati

O'zbekistonda institutsional o'zgartirishlarning amalga oshirilishi natijasida vujudga keltirilgan davlat boshqaruvi tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha iqtisodiy strategiya va siyosat ishlab chiqilib, amalga oshirilmogda.

Davlatning iqtisodiy strategiyasi uning siyosiy strategiyasini amalga oshirish uchun iqtisodiyotga davlatning aralashuvi mexanizmlari va ustuvorliklarining transformatsiyalashuvini belgilab beradi. Iqtisodiy strategiya uzoq muddatli davr ichida davlat faoliyatining yo'nalishi va uning amalga oshirish prinsiplarini ifodalaydi. Davlatning iqtisodiy siyosati uning strategik vazifalaridan kelib chiqib jamiyatda ishlab chiqarish, daromad va ne'matlarni taqsimlash jarayonlarini tartiblash uchun davlat tomonidan joriy davr ichida qo'llaniladigan chora-tadbirlar tizimini ifodalaydi.

Davlatning iqtisodiy siyosati o'z ichiga tashqi iqtisodiy, tarkibiy-investitsiyaviy, institutsional, agrar, sanoat, ijtimoiy, narx, moliyaviy, soliq-budjet, pul-kredit, hududiy (mintaqaviy) siyosatlarni oladi (3.5.1-rasm).

3.5.1-rasm. Davlatning iqtisodiy siyosati

Davlat siyosatining muvaffaqiyati jamiyat ehtiyojlari va ularni qondirish vositalarini aniqlash uchun real holatni aniqlash va iqtisodiy bilimlar darajasiga bog'liqdir.

Davlat iqtisodiy siyosatining prinsiplari quyidagilarda ifodalanadi:

Iqtisodiyotning samaradorlik prinsipi. Mavjud resurslar hisobiga ko'p miqdorda ne'matlar yoki kam sarf-xarajatlar evaziga ko'p miqdorda mahsulotlar ishlab chiqarish.

Ne'matlarning odilona taqsimlanishi prinsipi. Mamlakat fuqarolari daromadlaridagi tengsizlikni kamaytirish va iqtisodiyot samaradorligiga qo'shgan hissalariga muvofiq har bir fuqaro daromadlarining ko'payib borishini ta'minlash.

Barqarorlik prinsipi:

- iqtisodiy o'sishning barqarorligi;
- inflatsiya o'sishi sur'atining pastligi;
- ishsizlik darajasining yuqori emasligi.

Davlat iqtisodiy strategiyasi sifati indikatorlari quyidagilar bilan belgilanadi:

Iqtisodiy indikatorlar davlat iqtisodiy xavfsizligi sharti buzilishining asosiy belgisi — YaIM tarkibida ishlab chiqarish investitsiyalari ulushining kamayishidir.

Ijtimoiy indikatorlar xavf va tahdidning bosh signali mehnat unumdorligi rag'batlarining susayishi va jamiyatda aholi ijtimoiy tabaqalanishining kuchayishi.

Moliyaviy indikatorlar moliyaviy xavf signali — ishlab chiqarishning qisqarishi va ishlab chiqarish investitsiyalari hajmining pasayishi sharoitida davlat qarzining o'sib borishi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida davlat va hukumatning vazifalari quyidagilardan iborat bo'ldi:

- xususiy mulkni erkinlashtirish va huquqiy jihatdan kafolatlash;
- bozor iqtisodiyoti uchun ma'muriy va moliyaviy infratuzilmalarni yaratish;
- narxlarni erkinlashtirish;
- sanoat siyosatini asoslash va amalga oshirish, investitsiyalar, iqtisodiyotni yangilash, modernizatsiya qilish va tarkibiy o'zgartirish uchun bozor sharoitlarini yaratish;

- jahon bozori uchun iqtisodiyotning ochiqqligini ta'minlash;
- makroiqtisodiy ahvolni boshqarish, oqilona budjet-soliq va pul-kredit siyosatni amalga oshirish;
- markaziy, hududiy va mahalliy hokimiyat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish;
- ijtimoiy, ta'lim infratuzilmalari va mehnat bozorini vujudga keltirish;
- hukumatning bozor iqtisodiyotini ma'muriy tartibga solish qobiliyatini samarali davlat xizmatini shakllantirish.

Asosiy tushuncha va atamalar

Iqtisodiy islohot, davlat bosh islohotchi, institutsional islohotlar, iqtisodiyotni boshqarish, ma'muriy boshqarish tizimi, davlat boshqaruv tizimi, iqtisodiyotni ma'muriy boshqarish, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tizimi, iqtisodiy strategiya, iqtisodiy siyosat.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar strategiyasining mohiyati nimadan iborat?
2. Iqtisodiyot sobiq totalitar tizim davrida qanday boshqarilgan?
3. Sobiq totalitar tizim davrida davlat boshqaruv organlari qanday tarkibga ega edi?
4. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin nima uchun institutsional islohotlarga zaruriyat tug'ildi?
5. Institutsional islohotlarning asosiy maqsadlari nimalardan iborat?
6. Institutsional islohotlar qanday yo'nalishlarda amalga oshirildi?
7. Iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishning qanday institutlari vujudga keldi?
8. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning iqtisodiy strategiyasining mazmuni va tamoyillari nimalardan iborat?

IV BOB. O'ZBEKISTONDA DAVLAT MULKINI XUSUSIYLASHTIRISH VA BOSHQARISH – IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH VOSITASI

4.1. Davlat mulki va tadbirkorlik

Iqtisodiyotni tartibga solishning eng muhim davlat vositalaridan biri o'z mulki bo'lgan tarmoq va korxonalarni boshqarish, ya'ni bevosita tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishdir.

Davlat mamlakat ishlab chiqarish vositalarining bir qismini mulk egasi sifatida bevosita ishlab chiqarish jarayonini tashkil qiladi, rejalashtiradi va uni nazorat qiladi. Davlat tadbirkorlik faoliyati orqali fan-texnika inqilobi talablariga ko'ra xalq xo'jaligi tuzilishini shakllantirishga hamda bozor baholaridan birmuncha past baholarda tovar sotish va xizmatlar ko'rsatish orqali ishlab chiqarishning boshqa sektorlarining rivojlanishiga ko'maklashadi. Davlat mulki va sohibkorligi ko'lami bozor iqtisodiyoti sharoitida cheklangan bo'ladi. U, asosan, mamlakat iqtisodiyotini samarali rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratishga xizmat qiladi.

Uning doirasiga O'zbekiston Respublikasida, birinchidan, oltin, uran, neft, gaz, ko'mir, rangli metallar va boshqa tabiiy boyliklarni qazib chiqarish sanoati tarmoqlari; energetika, temiryo'l, avtomobil yo'llari, transportning bir qismi kirishi lozim.

Qazib chiqaruvchi tarmoqlar mahsulotlari mamlakatning eng muhim milliy boyligi hisoblanadi. Energetika va transport esa xalq xo'jaligining hayotiy qon tomirlaridir. Shu bilan birga, ularning kapital hajmkorligi yuqori va aylanish muddati uzoq bo'lganligi uchun xususiy korxonalarining bu sohadagi tashabbuskorligi cheklangan bo'ladi. Ana shu sabablarga ko'ra,

ushbu tarmoqlarni davlat bevosita boshqarishi maqsadga muvofiqdir. Hamma rivojlangan mamlakatlarda ham davlat kapital mablag'larining ko'p qismi ushbu sohalarga yo'naltiriladi.

Ikkinchidan, O'zbekiston iqtisodiy mustaqillikni qo'lga kiritish uchun mashinasozlik, shu jumladan, avtomobilsozlik, uskunasoziq, fan-texnika inqilobi vujudga keltirgan elektrotexnika sanoati tarmoqlarini rivojlantirishi zarurdir. Bu yangi tarmoqlar qaror topishi davlat tadbirkorlik faoliyati doirasida bo'ladi.

Uchinchidan, fan-texnika inqilobi sharoitida fan va texnikaga rahbarlik qilish ham davlat zimmasiga yuklanadi. Davlat eng qimmatli fundamental fanlar sohasidagi ilmiy ishlarni moliyalashtiradi.

Davlat o'z korxonalarining tovar va xizmatlarini past darajadagi, aksariyat hollarda ishlab chiqarish xarajatlariga yaqin bo'lgan baholar bilan sotadi. Bu bilan aholi turmush darajasining oshishiga, xususiyy va boshqa korxonalarining samarali ishlashiga, xalq xo'jaligi tarmoqlarining ma'lum nisbatlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadi.

Davlat o'ziga qarashli korxonalarni ijaraga berish, mehnat kollektivlariga, xususiyy shaxslarga sotish, aksionerlik jamiyatlariga aylantirish yo'li bilan aralash mulkni shakllantirish orqali iqtisodiyotning boshqa mulk doiralariining tashabbuskorligiga, rentabelligining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlatning xususiyy, jamoa va boshqa toifadagi korxonalaridan tovar va xizmatlar sotib olishi iqtisodiyotni tartibga solishning bir usuli hisoblanadi. XX asrning buyuk iqtisodchilaridan biri bo'lgan Jon Keyns bu vositani «iqtisodiyotni tetiklantiradi», deb ta'kidlagan. Ushbu o'rinda savol tug'iladi. Xo'sh, davlat qanday tovarlarni sotib oladi?

Davlat, birinchidan, o'ziga qarashli tarmoq va korxonalarining samarali ishlashi uchun xomashyo, asbob-uskunalar; ikkinchidan, boshqaruv apparati xodimlarini moliya bilan ta'minlash; uchinchidan, mehnatga layoqatsiz mayib-majruhlar, qariyalar, yetim bolalar, kambag'allar hamda ko'p bolali oilalar, yolg'iz, qarovsiz kishilarga yordam maqsadida iste'mol tovarlari va xizmatlar bilan ta'minlash; to'rtinchidan,

harbiy anjomlar, qurol-yarog'lar armiya uchun lozim bo'lgan iste'mol tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, beshinchidan, turli xil tabiiy ofatlarning oldini olish uchun davlat zaxiralarini tashkil etish maqsadida tovarlar sotib oladi. Buning oqibatida davlatning tovarlar va xizmatlar bozori shakllanadi. Davlat bozori muhim ijobiy rol o'ynaydi. Bu bozor kafolatli bo'lib, uning to'lov qobiliyati davlatning budjet va valuta fondi orqali ta'minlanadi. Har qanday bozor konyunkturasi sharoitida ham davlat buyurtmasi va kontraktlari yuzasidan ishlayotgan korxonalar bozori kasod bo'lmaydi. Bu bozor davlat buyurtmalari orqali tartibga solinadi, unda kelishilgan baholar amal qiladi va uning ishtirokchilariga barqaror foyda keltiradi.

4.2. O'zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishning maqsadi va bosqichlari

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy negizini mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va uni xususiylashtirish tashkil etadi. Amalda bu O'zbekistonni bozor iqtisodiyotiga o'tishida mulkchilik masalalarini hal etish hamda xususiylashtirishning asosiy yo'li hisoblanadi.

Ana shu yo'nalishlarda keng ko'lamda chora-tadbirlarni amalga oshirishning asosiy tamoyillari va strategik vazifalari mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov tomonidan asoslab berilgan¹. Unga ko'ra xususiylashtirish jarayonida ikkita muhim strategik vazifa hal etilishi ko'zda tutilgan:

Birinchi strategik vazifaning asosiy mazmuni – bu davlat tasarrufidan chiqarilayotgan va xususiylashtirilayotgan mulkning haqiqiy mulkdorlar qo'liga berilishi iqtisodiy munosabatlarni tubdan o'zgartirish uchun real shart-sharoit yaratishga imkon tug'diradi.

Xususiylashtirishning **ikkinchi strategik vazifasi** esa iqtisodiyotda ko'p ukladlilikni hamda rag'batlantiruvchi kuchga ega bo'lgan raqobat muhitini yaratish, shu orqali davlatni mulkka

¹ I.A.Karimov. *Uzbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yulida*. – T.: Uzbekiston, 1995. 246–6.

bo'lgan monopol huquqini tugatish, xususiy mulkchilikning turli shaklidagi korxonalarini barpo etishdir.

Ana shu modelga asoslangan holda amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayonlari shartli ravishda o'zaro bog'liq uch bosqichga bo'linadi.

Dastlabki, **birinchi bosqich** «kichik xususiylashtirish» davri, deb nomlandi va 1992–1993-yillarda amalga oshirildi. Unda aholi yashaydigan davlatga tegishli uy-joylar, savdo, maishiy xizmatlar ko'rsatish, dorixona va shu kabi 53,9 mingta mayda davlat korxonalarini xususiylashtirildi.

Ularning negizida 28,8 mingdan ortiq nodavlat korxonalarini tashkil etildi. (4.2.1-jadval).

4.2.1-jadval

O'zbekiston Respublikasida davlat korxonalarini xususiylashtirish sur'atlari

(dona)

Yil	Jami xususiylashtirilgan korxonalar va obyektlar	Ular asosida nodavlat korxonalarini tashkil etilgan	Jumladan					
			Hissadorlik jamiyatlari		Xususiy korxonalar		Boshqa korxonalar	
			Soni	%	soni	%	soni	%
1992-1993	53902	28846	-	-	-	-	-	-
1994	9744	9744	2898	29,7	4892	50,2	1954	20,1
1995	8537	8537	1026	12,0	6036	70,7	1475	17,3
1996	1915	1915	1257	65,6	420	21,9	238	12,4
1997	1231	899	456	50,7	260	28,9	183	20,4
1998	451	266	110	41,4	103	38,7	53	19,9
1999	448	373	141	37,8	156	41,8	76	20,4
2000	374	372	152	40,9	103	27,7	117	31,5
2001	1449	743	167	22,5	257	34,6	115	15,5
2002	1912	1800	223	12,4	1252	69,6	325	18,1
2003	1519	1452	75	5,2	981	67,6	396	27,3
2004	1228	1228	28	2,3	1038	84,5	162	13,2
2005	980	980	3	0,3	902	92,0	75	7,7
2006	673	673	19	2,8	599	89,0	55	8,2
2007	631	631	0	0	593	94,0	38	6,0
Jami	84994	58459	6355	11,3	17592	30,1	5262	9,0

Manba: O'zR Davlat mulk qo'mitasi ma'lumotlari

Ushbu bosqichning o'ziga xos tomonlari shundan iborat bo'ldiki, unda davlat mulkiga asoslangan korxonalarni xususiy lashtirish shakllarini tanlash va xususiy lashtiriladigan mulkni baholash bo'yicha tegishli tajribalar to'plandi. Xususiy lashtirishning keyingi - **ikkinchi bosqichi** ommaviy xususiy lashtirish davri deb nom oldi va u 1994-1998-yillarni o'z ichiga oladi.

Bu davrda mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat sanoati, qurilish, avtomobil transporti, agrosanoat kompleksi va boshqa tarmoqlarning o'rta va yirik korxonalari ochiq aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi va xususiy lashtirildi. Shu bilan bir vaqtning o'zida qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk bozorlarini shakllantirish boshlandi. Bundan asosiy maqsad xususiy lashtirish jarayoniga aholining keng qatlamlari hamda chet el sarmoyalarini jalb etish va shu orqali mamlakatimiz iqtisodiyotining nodavlat sektorini jadal rivojlantirishni ta'minlash bo'ldi. Ushbu bosqichda 21361 xususiy lashtirilgan davlat korxonalari negizida 5747 ta ochiq aksiyadorlik jamiyatlari, 3903 ta mas'uliyati cheklangan jamiyat va 11711 ta xususiy mulkchilikning boshqa shaklidagi korxonalar tashkil etildi.

Xususiy lashtirishning **uchinchi bosqichi** 1999-yildan boshlanib hozirgi kungacha davom etmoqda. Bu bosqich «yakka tartibda xususiy lashtirish» davri hisoblanadi.

Xususiy lashtirishning ushbu davri avvalgi bosqichlardan bir qator jihatlari bilan farq qiladi. Birinchidan, ushbu davrda iqtisodiyotning yonilg'i-energetika, metallurgiya, kimyo, temiryo'l transporti va shu kabi boshqa strategik tarmoqlarning yirik korxonalarini chet el investitsiyalarini keng jalb etgan holda yakka loyihalar asosida xususiy lashtirishga kirishildi. Ikkinchidan, ilgari xususiy lashtirilgan korxonalar negizida tashkil etilgan ochiq aksiyadorlik jamiyatlaridagi joylashtirilmagan, shu jumladan, davlatga tegishli aksiyalar paketlari hamda ayrim korxonalarni butunlay yoki ular mulkining bir bo'lagini birja yoki birjadan tashqaridagi bozorlarda turli yondashuvlar va usullarni qo'llash asosida sotish yo'lga qo'yildi. Uchinchidan, iqtisodiy nochor, zarar bilan ishlovchi hamda istiqbolsiz korxonalar va ular mulkidagi davlat ulushlari nol qiymat bilan chet el yoki mamlakatimiz

sarmoyadorlariga investitsiya kiritish hisobiga bepul berish tartibi joriy etildi va amalga oshirilmogda.

Xususiylashtirishning o'tgan uch bosqichida jami 84,9 mingdan ortiqroq davlat korxonolari xususiylashtirildi, ular negizida aksiyadorlik, mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar hamda xususiy korxonalar tashkil etildi. Shu bilan birga, 2007-yilgacha 90,6 mingta davlat mulki obyektlari (qurilish tugallanmagan obyektlar, yer uchastkalari va boshqalar), shundan 69,5 mingtadan ortiq yer uchastkalari aholiga yakka tartibda uy-joy kurish uchun Respublika ko'chmas mulk birjasi savdolarida 3,9 mlrd so'mga sotildi.

4.3. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning hozirgi bosqichining xususiylatlari

Xususiylashtirishning hozirgi bosqichiga xos xususiylatlar va tamoyillar:

- xususiy mulk va xususiy tadbirkorlik huquqini himoya qilishga doir qonunchilikni yanada mustahkamlash;

- xususiylashtirish ishlariga nisbatan munosabat va yondashuvlarni tubdan o'zgartirish, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlariga qarashli korxonalarining aksiyalarini kimoshdi savdosiga qo'yish;

- davlat mulkini xususiy investorlarga sotish samarasini ta'minlashda investorlarning korxonalarini rivojlantirishga qaratilgan investitsiya majburiyatlari bilan jalb etilishi ustuvorligi;

- zarar ko'rib ishlayotgan, past rentabelli, istiqbolsiz davlat korxonolari va ulardagi davlat ulushini investitsiya majburiyatlari evaziga nolga teng xarid qiymati bo'yicha xususiy mulkka sotish.

Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish mexanizmini takomillashtirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 20-iyuldagi «2007–2010-yillarda xususiylashtirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirish va xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish bo'yicha choralar to'g'risida»gi PQ-672-sonli qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 18-noyabrda «Iqtisodiyot real sektori korxonolari moliyaviy barqarorligini yanada oshirish bo'yicha

choralar to'g'risida»gi PF-4053-sonli farmoni, 2008-yil 24-apreldagi «Baholash tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish va ularning ko'rsatiladigan xizmatlar sifati uchun mas'uliyatini oshirish to'g'risidagi PQ-843-sonli qarori qabul qilingan. Vazirlar Mahkamasining 2009-yil 29-yanvardagi «Davlat aktivlarini sotish mexanizmini takomillashtirish bo'yicha choralar to'g'risida»gi 27-sonli qarori bilan «Birja savdolarida davlat aktivlarini sotish tartibi to'g'risida»gi va «Birjadan tashqari savdolarda davlat aktivlarini sotish to'g'risida»gi tartiblar tasdiqlangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 24-apreldagi PQ-843-sonli qaroriga binoan Davlat mulk qo'mitasi BMT Rivojlanish dasturi bilan «O'zbekiston Respublikasida baholash metodologiyasi va amaliyotini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash» loyihasini amalga oshirish bo'yicha shartnoma imzolangan.

Ushbu loyiha doirasida O'zbekiston Respublikasining uchta milliy standarti, ya'ni «Xususiylashtirish maqsadida mulkning qiymatini baholash», «Biznes qiymatini baholash», «Ko'chmas mulk qiymatini baholash» standartlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatdan o'tkazildi.

2010-yilda 96 ta davlat aktivlari 64,5 mln dollar va 40,98 mlrd so'mga, shu jumladan, ulardan 63,5 mln dollar va 21,26 mlrd so'mlik investitsiya majburiyatlari hisobiga sotilgan.

4.3.1-jadval

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish ko'rsatkichlari¹

Ko'rsatkichlar	2007-y.	2008-y.	2009-y.	2010-y.
Sotilgan davlat obyektlari soni	408	308	135	96
Shundan:				
Birja savdolarida sotilgan	129	94	46	32
Birjadan tashqari savdolarda	279	214	89	64
Investitsion majburiyatlar asosida				
Davlat komissiyasi qarori bilan korxonalar va obyektlarning sotilgan davlat aktivlari soni	28	14	70	60

¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Kiritiladigan investitsiya majburiyatlari hajmi				
mln AQSh dollari	244,5	29,94		63,52
mlrd so'm	21,5	10,84	22,25	17,73
Auksion va konkurs savdolarida sotilgan obyektlar	185	122	213	123
Olingan investitsiya majburiyatlar hajmi				
mln AQSh dollari	33,5	4,72	177,66	23,5
mlrd so'm	14,7	10,57	91,29	29,4
Nol qiymatda sotilgan obyektlar soni	15	50	68	41
Olingan investitsiya majburiyatlari hajmi				
mln AQSh dollari	28,8	17,59	14,5	9,1
mlrd so'm	7,6	15,62	16,8	11,3
Jami sotilgan davlat aktivlari hajmi				
mln AQSh dollari	309,5	69,24	62,24	64,52
mlrd so'm	57,1	69,29	35,7	40,28
Shu jumladan,				
Olingan investitsiya majburiyatlari hajmi				
mln AQSh dollari	198,7	54,82	32,63	63,5
mlrd so'm	35,2	34,24	15,64	21,26

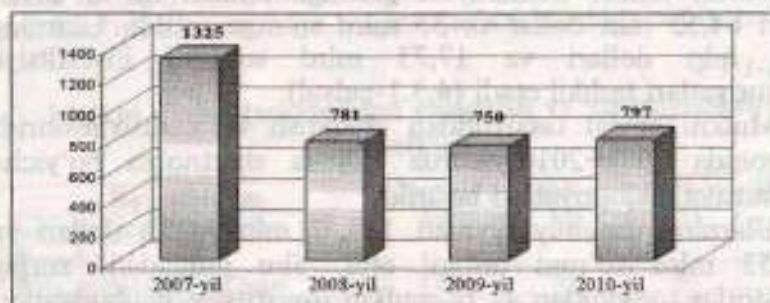
Davlat tender komissiyasi qaroriga binoan 60 ta davlat aktivi 64,52 mln dollar va 35 mlrd so'mga sotildi. Ularning 63,5 mln dollari va 17,73 mlrd so'mini investitsiya majburiyatlari tashkil etadi (4.3.1-jadval).

Mulknii davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonida 2007–2010-yillarda 474 ta shartnoma bo'yicha investitsiya majburiyatlari bajarildi.

Ularning umumiy qiymati 129,37 mln AQSh dollari va 106,53 mlrd so'mni tashkil etdi. Shu jumladan, xorijiy investorlar tomonidan 42 ta mulknii investitsiya majburiyatlari asosida xarid qilish to'g'risidagi shartnomalar to'liq bajarildi. Ularning qiymati 2007–2010-yillarda 86,76 mln AQSh dollari va 11,86 mlrd so'mni tashkil etdi (4.3.2-jadval).

Davlat aktivlarini xarid qilganlar tomonidan investitsiya majburiyatlarining bajarilishi ko'rsatkichlari¹

	2007-y.	2008-y.	2009-y.	2010-y.
Bajarilgan investitsiya majburiyatlari bo'yicha shartnomalar soni	105	131	142	96
Ularning umumiy qiymati				
mln AQSh dollari	14,23	37,35	57,89	19,9
mrd so'm	10,31	56,99	19,13	21,1
Shu jumladan				
Xorijiy investorlar tomonidan, shartnomalar soni	13	11	10	8
mln AQSh dollari	11,93	30,5	25,46	12,87
mrd so'm	2,61	8,05	1,2	-
Mahalliy investorlar shartnomalar soni	26	69	74	54
mln AQSh dollari	2,3	0,85	0,034	0,618
mrd so'm	2,4	4,29	11,9	11,219
Nol xarid qiymatida shartnomalar soni	66	51	58	34
mln AQSh dollari	-	-	32,4	6,4
mrd so'm	5,3	37,3	6,026	9,9
O'zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar				
mln AQSh dollari	80,1	97,40	32,63	18,0
Bekor qilingan shartnomalar soni	34	33	18	
mln AQSh dollari	22,45	1,51	2,19	
mrd so'm	2,52	4,34	8,48	

4.3.1-rasm. Faoliyati monitoring qilinayotgan xususiyashtirilgan korxonalar soni²

¹ Uzbekiston Respublikasi Davlat mulk kumitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

² Uzbekiston Respublikasi Davlat mulk kumitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jamiyonlarining hozirgi bosqichida davlat ulushi bor bo'lgan xususiylashtirilgan korxonalar faoliyati monitoringi amalga oshirilmoqda (4.3.1-rasm).

Davlat mulk qo'mitasi tomonidan 2010-yilda 3888 ta ilgari xususiylashtirilgan korxonalar faoliyati o'rganilgan bo'lsa, 2011-yilda 1224 ta korxonalar faoliyati tahlil qilindi. Davlat obyektlarining davlat reestrini yuritish ishlari amalga oshirilmoqda. 2011-yil 1-yanvar holatiga ko'ra 31085 ta davlat korxonalar (tashkilot)si davlat ro'yxatidan o'tkazildi va Davlat mulk qo'mitasi axborot bazasiga kiritildi. O'zbekiston Respublikasi xususiylashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra 2012-yilda 83 ta davlat korxonalar va obyektlari xususiylashtirildi. Eng ko'p obyektlar Toshkent shahri hissasiga to'g'ri keladi (48 ta obyekt). Xususiylashtirilgan davlat mulki tarkibida mahalliy hokimiyat organlari hissasiga to'g'ri keldi (71 ta obyekt). Davlat mulkini xususiylashtirish hamda uning tasarrufidan chiqarish natijasida 32,1 milliard so'm kelib tushdi¹.

Davlat mulkidan foydalanishni yaxshilash, foydalanalmayotgan obyektlarni aniqlash uchun Davlat mulk qo'mitasi hududiy boshqarmalari tomonidan davlat obyektlarini xatlovdan o'tkazish ishlari amalga oshirilmoqda. 2012-yil 1-yanvar holatiga ko'ra respublika bo'yicha 29487 ta davlat korxonalar (tashkilot)larida xatlovdan o'tkazish amalga oshirilib, maydoni 246791,7 ming kv metr bo'lgan 1738 ta bo'sh turgan joylar aniqlandi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009-yil 8-apreldagi «Davlat mulkini ijaraga berish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 102-sonli qaroriga binoan Davlat mulkini ijaraga berish markazlari tashkil etildi. Ushbu markazlarning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- davlat mulkini ijaraga berishni tashkil etish va ijaraga berish;

¹ Число объектов собственности Узбекистана за 2012 год - Т., 2013 г. Ст. 10

- ijaraga berilayotgan davlat mulki hamda uni ijaraga berishdan tushadigan mablag'larni hisobga olish va monitoringi olib borish;

- ijaraga beriladigan davlat mulki bo'yicha ma'lumotlar bazasini shakllantirish va yuritish;

- ijara obyektlaridan maqsadli foydalanish va ularning saqlanishini, shuningdek, ijara to'lovi o'z vaqtida va to'liq to'lanishini nazorat qilish;

- ijaraga beriladigan davlat mulkini har choraklik asosda xatlovdan o'tkazish;

- foydalanilmayotgan davlat mulki ijaraga berilishi to'g'risidagi e'lonlar va ijaraga berilayotgan davlat mulki ro'yxatini respublika va viloyat davriy nashrlarida hamda O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi, monopoliyadan chiqarish, raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi va Savdo-sanoat palatasining veb-saytlarida har chorakda e'lon qilish.

4.4. Davlat mulkini xususiylashtirish va boshqarish samaradorligini oshirish yo'llari

Xususiylashtirish va mulkdorlar safini kengaytirish, islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirishning ustuvor yo'nalishidagi qilinishi lozim bo'lgan muhim vazifalar quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini qisqartirish bo'yicha ishlarni davom ettirish;

- aksiyalashtirish amaliy natija bermagan korxonalar va obyektlarni xususiy mulkdorlarga berish;

- yangi mulkdorlarning korxonalar samarali faoliyatini ta'minlash, investitsiya majburiyatlarini so'zsiz bajarish bo'yicha huquqiy va iqtisodiy javobgarligini oshirishni ko'zda tutgan holda amaldagi qonunchilikning me'yorlarini qayta ko'rib chiqish va kuchaytirish;

- xususiylashtirish jarayoniga ishlab chiqarishni modernizatsiyalash hamda texnik va texnologik jihatdan yangilash, jahon bozorida raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bo'yicha majburiyatlarni o'z zimmasiga

oladigan ishonchli va mas'uliyatli investorlarni jalb qilish uchun qulay shart-sharoit yaratish.

2008-yilda O'zbekiston Respublikasining «Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida»gi hamda «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoyalash to'g'risida»gi qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi qonunlari hamda boshqa bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Mazkur hujjatlar qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish, korporativ boshqaruv tamoyillarini joriy etish va aksiyadorlarning korxonalarni boshqarishdagi faolligini oshirish, baholovchi tashkilotlar faoliyatini takomillashtirish va ularning ko'rsatilajak xizmatlar sifatiga mas'uliyatini oshirish, yangi mulkdorlarning korxonalarni samarali faoliyat yuritishi uchun mas'ulligini oshirishning huquqiy asosini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mamlakatda tadbirkorlik subyektlarini tashkil etish va samarali faoliyat yuritishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish borasida ham sezilarli chora-tadbirlar ko'rilmogda. Biznesni ro'yxatdan o'tkazish, ixtiyoriy tugatish ishlari soddalashtirildi va tartibga solindi. Ayrim qoidabuzarliklar bo'yicha jarima sanksiyalari pasaytirildi yoki umuman bekor qilindi. Soliq stavkalari ham unifikatsiya qilinib, tobora pasaytirib borilmogda. Xususan, kichik korxonalariga yagona soliq to'lovi 13 %dan 6 % (sanoat korxonalari uchun 5 %ga tushirildi. Tadbirkorlarni yuqori likvidli moddiy resurslar bilan ta'minlashning bozor mexanizmlari yaratildi.

Mulknii davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayoni bilan bir vaqtda bozor infratuzilmalari shakllandi va ular rivojlanish bosqichiga o'tdi. Bu fond, tovar hamda ko'chmas mulk bozorlari, investitsion fondlar, auditorlik, konsalting va shu kabi boshqa tuzilmalarni tashkil topishi va rivojlanishi bilan namoyon bo'ldi.

Erishilgan ijobiy natijalarga qaramasdan respublikamizning ayrim hududlarida xususiylashtirish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash ishlariga e'tibor sustligicha qolmogda. Vaholanki, mulkdan samarali foydalanish va tadbirkorlikning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratish dotatsiyadan chiqish hamda

budjetning daromad qismini oshirishning asosiy yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Bugungi kunda davlat mulkini xususiylashtirish va undan samarali foydalanish borasida 2011–2013-yillarga mo'ljallangan xususiylashtirish dasturi, Prezident qarori va Davlat mulki obyektlarini samarali boshqarish chora-tadbirlari to'g'risida Vazirlar Mahkamasi qarorlari loyihalarini ishlab chiqishga asosiy e'tibor qaratilgan bo'lib, dasturlarning o'ziga xos xususiyati korxonalariga to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb qilishga ustuvor ahamiyat qaratilganligidir.

Investorlarning takliflari xususiylashtirilayotgan obyektning xarid qiymati miqdoridan emas, balki investorning investitsiya dasturi mazmuni, uning ishlab chiqarishni kengaytirish va korxonani modernizatsiya qilish hamda samarali boshqaruvni joriy qilinishiga yo'naltirilganligidan kelib chiqib baholanadi.

Davlat aktivlari ahamiyati va xususiylashtirish usullaridan kelib chiqib, guruhlariga ajratilgan holda quyidagi tartibda sotiladi:

1-guruh. Butunligicha sotiladigan davlat korxonalari (obyektlari) va ochiq birja savdolarida to'liq xususiy mulkka sotiladigan davlatga tegishli aksiyalar paketi va davlat ulushlari. Ushbu guruhga kirgan korxonalar (obyektlarni) xususiylashtirish mexanizmi juda sodda, ya'ni obyektlar yoki aksiyalar paketlarini birja orqali sotish. Bunda obyekt yoki aksiyalar paketi savdo maydonchasiga qo'yiladi, reklama ishlari amalga oshiriladi, ularni sotishga ko'maklashuvchi tegishli institutlar ishtirok etadi. Xaridorlarda talab bo'lmagan taqdirda dastlabki sotish narxlarini qadam-baqadam pasaytirish mexanizmi qo'llanadi.

2-guruh. Sarmoyadorlar tomonidan investitsiya majburiyatlarining bajarilishi evaziga nol qiymatda tanlov savdolariga qo'yiladigan korxonalar va obyektlar. Ushbu guruh obyektlari hududlarda tanlovlar e'lon qilish yo'li bilan sotiladi. Har bir hududda ushbu hudud ma'muriyatining rahbari boshchiligida tanlov komissiyalari tuzilgan. Sarmoyadorlarga nol xarid qiymati bo'yicha sotilgan past rentabelli, zarar ko'rib ishlovchi, iqtisodiy nochor davlat korxonalarining budjetga va

budjetdan tashqari fondlar bo'yicha to'lovlar, shu jumladan, ular bo'yicha hisoblab yozilgan penyalari va jarimalar bo'yicha o'tgan yillardagi ishonchsiz qarzlari hukumat tomonidan hisobdan chiqarib tashlanadi.

3-guruh. Davlatga tegishli bo'lgan aksiyalar paketi xalqaro tenderlarni tashkil etish asosida sotiladigan strategik ahamiyatga ega bo'lgan korxonalar. Yirik strategik korxonalar ochiq tenderlarni tashkil etish yo'li bilan sotiladi, bu yerda yakka tartibda xususiyashtirish jarayoni qo'llaniladi. Bunday tenderlarda ishtirok etish uchun xususiyashtirilayotgan korxonaga investitsiyalar kiritish va uni yanada rivojlantirish bo'yicha biznes-rejalarini taqdim etgan sarmoyadorlarga ruxsat etiladi.

Davlatga tegishli bo'lgan aksiyalar paketi bunday tenderlarda sotiladigan korxonalar Davlat investitsiya dasturiga kiritilishi mumkin, bu ushbu korxonani 7 yilga daromad va foyda solig'idan ozod etish imkonini beradi. Bundan tashqari, aksiyalarning nazorat qilish huquqini bermaydigan paketini xarid qilgan, lekin korxonaga katta miqdorda mablag' kiritgan sarmoyador Davlat mulki qo'mitasi bilan boshqaruv nazoratini qo'lga kiritish to'g'risida shartnoma tuzishi mumkin.

Asosiy tushuncha va atamalar

Mulk, davlat mulki, munitsipal mulk, davlat tadbirkorligi, davlat mulkining iqtisodiyotni tartibga solinishiga ta'siri, davlat tadbirkorligining bozorga ta'siri, davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish, davlat mulkini xususiyashtirish, mulkni ijaraga berish, investitsion majburiyat asosida mulkni xususiyashtirish.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlat mulki nima va u qanday vazifalarni bajaradi?
2. Davlat mulki iqtisodiyotni tartibga solishda qanday rol o'ynaydi?
3. Davlat tadbirkorligi deganda nimani tushunasiz?

4. Davlat tadbirkorligi iqtisodiyotni tartibga solishga qanday ta'sir ko'rsatadi?
5. Davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish va xususiy-
lashtirishning mohiyati nimadan iborat?
6. Davlat mulkini xususiyashtirish iqtisodiyotni davlat
tomonidan tartibga solishga qanday ta'sir ko'rsatadi?
7. O'zbekistonda davlat mulkini xususiyashtirishdan ko'z-
langan maqsadlar nimalardan iborat?
8. O'zbekistonda davlat mulkini xususiyashtirish jarayon-
lari qanday amalga oshirildi?
9. Davlat mulki qanday boshqariladi?
10. Davlat mulkini boshqarish va xususiyashtirish samara-
dorligini oshirish uchun nimalarni amalga oshirish kerak?

V BOB. IQTISODIYOTNI DASTURLASH, PROGNOZLASH VA REJALASHTIRISH

5.1. Iqtisodiyotni dasturlash va rejalashtirish

Iqtisodiyotni tartibga solishning eng muhim davlat shakllaridan biri dasturlash va rejalashtirishdir. Ushbu tartibga solish shaklining zaruriyati ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, mehnat taqsimoti va kooperatsiyalashuvining chuqurlashuvi, davlat mulkining mavjudligi, iqtisodiyotga yo'llanadigan kapital mablag'lar harakati va oqibatlarining uzoq muddatlilik hamda bozor konyunkturasini o'rganishi bilan ifodalanadi. Shu boisdan barcha rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotning rivojlanishi prognozlashtiriladi, dasturlanadi va rejalashtiriladi.

Iqtisodiyotning rivojlanish istiqbolini aniqlash (prognozlash) qisqa muddat (1-2 yil), o'rta muddat (5 yil), uzoq muddatga (20 yil) mo'ljallanadi. Bunda mavjud o'tgan davrdagi iqtisodiy rivojlanish holati, bozor konyunkturasining o'zgarib borish tendensiyalariga asoslanib, kelajakdagi iqtisodiy ahvolning qanday bo'lishi, qanday natijalarga olib kelishi mumkinligi bashorat qilinadi. Bu — ekstropoloyatsiya usuli deyiladi. Olingan ma'lumotlarga esa xususiy ishbilarmonlarning kapital mablag'lar sarflash rejalarini turli so'rovlar orqali o'rganib borish orqali aniqlik va tuzatishlar kiritiladi.

Prognozlar asosida iqtisodiy rivojlanish dasturlari ishlab chiqiladi. Dasturlarda iqtisodiyot rivojlanishining moddiy va sotsial maqsadlari ko'rsatiladi. Maqsadlarni amalga oshirish uchun kapital mablag'lar sarflash rejaları tuziladi, ishlab chiqarish hajmi bilan talab o'rtasidagi nisbatlar o'rganiladi. Turli ishlab chiqarish bilan import o'rtasidagi bog'liqlik, ishlab chiqarish bilan iste'mol, ishlab chiqarish bilan eksport, eksport bilan import o'rtasidagi bog'liqlar aniqlanadi. Buning uchun

tarmoqlararo balansni tuzish, aholi ro'yxatini o'tkazish muhim ahamiyatga ega. Bizda bir necha marta tarmoqlararo balans tuzilgan, aholini ro'yxatga olish amalga oshirilgan. Iqtisodiy rivojlanishning umumdavlat dasturlari asosida rejalar qabul qilinadi. Ilgari ma'muriyatchilikka, buyruqbozlikka asoslangan jamiyatda iqtisodiy rejalar direktiv xarakterga ega bo'lib, yuqoridan belgilanib, quyidagi xo'jalik bo'g'inlari uchun majburiy edi.

Bozor iqtisodiyoti va mulkning ko'p shakllari mavjud bo'lgan sharoitda esa dastur va rejalar davlat korxonalarini uchun direktiv, xususiy sektor uchun esa taklif, indekativ xarakterga ega bo'ladi. Ishbilarmon, tadbirkorlarning rejalariga amal qilishlarini rag'batlantirish maqsadida ularga turli imtiyozlar, ya'ni soliq to'lashda, kredit, subsidiyalar, xomashyo, yoqilg'i-energiya, asbob-uskunalar olishda, tovarlarni eksport qilishda imtiyozlar berilishi lozim bo'ladi.

Iqtisodiyotni dasturlash va rejalashtirishdan maqsad, bozor iqtisodiyotida yuz berishi mumkin bo'lgan turli nomutanosibliklar va ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlarining oldini olishga qaratilgan bo'ladi. Bu tartibga solish vositasining samaradorligi dastur va rejalarining tadbirkorlar manfaatiga qanchalik mosligiga, davlatning ularni rag'batlantirish, moliyalashtirish imkoniyatlariga hamda rejalarining ilmiylik darajasiga bog'liq bo'ladi.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotini tartibga solishni ta'minlashda Iqtisodiyot vazirligi muhim rol o'ynamoqda. Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning konsepsiyalari qisqa va uzoq muddatli rejalarini, respublika va mintaqalarga oid tarmoq dasturlarini ishlab chiqish; aholini sotsial himoyalashga oid takliflarni asoslab berish, mehnat faoliyati va tadbirkorlik imkoniyatlarini ko'paytirish, iqtisodiy ahvolni sog'lomlashtirish yo'llarini belgilash; bozor munosabatlariga o'tishning asosiy qoida va yo'nalishlarini shakllantirish va unga mos ravishda xo'jalik mexanizmi, boshqaruv shakllari va uslublarini takomillashtirish; xalq xo'jaligi tuzilmasini qayta qurishga, ishlab chiqaruvchi kuchlarini oqilona joylashtirishga oid takliflar tayyorlash; xalq xo'jaligi

balanslarini tuzish asosida iqtisodiy nomutanosibliklarni bartaraf etishga oid takliflarni ishlab chiqish; eksport-import ishlarini davlat yo'li bilan tartibga solish va rag'batlantirish sohasidagi yo'nalishlarni belgilash. Iqtisodiyot vazirligi ushbu vazifalarni bajarish orqali iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositasi sifatida muhim o'rin tutadi.

5.2. Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishning metodologik asoslari

O'zbekiston Respublikasi hududlari ijtimoiy-iqtisodiy darajasi va iqtisodiy-tabiiy salohiyatidagi farqlar ularni istiqbolda hududiy va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish jarayonlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Hududni iqtisodiy rivojlantirishni barqarorlashtirish strategiyasini asoslashning quyidagi yo'nalishlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir:

- hudud rivojlanishini boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilish; bu bosqichda hududning crishgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi tahlil qilinadi;

- hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish strategiyasini asoslash; rivojlanishni prognoz qilish; strategiya asoslanib hudud rivojlanishini tartibga solish metodlari tanlanadi;

- konsepsiya ishlab chiqish va hudud rivojlanishini davlat va bozor mexanizmlari orqali tartiblash metodlarini tanlash;

- hududning moliyaviy resurslari o'sishini prognoz qilish; budjet daromad qismini kengaytirish va mustahkamlash yo'llarini izlash; budjet daromad qismini to'ldirishning yangi manbalarini aniqlash, turli mulkchilik shakllariga asoslangan tadbirkorlikdan, xorijiy investorlardan va nobudjet jamg'armalaridan qo'shimcha mablag'larni jalb etish¹.

Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturini tuzishda ma'lum tamoyillarga asoslanish kerak bo'ladi. Bu

¹ Каган: Регулирование территориального развития в условиях рыночной экономики / Под ред. Е.М.Исрулберга. - М., 1993. - С. 73; Соколов А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика. - Т.: Иқтисод-Мoliya, 2005. - С. 165.

tamoyillar mintaqaviy iqtisodiy fan nuqtayi nazaridan quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarining maqsadlilikligi;
- hududni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha resurslarni to'plash va yo'naltirish;
- belgilangan harakatni nazorat qilish va tartiblash imkoniyatlarining ochiqiligi;
- hudud rivojlanishini qo'llab-quvvatlashning individualligi;
- qo'llab-quvvatlash mexanizmining ta'sirchanligi;
- respublika va mahalliy hokimiyat organlarining hamkorligi hamda ular faoliyatining uyg'unligi.

Hududiy dasturlarni ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi hududiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solishning muhim yo'nalishi hisoblanadi.

Hududiy dasturlarni bajarishga to'sqinlik qiladigan holatlar va omillarni aniqlash muhim ahamiyatga egadir.

Hududlarni rivojlantirish bo'yicha qabul qilinadigan dasturlarning bajarilishiga ko'pgina hollarda quyidagi omillar to'sqinlik qilishi mumkin:

- respublika va hududiy maqsadli dasturlarni tanlashning sinalgan tizimlarining mavjud emasligi, ularni amalga oshirish ketma-ketligining yetarli darajada asoslanmaganligi;
- respublika tarmoq dasturlari hududiy jihatlarining yetarli darajada ishlanmaganligi;
- tarmoq dasturlari hududiy jihatlarini monitoringining yo'qligi;
- respublika va hududiy dasturlarni amalga oshirish mexanizmining mustahkam emasligi;

Respublika va hududiy dasturlarni ishlab chiqishda maqsadli-dasturlash uslubidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu uslub pirovard natijaga erishish uchun iqtisodiy resurslarni yo'naltirishni ta'minlashni ifodalaydi. Uning yordamida eng muhim iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanish muammolari hal etiladi. Bu muammolar amalda tarmoqlararo yoki hududlararo tavsifga ega bo'lib, xalq xo'jaligi ahamiyatiga

ega bo'ladi. Maqsadli dasturlar o'rta va uzoq muddatga mo'ljallab korxonalar, mamlakat va xalqaro miqyosda tuziladi. Dasturlar o'z ichiga pirovard va oraliq maqsadlarni, vazifalarni, ularni amalga oshirish chora-tadbirlarini, resurslar ta'minotini olishi kerak.

Dastur maqsadi o'lcamga ega bo'lishi, chora-tadbirlar tizimi esa pirovard va oraliq maqsadlarni amalga oshirish nuqtayi nazaridan ishlab chiqilishi lozim.

Maqsadli hududiy dasturlar hududiy rivojlanishni tartibga solishning samarali metodi sifatida davlat, mahalliy, jamoaviy, shaxsiy manfaatlarni uyg'unlashtirishi hamda jamiyatning barcha aholi tabaqalarini davlatning hududiy siyosatini amalga oshirishga da'vat etadigan, yo'naltiradigan bo'lishi kerak. Shuningdek, hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlari mamlakatda amal qilayotgan qonunlar, huquqiy me'yoriy hujjatlar asosida ishlab chiqilishi lozim.

Hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishdan ko'zlangan asosiy maqsad hududiy iqtisodiyotni uning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish va tashqi manbalarni jalb etish yo'li bilan mutanosib va oqilona rivojlantirishdan iboratdir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, hududiy dasturlarni ishlab chiqishda quyidagi vazifalarni bajarishga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi;

- hudud ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini umumiy baholash va iqtisodiy rivojlanishning asosiy tendensiyalari, iqtisodiy o'sish muammolarini va rezervlarini aniqlash;

- hududning mahalliy mineral xomashyo, yer-suv va mehnat resurslaridan foydalanishning miqdor va sifat darajalarini tahlil qilish;

- hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish, istiqbolli tarmoqlar va hududning ixtisoslashish sohasini, iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari rivojlanishining ustuvor yo'nalishlarini aniqlash;

- mahalliy qishloq xo'jaligi va mineral xomashyolardan samarali foydalanishga asoslangan, yangi eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishlarni shakllantirishning aniq yo'llarini belgi-

lash, jahon darajasidagi tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha kam chiqindili va chiqindisiz texnologiyalar bilan jihozlangan yangi korxonalarni vujudga keltirish;

- hududda qulay, jozibador investitsion muhitni yaratish, xorijiy investorlar, mahalliy korxonalar, tadbirkorlar, aholi mablag'lari va resurslarini kengroq jalb etish;

- aholini ijtimoiy himoyalash va mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlash mexanizmini ishlab chiqish;

- xo'jalik subyektlari o'rtasida raqobat sharoiti va to'laqonli bozor infratuzilmasini vujudga keltirish;

- hududni oziq-ovqat mahsulotlari va boshqa ommaviy iste'mol mollari bilan o'zini-o'zi ta'minlashini oshirish;

- qishloq aholi punktlarini ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishni jadallashtirish uchun qulay sharoitni shakllantirish. Buning uchun hududga mahalliy soliqlar bo'yicha imtiyozlar berish maqsadga muvofiqdir.

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirish orqali uning hudud yalpi ichki mahsulotidagi ulushini oshirish;

- hududning tashqi iqtisodiy faoliyatini kengaytirish, eksport va import tarkibini oqilonlashtirish, hududda faoliyat yuritayotgan xorijiy investitsiyali korxonalar faoliyatini yanada yaxshilash va yangi qo'shma korxonalarni tashkil etish.

5.3. Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni baholash

Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturini ishlab chiqish uchun, avvalambor, hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni umumiy baholash maqsadga muvofiqdir.

Buning uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

1. Hududning o'tgan davrdagi iqtisodiy-ijtimoiy rivojlani-shiga tavsif beriladi. Bunda hududning sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy salohiyatini baholashga alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'ladi.

2. Hududning iqtisodiy hamda ijtimoiy rivojlanish darajasi va ahvoli to'g'risidagi tahlilga asoslanib, uning rivojlanishidagi

ijobiy va salbiy tendensiyalar, iqtisodiy rivojlanish rezervlari va foydalanilmagan imkoniyatlari aniqlanadi. Shuningdek, kelgusida hal etilishi lozim bo'lgan muhim iqtisodiy va ijtimoiy muammolar aniqlanadi.

3. Amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarning natijalari, ko'p ukladli iqtisodiyotning vujudga kelishi va rivojlanishi, shuningdek, hududiy bozor infratuzilmasi ahvoli baholanadi.

4. Hududdagi tarmoqlar va yirik sanoat korxonalarining o'tgan davrdagi faoliyati tahlil qilinadi, ularning ish natijalari yoki orqada qolishining sabablari va omillari aniqlanadi.

5. Sanoat rivojlanishi ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishi darajasi belgilanadi, ishlab chiqarish quvvatlarini eksportga yo'naltirilgan va import o'rnini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqarishga qayta ixtisoslashtirish va kengaytirish uchun qo'shimcha zaxiralar va resurslar aniqlanadi. Hudud imkoniyatlarini hisobga olgan holda ustuvor ahamiyatli tarmoqlar va ishlab chiqarishlar aniqlanadi.

6. Hudud aholisini o'zida ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlanganligi, ularni hududdan chiqarish va kiritish balansi, agrosurs salohiyatidan foydalanish samaradorligi, shuningdek, qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi, va chorva mollari mahsuldorligining o'sishi (pasayishi) omillari hamda sabablari baholanadi.

Hududning tabiiy-iqtisodiy salohiyatini baholash quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Hududning mehnat, yer-suv va mineral xomashyo resurslari bilan ta'minlanganligiga miqdoriy va sifat bahosi beriladi.

2. Hududdagi demografik vaziyat, aholining ish bilan bandligi keyingi o'n yillik davr bo'yicha baholanadi.

Ishsizlik darajasi, shu jumladan, uning yashirin shakllari baholanib, aholi va mehnat resurslari soni prognoz qilinadi.

3. Foydali qazilma boyliklari zaxiralari, ularning o'zlashtirilish ahvoli tahlil qilinadi.

Hudud mineral xomashyo bazasi imkoniyatlari, qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb etishni hisobga olgan

holda baholanadi. Shuningdek, qazib chiqaruvchi korxonalarining foydali qazilma boyliklari bilan ta'minlangani, ularning konlarni o'zlashtirish xarajatlari o'rganiladi.

4. Hududning yer-suv resurslari bilan ta'minlanish hamda yerlarning meliorativ ahvoli, yer bonitetlari o'rganilib, meliorativ yaxshilash istiqbollari o'rganiladi.

5. Hududning ishlab chiqarish, transport va aloqa infratuzilma salohiyati o'rganiladi. Aholining ijtimoiy infratuzilma obyektlari va xizmatlari bilan ta'minlanganlik darajasi baholanadi.

6. Hududda ishlab chiqaruvchi kuchlar, yangi korxonalarni joylashtirish uchun istiqbolli tuman, shahar, yirik aholi yashash punktlari tanlanadi.

5.4. Hududni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish yo'nalishlarini belgilash

Hududni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish yo'nalishlari belgilanadi. Rivojlantirish dasturlarini amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Dasturda hududni iqtisodiy va ijtimoiy istiqbolda rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari va ko'rsatkichlari bayon qilinadi. Bunda asosiy e'tibor yangi ishchi o'rinlari, tabiiy, moliyaviy, mehnat resurslari, ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanishga qaratiladi.

Bu yo'nalishlar quyidagi tadbirlarga qaratilishi lozim:

1. Hududning istiqboldagi ehtiyojlari va hududlararo ayriboshlash imkoniyatlarini kengaytirish asosida iqtisodiy maqbul tarmoq va ishlab chiqarishlar aniqlanadi. Istiqbolda tarmoqlarni rivojlantirishning iqtisodiy ko'rsatkichlari, tarmoq tarkibining o'zgarishi, eksportga yo'naltirilgan va import o'rnini bosuvchi mahsulotlar hajmi prognoz qilinadi. Bunda amaldagi korxonalarni texnik, texnologik va tashkiliy jihatdan yangilash muammolariga alohida e'tibor qaratiladi. Buning uchun ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish yanada chuqurlashtiriladi, nisbatan kichik korxonalar rivojlantiriladi. Bu korxonalarda mahalliy

mineral xomashyo va qishloq xo'jalik resurslaridan foydalaniladi.

2. Hududda yangi korxonalarni qurish, faoliyat yuritayotgan korxonalarni rekonstruksiya qilish, ixtisosligini o'zgartirish zarurligi asoslanadi; yirik obyektlarga qo'shimcha mablag'lar jalb qilish hisob-kitoblari amalga oshiriladi.

3. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari, ekin maydonlari tarkibining o'zgarishi, qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishning natural hajmi prognoz qilinadi. Shuningdek, qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi hamda chorva mollari mahsuldorligini oshirish yo'llari va manbalari belgilanadi. Yangi texnologiyalarni joriy etish ko'zda tutiladi.

4. Hududda xomashyolarni, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlaydigan tugallangan sikldagi ishlab chiqarish tarmoqlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash va sotish shaxobchalarini vujudga keltirish, xorijiy investitsiyali qo'shma korxonalarni vujudga keltirish orqali yangi zamonaviy texnologiyalarni, xo'jalik yuritish shakllari va boshqarish usullarini joriy etish.

5. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va tabiiy resurslardan foydalanish uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida transport tizimi va kommunikatsiyalarni rivojlantirish istiqbollari asoslash.

6. Mulkdorlar sinfini vujudga keltirish bo'yicha vazifalarni hal etish maqsadida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, ularning iqtisodiyotdagi ulushini ko'paytirish, bozor infratuzilmasini rivojlantirish.

7. Tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish ko'lamini, parametrlari belgilanadi. Bunda tashqi savdo tarkibiy tuzilishini takomillashtirishga, mahalliy xomashyo resurslarini hisobga olgan holda xorijiy investitsiyali korxonalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

8. Dasturda tabiiy tashqi muhitni, tabiatni muhofaza qilish, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarish tadbirlari, kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish chora-tadbirlari ham o'z ifodasini topadi.

Har bir hududiy dasturda uni amalga oshirish mexanizmi ko'zda tutilishi kerak. Bu mexanizmda dasturni moliyaviy, iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanishi muhim o'rin tutadi.

Dasturni ishlab chiqishda har bir tadbir va tarmoq bo'yicha turli resurslarga bo'lgan talab, ehtiyoj hisob-kitob qilinadi. Shundan so'ng dastur bo'yicha uning resurslar bilan ta'minlanish manbalari aniqlanadi. Dasturlarda resurslar balanslashtiriladi. Maqsadlar va resurslar o'rtasidagi muvofiqlik ta'minlanadi.

Dasturlarni moliyalashtirish manbalarini aniqlashtirishda, avvalambor mahalliy resurslar va imkoniyatlar hisobga olinadi.

Joylardagi mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari mahalliy budjet, tadbirkorlar va korxonalar o'z mablag'lari, fermer va dehqon xo'jaliklari, aholi mablag'larini jalb qilinadigan xorijiy investorlar, hududdan tashqaridagi tashkilot, korxonalar mablag'larini hamda bank kreditlarini hududiy dasturni amalga oshirishga jalb qilish chora-tadbirlarini amalga oshirishlari lozim bo'ladi.

Shuningdek, hududiy dasturlarni amalga oshirishda respublika budjeti va budjetdan tashqari jamg'armalar, O'zbekiston Respublikasi taraqqiyot va tiklanish jamg'armasi mablag'larini ham jalb etish mumkin.

Dasturlarni ishlab chiqishda undan kutilayotgan natijalar qanday bo'lishi oldindan belgilanishi lozim. Dasturlarni amalga oshirishning ijtimoiy-iqtisodiy natijalari sifatida hududiy yalpi ichki mahsulot, sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari, umumiy hajmi aholi jon boshiga ishlab chiqarish sur'atlari olinadi. Shuningdek, aholi turmush darajasi va uning ish bilan bandligi, aholi jon boshiga daromadlarning o'sishi, hudud aholisining gaz, elektr energiya, toza ichimlik suvi, uy-joy bilan ta'minlanishining yaxshilanishi, hududning o'zini-o'zi oziq-ovqat, boshqa iste'mol tovarlari bilan ta'minlanishining yaxshilanishi ko'rsatkichlari dasturlarning bajarilishi natijalari hisoblanadi.

Dasturlarning bajarilishini tashkiliy jihatdan ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Dasturlarni amalga oshirishda butun mas'uliyat joylardagi mahalliy hokimiyat va boshqaruv

organlari zimmasiga yuklatiladi. Maqsadli hududiy dasturni ekspert baholash, umumiy nazorat qilishni Vazirlar Mahkamasining tegishli boshqarma va bo'linmalari amalga oshiradilar.

Bunda respublika hukumati va joylardagi mahalliy hokimiyat organlarining maqsadli hududiy dasturlarni ishlab chiqish, amalga oshirishdagi vakolatlari hamda vazifalari aniq belgilanishi lozim bo'ladi.

5.5. Hududiy dasturlarning samaradorligini oshirish yo'nalishlari

Hududiy dasturlarning samaradorligini oshirish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- yetarli darajada rivojlanmagan, umumrespublika darajasidan orqada qolayotgan hududlarni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishning yagona metodikasini tasdiqlash;

- respublika shahar va qishloq tumanlaridagi iqtisodiy va ijtimoiy ahvolni monitoring qilish, ularni rivojlanish darajalariga ko'ra tipologiyasini ishlab chiqish;

- hududiy dasturlarni, orqada qolgan tuman va shaharlarni qo'llab-quvvatlash dasturlarining loyihalarini ekspertizadan o'tkazishni tashkil etish.

Joylarda hududlarni rivojlantirish dasturlarini samarali boshqarish maqsadida viloyat, shahar, tuman hokimliklariga quyidagi vazifalarni yuklash maqsadga muvofiq bo'ladi:

- hududiy rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqish, hududiy dasturni tuzish bo'yicha takliflar berish;

- dastur asosida qo'llab-quvvatlashga muhtoj, muammoli shahar, tuman, aholi punktlarini ajratish va belgilash;

- ular asosida mahalliy dasturlarni shakllantirish va amalga oshirish hududiy dasturlarni respublikaning hududiy siyosati ustuvorliklari hamda tamoyillariga muvofiqlashtirish;

- mahalliy dasturlar loyihalarini ekspertizadan o'tkazish va ular asosida yagona hududiy dasturlarni shakllantirish hamda ularni ko'rib chiqish, tasdiqlash uchun hududiy rivojlantirish bo'yicha Respublika komissiyasiga taqdim etish;

- mahalliy dasturlarni amalga oshirishga rahbarlik qilib

bajarilishini nazorat qilish, dastur bo'yicha joriy axborotlar va hisobotlarni muntazam berib borish.

5.6. O'zbekistonda hududiy rivojlantirishni davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlar tajribasi ko'rsatishicha, hududiy (mintaqaviy) siyosat tartibga solish usullari orqali mamlakat iqtisodiyoti tarkibiy tuzilishini o'zgartirishga ta'sir etadi. O'zbekistonda hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishdan ko'zlangan bosh maqsad hududlarni barqaror rivojlantirishni rag'batlantirish va iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish darajalari o'rtasida keskin farqlarning vujudga kelishiga yo'l qo'ymaslik uchun sharoit yaratishdan iborat.

Mamlakat hududlarini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish maqsadini amalga oshirishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mamlakatning barcha hududlarini barqaror rivojlantirish uchun ularning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajalarini imkon darajada tenglashtirish;
- hududlarning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish;
- ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashtirilishi va rivojlanishidagi asossiz vujudga keltirilgan nomutanosiblikni bartaraf etish;
- hududlar ixtisoslashuvini oqilonlashtirish va tumanlararo iqtisodiy aloqalarni optimallashtirish;
- hududlarning hududlararo va tashqi iqtisodiy integratsiyalashuvi, ayrim hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy biqliqligiga barham berish.

Davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning huquqiy shakllari sifatida qonunlar, qonunosti va sud huquqiy hujjatlar, aktlar xizmat qiladi. O'zbekistonda hududlar rivojlanishini tartibga solishda Prezident farmonlari, qaror va farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining qaror va farmoyishlari muhim rol o'ynamoqda.

Hududlar rivojlanishini tartibga solishning tashkiliy-institutsional tarkibi respublika ijro hokimiyati darajasida Vazirlar Mahkamasi, ko'pgina vazirlik va idoralar tomonidan shakllantiriladi.

Hududlarni rivojlantirish umumiy siyosati Iqtisodiyot va zirligi tomonidan ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Ayrim iqtisodiyot sektorlari va yo'nalishlari bo'yicha hududiy muammolar bilan Markaziy bank, Moliya vazirligi, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, «O'zdamulk», Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo'mitasi, Qurilish va arxitektura bo'yicha qo'mita, «O'zkom-munxizmat» agentligi va boshqalar shug'ullanadilar.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi:

- hududlar, tumanlar guruhi va tumanlarni kompleks rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish;

- hududlar mineral xomashyo resurslarini kompleks o'zlashtirish, yer-suv resurslaridan samarali foydalanish, tashqi atrof muhitni muhofaza qilish;

- sanoat va uning tarmoqlarini rivojlantirishning hududiy va respublika dasturlarini ishlab chiqish, faoliyat yuritayotgan ishlab chiqarish quvvatlari profilini o'zgartirish, xorijiy investitsiyali yangi korxonalarini qurish;

- hududlar qishloq xo'jaligini ularning tabiiy-iqlim xususiyatlarini hisobga olgan holda ixtisoslashtirish, qishloq xo'jaligida islohotlarni rivojlantirish va yanada chuqurlashtirish bo'yicha respublika, hududiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- ish bilan bandlik, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, qishloq aholisini tabiiy gaz va ichimlik suvi bilan ta'minlash bo'yicha respublika dasturlarini amalga oshirish;

- respublika va mahalliy boshqaruv tizimlarini takomillashtirish;

- mahalliy budjetni mustahkamlash, hududlarga dotatsiya va subvensiyalar ajratish;

- boshqarishning hududiy-xo'jalik tizimini oqilona tashkil etish maqsadida mamlakatni ma'muriy-hududiy bo'linishini takomillashtirish.

Hudud rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari iqtisodiy bazasi, mamlakatdagi budjet tizimi, tadbirkorlikning rivojlanish ko'lamini, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish shakllari hamda usullariga, tezligiga, soliq imtiyozlarini qo'llash tajribasi, budjetdan tashqari jamg'armalar, moliyaviy resurslarga, hududning investitsiyaviy va eksport imkoniyatlari, viloyatlar va tumanlararo, shuningdek, tashqi iqtisodiy aloqalar, bozor infratuzilmasi obyektlari rivojlanish darajasi, aholining ish bilan bandlik muammolarining xususiyatlari va hududdagi ekologik vaziyatga bog'liq.

Hudud rivojlanishini davlat tomonidan to'g'ridan to'g'ri tartibga solish respublika budjeti, dotatsiya va subvensiyalar hisobiga maqsadli dasturlar va yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish orqali bo'ladi.

Davlat tomonidan hududlarni rivojlantirishni tartibga solish maqsadida quyidagi dasturlar ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda:

1. Sanoatni rivojlantirish dasturlari.

2. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishni tartibga solish. Bunda quyidagi tartiblash usullaridan foydalanilmoqda:

- hududlarda mahsulot hajmi, qishloq xo'jaligi ekin maydonlari va hududlarning ixtisoslashuvini tartibga solish;

- qishloqda ijtimoiy va bozor infratuzilmasini vujudga keltirish;

- qishloq xo'jaligi yerlarining meliorativ ahvolini yaxshilash;

- qishloq xo'jaligi korxonalari moddiy-texnika bazasini yaxshilash va mustahkamlash, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha korxonalar tarmog'ini yaratish;

- tabiatni muhofaza qiluvchi va gidrotexnik qurilmalarni qurish;

- zarar ko'rib ishlovchi va past rentabelli qishloq xo'jaligi korxonalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturiga muvofiq qishloqda mulkdorlar sinfini, fermer xo'jaliklarini shakllantirish jarayonlari davom ettirildi, tuproq unumdorligini oshirish, seleksiya va urug'chilikni yaxshilash, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi hajmlarini o'stirish chora-tadbirlari ko'riladi.

3. Hududlar eksport salohiyatidan samarali foydalanish va qo'shma korxonalarni tashkil etishni tartibga solish.

Endilikda, respublika hududida, ayniqsa, kam rivojlangan hududlarda qo'shma korxonalar tashkil etish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun maqsadli dasturlar tuzish va ularni rag'batlantirish uchun soliq, boj, kredit imtiyozlari mexanizmini yaratish maqsadga muvofiqdir.

4. Transport-kommunikatsiya tizimini rivojlantirish. Hududlarda temiryo'llar, avtomobil yo'llarini qurish hududiy siyosatning muhim qismi hisoblanadi. Buning oqibatida hududlarning viloyatlararo, tumanlararo tashqi iqtisodiy aloqalari kuchayadi, tadbirkorlik, biznes rivojlanishi, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun qulay muhit yaratiladi.

5. Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish.

Ijtimoiy sohani tartibga solishda respublika, hududiy va mahalliy boshqarish darajalari mavjud bo'ladi. Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish territorial dasturlar orqali amalga oshiriladi.

O'zbekistonda qabul qilingan dasturlarni amalga oshirish va hududlarning rivojlanishini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- hududlarni rivojlantirish bo'yicha respublika va hududiy dasturlarni tanlash va ularni amalga oshirishni asoslash hamda navbatga qo'yish tizimini shakllantirish;

- respublika va hududiy dasturlarni amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish, buning uchun mahalliy hokimliklar va tegishli vazirliklarning mas'uliyatini oshirish;

- iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlarining hududiy jihatlarini kuchaytirish;

- tarmoq dasturlarining hududiy jihatlari monitoringini tashkil etish;

- hududlar va tarmoq imkoniyatlari, zaxiralarini chuqur o'rganish va hisobga olish asosida prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqish hamda tasdiqlash;

- dasturlarni amalga oshirish ustidan qat'iy nazoratni kuchaytirish, nazorat tizimini yaratish.

Hududiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish uchun ma'muriy qarorlar qabul qilish bilangina cheklanib qolmasdan, shu bilan birga, iqtisodiy rag'batlantirish tavsifiga ega bo'lgan dastak va usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash uchun hududni tanlashda hududdagi muammoli holatlarni chuqur o'rganish lozim bo'ladi.

Hukumat tomonidan hududlarni tashkiliy-axborot, tashqi iqtisodiy faoliyat, xorijiy kreditlar, grantlar olish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, xalqaro dasturlar va texnik ko'maklar loyihalarida ishtirok etishida yordam berish va qo'llab-quvvatlash kerak bo'ladi.

Hududiy rivojlanishni tartibga solishda moliyaviy mexanizmlardan foydalanish muhim ahamiyatga egadir. Hududlarni rivojlantirish uchun 1999-yilgacha mavjud bo'lgan budjetlararo transfertlar o'z mablag'lari minimal xarajatlarni qoplay olmaydigan hududlarga subvensiyalar shaklida berilar edi.

Subvensiyalar hajmi Davlat budjeti loyihasi bilan birgalikda tasdiqlanadi. Mablag'lar, birinchi, navbatda hududlarning ish haqi, stipendiyalar, nafaqa va pensiyalarni moliyalashtirishga ajratiladi.

2000-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonuni bu tizimga ba'zi o'zgartirishlar kiritdi. Bu o'zgarishlar jumlasiga mahalliy budjetlarning defitsitsizligi to'g'risidagi qoida kiritildi. Shuningdek, mahalliy hokimliklarga tasdiqlangan ko'rsatkichlardan yuqori, qo'shimcha tarzda tushgan daromadlardan o'z ehtiyojlari uchun ishlatish huquqi berildi.

Mahalliy budjetlarni balanslashtirish umumdavlat soliq-lardan ajratmalar normativlarini va berilgan dotatsiyalarni tartibga solish orqali amalga oshiriladi.

Respublika hukumati tomonidan mahalliy hokimiyat organlari va o'zini-o'zi boshqarish organlariga davlat boshqaruvi vakolatlari bir qismining o'tkazilishi oqibatida hududiy mahalliy budjetlarning roli oshadi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Iqtisodiy dastur, iqtisodiyotni dasturlash, prognoz, prognozlashtirish, reja, rejalashtirish, reja turlari, dasturlashning iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli, direktiv rejalashtirish, indikativ rejalashtirish, mintaqaviy siyosat, mintaqa (hudud)ni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini dasturlash, tarmoq dasturlari.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy dastur nima?
2. Iqtisodiy dasturlash usullari nimalardan iborat?
3. Prognoz nima?
4. Prognozlashtirish nima va u qanday amalga oshiriladi?
5. Rejalashtirish nima va uning qanday turlarini bilasiz?
6. Rejalashtirish qanday amalga oshiriladi?
7. Iqtisodiyotni dasturlash, prognozlashtirish, rejalashtirish uni davlat tomonidan tartibga solishda qanday rol o'ynaydi?
8. Hududiy dasturlar nima uchun kerak va ular qanday maqsadlarga xizmat qiladi?
9. Hududiy dasturlar qanday tuziladi?
10. Tarmoq va hududiy rivojlanish davlat tomonidan qanday tartibga solinadi?
11. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan qanday dasturlarni bilasiz?
12. «Obod turmush yili» davlat dasturi to'g'risida qanday tassavurlarga egasiz?

VI BOB. IQTISODIY MONOPOLIZMGA QARSHI SIYOSAT VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH

6.1. Raqobatning mohiyati, vazifalari, shakl va usullari

Raqobat bozor iqtisodiyotining va umuman, tovar xo'jaligining eng muhim belgisi, uni rivojlantirish vositasi hisoblanadi.

Raqobatning iqtisodiy mazmunini tushunib olish uchun unga turli tomondan yondashish talab qilinadi. **Mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar (korxonalar) o'rtasidagi raqobat** tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman, iqtisodiyotda o'z mavqeyini mustahkamlash uchun kurashdan iborat.

Resurslarni yetkazib beruvchilar o'zlarining iqtisodiy resurslarini (kapital, tabiiy resurslar, ishchi kuchi) yuqori narxlarda sotish uchun raqobatlashadilar.

Raqobat **iste'molchilar o'rtasida** ham yuz beradi: ular tovarlarni qulay va arzon narxlarda sotib olishga harakat qiladilar, ya'ni xaridor har bir sarflangan pul birligi evaziga ko'proq nafga ega bo'lishga harakat qiladilar.

Raqobat — bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafga ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.

Hozirgi bozor iqtisodiyotida raqobatning quyidagi asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) tartibga solish vazifasi;
- 2) resurslarni joylashtirish vazifasi;
- 3) innovatsion vazifa;
- 4) moslashtirish vazifasi;
- 5) taqsimlash vazifasi;
- 6) nazorat qilish vazifasi.

Raqobatning **tartibga solish vazifasi** ishlab chiqarishni talab (iste'mol)ga muvofiqlashtirish maqsadida taklifga ta'sir o'tkazishdan iborat. Aynan shu vazifa yordamida iqtisodiyotda taklifning talab orqali, ishlab chiqarish tarkibi va hajmining yakka tartibdagi va ijtimoiy ehtiyojlar orqali belgilanishiga erishiladi, ya'ni iqtisodiyot bozor qonunlari asosida tartibga solinadi.

Raqobatning **resurslarni joylashtirish vazifasi** ishlab chiqarish omillarini ular eng ko'p samara beradigan korxonaga, hudud va mintaqalarga oqilona joylashtirish imkonini beradi.

Raqobatning **innovatsion vazifasi** fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanuvchi hamda bozor iqtisodiyoti subyektlarining rivojlanishini taqozo etuvchi turli ko'rinishdagi yangiliklarning joriy etilishini anglatadi.

Raqobatning **moslashtirish vazifasi** korxonaga (firma)larning ichki va tashqi muhit sharoitlariga ratsional tarzda moslashishiga yo'naltirilgan bo'lib, ularning shunchaki o'zini-o'zi saqlab, iqtisodiy jihatdan yashab qolishidan xo'jalik faoliyati sohalarining ekspansiyasi (kengayishi)ga o'tishini bildiradi.

Raqobatning **taqsimlash vazifasi** ishlab chiqarilgan ne'matlar yalpi hajmi (yalpi ichki mahsulot)ning iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Nihoyat, raqobatning **nazorat qilish vazifasi** bozordagi ba'zi ishtirokchilarning boshqa bir ishtirokchilar ustidan monopolistik hukmronlik o'rnatishiga yo'l qo'ymaslikka yo'naltiriladi.

Raqobat kurashining mazmuni to'g'risida to'laroq tushunchaga ega bo'lish uchun uning asosiy shakllari va belgilarini ko'rib chiqish zarur. **O'z miqyosiga ko'ra**, raqobat ikki turga — tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovar ishlab chiqarish va sotishning qulay sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boradi. Tarmoq ichidagi raqobat natijasida texnika darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan korxonalar qo'shimcha foyda oladilar va aksin-

cha, texnika jihatdan nochor korxonalar esa ishlab chiqarilgan tovar qiymatining bir qismini yo'qotadilar va zarar ko'radilar.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoq korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat kapitalning foyda normasi kam bo'lgan tarmoqlardan foyda normasi yuqori tarmoqlarga oqib o'tishiga sabab bo'ladi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa kiritilmasin, xuddi shu tarmoq foyda me'yorlarini o'rtacha foyda normasiga «baravarlashtiradi».

Iqtisodiy adabiyotlarda **bir tarmoq ichidagi raqobatning** to'rtta shakli alohida ajratib ko'rsatiladi. Bular: sof raqobat, sof monopoliya, monopolistik raqobat va oligopoliyadir.

Sof raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. Ayni paytda, ushbu mahsulot xaridor va iste'molchilarining soni ham juda ko'p bo'ladi. Sof raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan nazorat o'rnatil olmaydi yoki nazorat sezilarsiz darajada bo'ladi.

Sof monopoliyada tarmoq bitta firmadan iborat bo'lganligi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakkahukmronlik shakllanadi. Monopoliya sharoitida firma narx ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi.

Monopolistik raqobat o'z ichiga ham monopoliya, ham raqobat unsurlarini oladi. Bunda tarmoqdagi bir turdagi mahsulotning o'nlab ishlab chiqaruvchilari bir-birlari bilan qulay narx hamda ishlab chiqarish hajmiga erishish borasida raqobatlashadilar. Biroq, ayni paytda, har bir ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotini tabaqalashtirish, ya'ni shu turdagi boshqa mahsulotlardan qaysi bir jihati (sifat darajasi, shakli, qadoqlanishi, sotish sharoitlari va h.k.) bo'yicha farqlash orqali uning monopol ishlab chiqaruvchisiga aylanadi.

Oligopoliya — tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarining mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Shuningdek, iqtisodiy adabiyotlarda **g'irrom va halol raqobatlashuv** usullari ham ajratib ko'rsatiladi. Raqobatlashuvning noan'anaviy, jamiyat tomonidan e'tirof etilmagan, ijtimoiy ahloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noiqtisodiy (ya'ni, jismoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obro'siga putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanish g'irrom raqobat, deb yuritiladi.

Halol raqobat – raqobat kurashida jamiyat tomonidan tan olingan iqtisodiy usullarni qo'llash, o'zining maqsad va manfaatlariga erishishda umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qo'llamaslik kabi qoidalarga asoslanadi.

Raqobat kurashining ikki usuli farqlanadi: narx vositasidagi raqobat va narxsiz raqobat.

Narx vositasida raqobatlashuv kurashning asosiy usuli bo'lib, ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlari narxiga nisbatan pasaytirishi hisoblanadi.

Narxsiz raqobatda raqobat kurashining asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tibori hisoblanadi.

Shunday qilib, monopoliyalar hukmron bo'lgan sharoitda narxsiz raqobat muhim o'rin tutadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, monopoliyalar tovar sifatini oshirish, iste'molchilarga xizmat ko'rsatishni yaxshilash yo'li bilan sotiladigan tovar hajmini ko'paytirishi mumkin. Ikkinchidan, ular moliyaviy jihatdan kuchli bo'lganligi sababli mahsulotini yangilash, ishlab chiqarishni qayta jihozlash va reklamaga zarur bo'lgan mablag'ni sarflash imkoniyatiga egadirlar.

6.2. Iqtisodiy monopolizmga qarshi chora-tadbirlar

Davlat bozor iqtisodiyotini rivojlantirishning asoslaridan biri bo'lgan raqobat mexanizmining to'liq ishlashi uchun hamda aholini ma'lum darajada ijtimoiy himoyalash maqsadida iqtisodiy monopolizmga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

Ma'lumki, sobiq sotsialistik mamlakatlarda, shu jumladan, sobiq covet ittifoqida davlat mulkining yakkahokimligi, rejali xo'jalik yuritish tizimining amal qilishi oqibatida iqtisodiy raqobat uchun sharoit bo'lmadi. Tadbirkorlik va tanlash erkinligi ham mavjud emasdi. Shu boisdan O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish uchun raqobatchilikni tiklash lozim bo'ladi. Buning uchun davlat mulkini uning ixtiyoridan chiqarish va xususiyashtirishning o'zi kifoya qilmaydi. Chunki yangidan tashkil topadigan aksionerlik jamiyatlari, konsern, uyushmalar, xususiy firmalar yana iqtisodiy yakkahokim bo'lib qolishlari mumkin. Shu boisdan rivojlangan mamlakatlarda to'plangan yakkahokimlikka qarshi kurash tajribalari asosida antimonopol siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Dastlabki monopolizmga qarshi qonun 1890-yilda (trestlarga qarshi Sherman qonuni) AQShda qabul qilingan. Hozirgi davrda ana shunga o'xshash qonunlar deyarli barcha rivojlangan mamlakatlarda qabul qilingan bo'lib, mazkur qonunchilik asosan uch yo'nalishga ega. Birinchidan, har qanday yirik firma, korporatsiya mahsulot ishlab chiqarishning 40-50 foizdan ortig'ini o'z qo'lida to'plamasligi zarur. Ikkinchidan, barcha yirik korxonalar jismoniy va yuridik shaxslar uchun o'zining va boshqa hissadorlik jamiyatlari aksiyalarining to'planadigan ulushlari miqdori cheklab qo'yiladi. Uchinchidan, bozor baholarini talab va taklif nisbatini inobatga olmay, o'zaro kelishib belgilash va ushlab turishga qaratilgan kelishuvlar, bozorlarni o'zaro taqsimlab olishlar man qilinadi.

Monopoliyaga qarshi qonunchilikni tatbiq etish uchun maxsus ma'muriy muassasalar, qo'mitalar tuziladi. Ular korxonalarining tuzilishiga, qimmatbaho qog'ozlarning taqsimlanishiga aralashadilar va barcha uchun majburiy qaror ishlab chiqaradi. Bunda Yaponiya tajribasi qo'l kelishi mumkin. Yaponiyada Ikkinchi jahon urushidan keyin yakkahokim monopoliyalarni man qiluvchi qonunga amal qilishni nazorat qiluvchi odilona kelishuvlar yuzasidan tashkil topgan qo'mita keng vakolatlarga ega bo'lib, mazkur qo'mita

mustaqil ravishda ish yuritadi. Agar amaldagi qonunchilikning buzilishini qo'mita aniqlasa va bu holat sud tomonidan tasdiqlansa, uni buzgan firmaga juda katta jarima solinadi. Qo'mita o'zaro raqobat qiluvchi korporatsiyalarning bir-birlari bilan kartel shartnomalari tuzishlarini man qiladi. Agarda ana shunday shartnomalar iqtisodiy zarurat sifatida tuzilsa, qisqa muddatli bo'lishi nazorat qilinadi.

6.3. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotda monopolistik faoliyatni tartibga solish maqsadlari va yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasida ham iqtisodiyotda raqobat-chilik muhitini vujudga keltirish maqsadida 1992-yilning avgust oyida «Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida»gi qonun kuchga kiritildi. Mazkur qonun asosida iqtisodiyotda raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir qator normativ hujjatlar ishlab chiqilib, amalga oshirila boshlandi.

1996-yil 27-dekabrda O'zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi, 1996-yil 26-aprelda «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunlari qabul qilindi. Ushbu qonun me'yor va talablarini amalga oshirish, monopoliyalarga qarshi kurashish va ularning faoliyati ustidan nazorat qilishga yo'naltirilgan funksional idora sifatida 1992-yilda Moliya Vazirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Bosh boshqarmasi tashkil etildi va u 1996-yil 15-mayda Moliya Vazirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo'mitasiga aylantirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000-yil 2-avgustdagi 2676-sonli farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 300-sonli qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi tashkil etildi.

Iqtisodiyotning xususiy sektorini jadal rivojlantirishni rag'batlantirish, monopoliya kompaniyalari faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish, bankrot va monopolist kompaniyalarni qayta tashkil etish, raqobat muhitini shakllantirish maqsadida

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 30-apreldagi 3602-sonli farmoni va 2005-yil 2-maydagi 66-sonli qaroriga muvofiq mazkur qo'mita O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasiga aylantirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-fevraldagi «Monopoliyaga qarshi ishlarni tartibga solish va raqobatni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-4191-sonli farmoni bilan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash qo'mitaning asosiy vazifalari qatoridan chiqarildi.

O'zbekiston Respublikasida antimonopol siyosatning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- respublikada sog'lom raqobat muhitini yaratish uchun zarur tashkiliy, iqtisodiy va moliyaviy shart-sharoitlar, mustahkam huquqiy bazani shakllantiruvchi va muvofiqlashtiruvchi markaz funksiyalarini amalga oshirish;

- bozor iqtisodiyoti talablariga javob beruvchi raqobat qonunlari, umumiy qabul qilingan normalar va qoidalarni samarali amalga oshirishni ta'minlovchi monopoliyaga qarshi tartibga solishning kuchli tizimini barpo etish;

- raqobatni va tadbirkorlikni rivojlantirish asosida bozor qayta o'zgartirishlari chuqurlashishiga ko'maklashish;

- insofsiz raqobatchilar tomonidan tovar va moliya bozorlari, birinchi navbatda, iste'mol tovarlari bozorini monopolashtirish yuzasidan har qanday urinishlarning oldini olish, ularni cheklash va ularga barham berish;

- monopoliyaga qarshi davlat siyosati konsepsiyasini amalga oshirish, monopoliyadan chiqarish bo'yicha respublika, tarmoq va mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilishi va amalga oshirilishini muvofiqlashtirish;

- monopoliyaga qarshi qonunchilik hujjatlariga rioya qilinishi, shuningdek, o'z vakolati doirasida tabiiy monopoliyalar subyektlari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish;

- reklama va iste'molchilar huquqlarini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunchilik hujjatlariga rioya qilinishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- iste'mol tovarlari narxlari va xizmatlarga tariflar monitoringini o'tkazish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish jamiyatlari bilan birgalikda narxlarning asossiz ravishda o'sib ketishi, bozorda sifatsiz iste'mol tovarlari sotilishi va xizmatlar ko'rsatilishiga olib keluvchi insofsiz raqobatning oldini olish chora-tadbirlarini ko'rish;

- monopol xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan samarali tartibga solish va nazorat qilishga, raqobat muhitini rivojlantirish, iste'molchilar huquqlarini muhofaza qilish va reklama faoliyatiga yo'naltirilgan normativ-metodologik bazani takomillashtirish va h.k.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida tovarlar bozorida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat muhitini saqlash, rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi qonuni qabul qilingan. Bu qonunga binoan monopolistik faoliyatga xo'jalik yurituvchi subyektlarning raqobatga yo'l qo'ymaslikka, uni cheklash yoki bartaraf etishga qaratilgan harakatlari yoki harakatsizligi, deb ta'rif beriladi. 2012-yilda O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi qonunchilikda monopolistik faoliyat uchun asos bo'ladigan «ustun mavqe tovar yoki moliya bozorida xo'jalik yurituvchi subyektning yoxud shaxslar guruhining raqobatlashuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarga bog'liq bo'lmagan holda unga o'z faoliyatini amalga oshirish va raqobatning holatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatish, tegishli bozorga boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning kirishini qiyinlashtirish yoxud ularning iqtisodiy faoliyat erkinligini boshqacha tarzda cheklash imkoniyatini beradigan holatidir. Tovar bozorida qaysi xo'jalik yurituvchi subyekt yoki shaxslar guruhi tovarining ulushi: 1) ellik va undan ortiq foizni tashkil etsa; 2) o'ttiz besh foizdan ellik foizgacha hajmda bo'lib, bunda quyidagi shartlar: xo'jalik yurituvchi subyektning tovar bozoridagi ulushi kamida bir yil mobaynida barqaror bo'lib turishi; tovar bozorida boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga

¹ O'zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi qonuni. -T.: 1996.

(raqobatchilarga) tegishli ulushlarning nisbiy miqdorda bo'lib turishi; ushbu bozorga yangi xo'jalik yurituvchi subyektlarning (raqobatchilarning) kirishiga imkoniyat bo'lishi shartlari belgilangan bo'lsa, shu xo'jalik yurituvchi subyektning yoki shaxslar guruhining mavqei ustun mavqe deb e'tirof etiladi. Moliya bozorida xo'jalik yurituvchi subyektning yoki shaxslar guruhining ustun mavqeyini e'tirof etish tartibi va shartlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi».¹

Ustun mavqeni egallab turgan xo'jalik yurituvchi subyektning raqobatni cheklaydigan va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning manfaatlarini kamsitgan yoxud kamsitishi mumkin bo'lgan harakatlari taqiqlanadi. Xo'jalik yurituvchi subyektning o'z yuqori mavqeyini suiiste'mol qiladigan xatti-harakatlariga quyidagilar kiradi:

- bozorlarda taqchilikni keltirish yoki uni saqlash va narxlarni oshirish maqsadida tovarlarni muomaladan olib qo'yish;

- monopol qimmat yoki monopol arzon narxlarni belgilash. Monopol qimmat narx tovar bozorida ustun mavqega ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish quvvatidan to'laligicha foydalanmaslik tufayli qilgan asossiz xarajatlarini qoplash yoki tovar sifatini pasaytirish natijasida qo'shimcha foyda olish maqsadida tovarga belgilagan narx hisoblanadi. Monopol arzon narx esa ushbu xo'jalik subyekting sotib olayotgan tovariga qo'shimcha foyda olish yoki qilingan asossiz xarajatlarni sotuvchi hisobiga qoplash maqsadida belgilaydigan narxidir.

Shuningdek, raqobatchini bozordan siqib chiqarish uchun monopolistik mavqedagi xo'jalik subyekti belgilagan zarar ko'radigan darajadagi narx hisoblanadi. Bunday narxlarning belgilanishi oqibatida raqobat cheklanadi.

Insafsiz raqobat, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyektlarning tadbirkorlik faoliyatida ustunlikni qo'lga kiritishga qaratilgan ular o'rtasida musobaqalashuvni istisno etadigan, iste'molchilarni chalg'itish usullari qo'llanuvchi raqobatdir.

¹ O'zbekiston Respublikasining «Raqobat tuzatish to'g'risida» qonuni, 2012 йил 6 январь, ЎРК – 319 с.а.

O'zbekistonda monopoliyaga qarshi davlat organi monopolistik faoliyat va insofsiz raqobatni cheklash hamda to'xtatib qo'yish sohasida davlat siyosatini olib boradi. Monopoliyaga qarshi davlat organi xo'jalik subyektlarini tashkil etish, qayta tashkil etish, tugatish ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi.

Agar xo'jalik subyektlarining qo'shilishi, birlashtirilishi, xolding kompaniyalariga aylantirilishi oqibatida monopoliya vujudga keladigan bo'lsa, u holda ularning iltimosnomalari rad etiladi. Ushbu organ aksiyalar, ulushlar va boshqa mulkiy huquqlarni olish vaqtida monopoliyaga qarshi kurashga doir qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi. Zaruriy va mumkin bo'lgan hollarda monopolistik korxonalar majburiy tarzda bo'lib ham yuboriladi. Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlari buzilganda ushbu organ uni buzgan xo'jalik subyektlariga qonunda belgilangan jarimalarni soladi yoki ularning ishini sudga oshiradi. O'zbekiston Respublikasining «Tabiiy monopoliyalar to'g'risida»gi qonuniga (yangi tahriri) asosan tabiiy monopoliya subyektlari bilan iste'molchi va davlat manfaatlarining mutanosibligi ta'minlanadi. Ushbu qonunga ko'ra tabiiy monopoliya tovar bozorining texnologik xususiyatlari tufayli muayyan tovarlar (ishlar, xizmatlar) turlariga bo'lgan talabni qondirishning raqobatli sharoitlarini yaratish mumkin bo'lmagan yoki iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lmagan holati hisoblanadi¹.

O'zbekistonda tabiiy monopoliya subyektlarining faoliyati quyidagi sohalarda davlat tomonidan tartibga solinadi:

- neft, neft mahsulotlari va gazni quvur orqali transportirovka qilish;

- elektr va issiqlik energiyasini ishlab chiqarish hamda transportirovka qilish;

- temiryo'llari infratuzilmasidan foydalanish;

- umumiy erkin foydalaniladigan pochta aloqasi xizmatlari;

- suv quvurlari va kanalizatsiya xizmatlari;

¹ O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi. Tabiiy monopoliyalar tufayli. -T. Adolat, 2000, 33-bet.

- aeronavigatsiyalar, portlar va aeroportlar xizmati;
- transport terminallari xizmatlari.

Qonunda tabiiy monopoliya subyektlari faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va u vakolat bergan organ, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi va uning joylardagi organlari tabiiy monopoliya subyektlari faoliyatini tartibga soladi. Monopoliyaga qarshi organ qonun hujjatlarining buzilishiga yo'l qo'ygan tabiiy monopoliya subyektlariga jarima soladi yoki qonun buzilishi holatlarini to'xtatish va bartaraf etish bo'yicha bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar yuboradi, shu bilan birga, sudga da'vo arizasi bilan murojaat etadi. Shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlariga bajarilishi majburiy bo'lgan, ular tomonidan ushbu qonunga zid tarzda qabul qilingan hujjatlarni bekor qilish yoki o'zgartirish kiritish to'g'risida ko'rsatmalar yuboradi. Monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat muhitini yaratishdan ko'zlangan maqsadlaridan biri iste'molchilarning tanlash erkinligini ta'minlash va huquqlarini himoya qilishdan iboratdir. O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunga muvofiq iste'molchi foyda chiqarib olish bilan bog'liq bo'lmagan hamda shaxsiy iste'mol yoki xususiy xo'jalikda foydalanish maqsadida tovar sotib oluvchi yoki ish, xizmatga buyurtma beruvchi yoxud shu niyatda bo'lgan fuqaro (jismoniy shaxs) hisoblanadi. Davlat iste'molchilarning tovar (ish, xizmat) sotib olish va undan foydalanish chog'idagi huquqlari hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarining himoya qilinishini kafolatlaydi.

6.4. Raqobatni rivojlantirish va himoya qilishni kuchaytirish

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida 2010-yil 12-noyabrda qilgan ma'ruzasida: «Hamamiz yaxshi tushunamizki, bozor munosabatlarning asosi bo'lgan raqobatni rivojlantirishda monopoliyaga

qarshi qonun hujjatlari katta rol o'ynaydi. Ammo amaldagi «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi qonun bugungi kunda eskirdi va zamon talablariga javob bermay qoldi. Shuni e'tiborga olgan holda, «Raqobat to'g'risida»gi yangi qonunni ishlab chiqishimiz va qabul qilishimiz zarur»¹, — deb ta'kidladi.

Hozirgi davrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi qonun zamon talablariga javob bermay qolganligi quyidagi holatlar bilan izohlanadi:

- tovar bozorlarida jiddiy tarkibiy o'zgarishlar yuz berdiki, buning natijasida amaldagi monopoliyaga qarshi qonunchilik ularga mos kelmay qolishi;

- raqobat to'g'risidagi qonunchilikni moliyaviy bozor sohasida ham qo'llash zarurati;

- iqtisodiyotning globallasuvi va yangi integratsion aloqalarning kuchayishi tufayli O'zbekiston Respublikasidagi monopoliyaga qarshi qonunchilikni jahon tajribasi va boshqa mamlakatlar qonunchiligi bilan uyg'unlashtirish zarurati;

- monopoliyaga qarshi davlat organlari vazifalari hamda vakolatlarini aniq belgilash zarurati;

- davlatning raqobat siyosatini amalga oshirilishi oqibatida tovar bozorlarining monopollashuv darajasi kamaydi. Monopollashgan bozorlarida xo'jalik subyektlarining amaldagi qonunchilikni buzish shakllari, holatlari, turlari xilma-xillashib murakkablashishi;

- monopoliyaga qarshi qonunchilikni buzuvchilar tarkibi o'zgarib, ular ichida xo'jalik subyektlari birlashmalari ulushining o'sishi.

Shu boisdan ham monopoliyadan chiqarish, raqobat muhitini yaratish va rivojlantirish vazifalari bilan bir qatorda, raqobatni himoya qilish vazifasi ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Qabul qilinishi mo'ljallanayotgan «Raqobat to'g'risida»gi qonun raqobat muhitini yaratishga ko'maklashish bilan bir qatorda tovar bozorlaridagi tarkibiy o'zgarishlarni hisobga

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябр. — Т.: Ўзбекистон, 2010, 52-бет.

olgan holda raqobatni himoya qilishga, jahon tajribasiga asosan monopoliyaga qarshi tartibga solish mexanizm samaradorligini oshirishga yo'naltiradi.

Prezident I.A. Karimov, «ushbu qonunda monopolistik faoliyatni nafaqat tovarlar bozorida, balki moliya bozorlarida ham tartibga solishni nazarda tutish lozim. Shuningdek, birja savdolarida ham monopoliyaga qarshi mexanizmlarni, aksiyalarni sotib olish, qo'shish va birlashtirish bitimlarini tartibga solish va nazorat qilish tartib-qoidalarini soddalashtirish bo'yicha normalarni ushbu qonunga kiritish maqsadga muvofiqdir»¹, – deb ta'kidlagan.

2012-yil 6-yanvarda O'zbekiston Respublikasining «Raqobat to'g'risida»gi qonuni qabul qilindi. Ushbu qonun quyidagi boblardan iborat:

1-bob. Umumiy qoidalar.

2-bob. Raqobatga qarshi harakatlar.

3-bob. Savdolarini va iqtisodiy konsentratsiyani monopoliyaga qarshi tarzda tartibga solish.

4-bob. Monopoliyaga qarshi organ.

5-bob. Raqobat to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish.

6-bob. Raqobat to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik haqidagi ishlarni qo'zg'atish va ko'rib chiqish. Monopoliyaga qarshi organing qarori va ko'rsatmalarini ijro etish hamda bunday qaror va ko'rsatma ustidan shikoyat berish.

7-bob. Yakunlovchi qoidalar.

«Raqobat to'g'risida»gi qonunning qabul qilinishi natijasida quyidagilarga erishilishi mumkin:

- raqobatni himoya qilish tovar va moliyaviy bozorlarni ham qamrab oladi;

- iqtisodiy, kapital konsentratsiyasi (aksiyalarni sotish-sotib olish, qo'shilish, birlashtirish va h.k.) bo'yicha bitimlarni nazorat qilish kuchayadi. Bozor, kapital konsentratsiyasi bo'yicha bitimlarga monopoliyaga qarshi organlardan ruxsat olish protseduralari, tartib-qoidalari bu sohadagi xalqaro me'yorlarga muvofiqlashtiriladi;

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishni ko'rsatmasi. –T.: Uzbekiston, 2010, 52-bet.

- monopolist-korxonalarining tovar va xizmatlariga narxni shakllantirishda narxlarni tartibga solishning bozor mexanizmini himoya qilish kuchayadi. Bu borada yangi usul va dastaklar ishlab chiqiladi.

O'zbekiston Respublikasining «Raqobat to'g'risida»gi qonunining ishlab chiqilishi va qabul qilinishi milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va raqobatbardoshligini oshirish hamda erkin raqobatni himoya qilish maqsadida quyidagi vazifalarni hal qilish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishni taqozo etadi:

- monopolist-korxonalar va ayrim davlat boshqaruv organlarining raqobatga qarshi faoliyatining oldini olish, tadbirkorlik faoliyati erkinligi va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish tizimini mustahkamlash, xo'jalik subyektlarining raqobatlashish madaniyatini oshirish;

- raqobatni jadallashtirish choralarini ishlab chiqish, monopoliyaga qarshi organlar tarkibiy tuzilishini o'zgartirish, ularning vakolatlari, vazifalari va faoliyatini takomillashtirish tadbirlarini amalga oshirish;

- monopoliyaga qarshi kurashuvchi organlar uchun kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini shakllantirish hamda muntazam ravishda takomillashtirish, ular faoliyatining ochiqligini ta'minlash, raqobatni himoya qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarni ommaviy axborot vositalarida keng yoritib borish.

Asosiy tushuncha va atamalar

Raqobat, raqobat muhiti, raqobat turlari, raqobat usullari, monopoliya, iqtisodiy monopoliya, tabiiy monopoliya, anti-monopol siyosat, antimonopol siyosat usullari, raqobatni himoya qilish, raqobatni rivojlantirish.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Raqobat nima?
2. Qanday raqobat turlarini bilasiz?

3. Qanday rabatlashish usullari mavjud?
4. Raqobat bozor iqtisodiyoti sharoitida qanday vazifalarni bajaradi va qanday ahamiyatga ega?
5. Nima uchun davlat raqobatni rivojlantirishga intilishi va uni himoya qilishi kerak?
6. Monopoliya nima va uning qanday shakllari mavjud?
7. Monopoliya va monopolistik faoliyat bozor iqtisodiyotida qanday rol o'ynaydi?
8. Monopoliyalar faoliyatini nima uchun tartibga solish kerak?
9. Davlatning antimonopol siyosatining maqsadlari qanday?
10. Davlat monopoliyaga va monopolistik faoliyatni qanday usullar yordamida tartibga soladi?
11. Tabiiy monopoliyalar qanday tartibga solinadi?
12. O'zbekiston Respublikasining «Raqobat to'g'risida»gi qonunining mazmuni va asosiy talablari bo'yicha qanday ta-savvurga egasiz?

VII BOB. BOZOR IQTISODIYOTIDA NARXNING REGULYATORLIK VAZIFASI VA UNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI

7.1. Qiymat va narxning zamonaviy nazariyasi. Ularning mehnat qiymati va nafillik nazariyalaridan farqi

Hozirgi zamon iqtisodiyotida narx, narx belgilash tizimi – bu iqtisodiy munosabatlarning muhim tizimchasi va bozor mexanizmining tarkibiy qismlaridan biridir. Narx – bu ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar harakatlarini belgilovchi ko'rsatkichi va bozor iqtisodiyotining asosidir. Davlat iqtisodiyotni tartibga solishda narx va narx belgilash orqali ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi zamon qiymat va narx nazariyasi – bu iqtisodiy nazariya fanining uzoq muddatli rivojlanishi natijasidir. Iqtisodiy nazariyada qiymat, narx va ularni aniqlovchi omillar muhim masalalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy nazariya – bu mehnatning qiymat nazariyasi va nafillik nazariyalarining o'zaro aloqalari va farqlari nuqtayi nazaridan, ya'ni marjinalistik nazariya tahlillari natijasidir. Ingliz klassik siyosiy iqtisod namoyandalari A.Smit va D.Rikardolar qiymatning mehnat nazariyasini asoschilari hisoblanadi. Jamiyat uchun ishlab chiqarish zarur bo'lgan mahsulot qiymatini ijtimoiy-zaruriy mehnat sarflari yaratadi, degan g'oya ushbu nazariyaning asosini tashkil etadi.

Qiymat sifat (xaridorlar va sotuvchilar o'rtasidagi, tovarlarni oldi-sotdi jarayonida insonlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiladi) va miqdor (qiymatning miqdori unga ketgan ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan aniqlanadi) jihatlariga ega. Marjinalistlarning fikriga ko'ra narx – bu qiymatning puldagi ifodasidir. Agar qiymatning miqdori unga ketgan ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan aniqlansa, u

holda narxning asosida tovarning qiymati yotadi, biroq talab va taklif mutanosibligiga bog'liq holda narx miqdori tovar qiymatiga nisbatan o'zgaradi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlarining qiymat ijtimoiy zaruriy mehnat sarflar bilan aniqlanadi degan qarashlari qiymatni tovarning nafliligi belgilaydi, degan marginal nazariya, naflilik nazariyasining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Ushbu nazariyaning asoschilari avstriya maktabi namoyandalari K.Mengera, E.Bem-Baverka va F.Vizerlar hisoblanishadi. Bu maktab XIX asrning oxirgi uchinchi qismida yuzaga kelgan. Bu nazariyaga asosan qimmat (qiymat) quyidagilarga bog'liq:

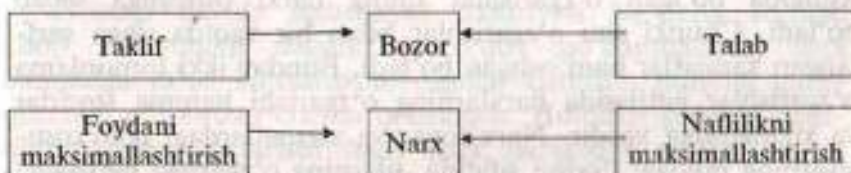
- 1) iste'molni qondirishning muhimligiga (naflilikka);
- 2) naflilikni ta'minlanganlik darajasiga.

Naflilik nazariyasi – bu subyektiv qiymat nazariyasidir, ya'ni har bir xaridor tovarning nafliligi, qimmatini haqida o'zini tasavvuridan, dididan kelib chiqqan holda xulosa qiladi. Ushbu maktab namoyandalari xarajatlarni hisobga olishmaydi. Qiymatning mehnat nazariyasi namoyandalari esa aksincha, tovarning nafliligini hisobga olishmagan.

Yuqorida nomlari keltirilgan nazariyalarning eng katta kamchiligi – bu qiymat miqdorini belgilovchi yagona manbani topishga urinish hisoblanadi: birida ijtimoiy mehnat sarflari, boshqasida esa, tovarning nafliligi va bozorda uni ta'minlanganlik darajasiga urg'u beriladi. Amaliyot, qiymat mehnat sarflariga qanday bog'liq bo'lsa, tovarning nafliligiga, iste'molchilarni unga bergan bahosiga ham shunday bog'liqlikda ekanligini ko'rsatdi. Bu nazariyalar umumlashtiriladi (sintez), ya'ni mehnat sarflari hamda, mehnat natijalari nafliligini ham hisobga olish zarur. Bunday sintez A.Marshal, Dj.Klarkom, P.Samuelsonlar tomonidan amalga oshirilgan. Zamonaviy narx va qimmat (qiymat) nazariyalari yo'nalishi asoschisi taniqli ingliz iqtisodchisi A.Marshal hisoblanadi. U qiymatning yagona manbayini aniqlashga urinishdan voz kechib, naflilik nazariyasini talab va taklif nazariyasi va ishlab chiqarish xarajatlari (sarflari) nazariyasi bilan birlashtirdi.

Tovarning qiymati ijtimoiy sarflar hamda, uning nafililigi bilan aniqlanishini yoritib berdi.

Qiymat bozor orqali aniqlanadi. Bozor — bu sotuvchi va xaridorlar (talab va taklif) manfaatlari to'qnashuvi orqali narx shakllanishiga olib keluvchi iqtisodiy jarayondir. Buni quyidagi sxema bo'yicha tasvirlash mumkin:

Narx axborot berish, taqsimlash va rag'batlantiruvchilik funksiyalarini bajaradi.

Bozor munosabatlari sharoitida narxlarning turli ko'rinishlari mavjud bo'ladi. Xususan: korxonalarining ulgurji narxlari, chakana narxlar, davlat buyurtma narxlari, ta'riflar va b.

Shuningdek, quyidagi narxlardan farqlanadi: joriy, haqiqiy bozor munosabatlarida amal qiluvchi narxlar va iqtisodiy ko'rsatkichlarni (ishlab chiqarish hajmi, narx indeksi va b.) o'zgarishini aniqlashda foydalaniluvchi taqqoslama narxlar.

7.2. Narxning mazmuni va uning vazifalari

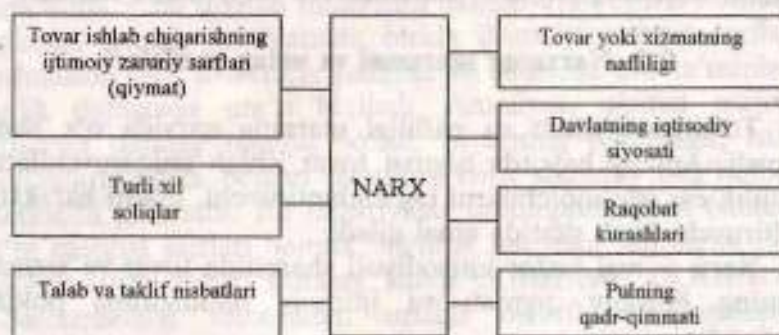
Tovarlar qiymati va nafililigi ularning narxida o'z aksini topadi. Amaliy hayotda qiymat tovar ishlab chiqaruvchilarni, nafilik esa iste'molchilarni rag'batlantiruvchi, ularni harakatga keltiruvchi kuch sifatida amal qiladi.

Narx — real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafiligining puldagi ifodasidir.

Bu yerda shuni yana bir bor ta'kidlash joizki, narxda alohida olingan ishlab chiqaruvchilarning individual sarflari yoki alohida olingan individual shaxslarning psixologik jihatdan nafilikka bergan bahosi ham emas, balki jamiyat tomonidan tan olingan ijtimoiy sarflar va jamiyat uchun zarur bo'lgan

miqdorda va sifatda yaratilgan va tan olingan ijtimoiy naflilik (iste'mol qiymat) o'z ifodasini topadi. Tovarlar va xizmatlar uchun qilingan ijtimoiy sarflarning asosli ravishda o'sishi yoki tovar va xizmatdagi sifat ko'rsatkichlarining o'sishi ushbu tovar va xizmatdagi sifat ko'rsatkichlarining o'sishi ushbu tovar narxining oshishiga olib keladi. Masalan, avtomobil dvigatelida ot kuchining oshishi, saloni, boshqaruv tizimi va tezligida bo'lgan o'zgarishlar uning narxi oshishiga sabab bo'ladi. Chunki shu o'zgarishlar bilan bir vaqtda unga sarflangan xarajatlar ham oshgan bo'ladi. Bunday ikki tomonlama o'zgarishlar natijasida narxlarning o'zgarishi hamma tovarlar va xizmatlarga xosdir. Narx tovar va xizmatlardagi ikki xususiyatning puldagi ifodasi sifatida, ularning o'zgarishi natijasida o'zgaradi.

Narxning mazmunini to'laroq tushunishda, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga ega. Bulardan asosiylari bo'lib qiymat yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning naflilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati; davlatning iqtisodiy siyosati va h.k. hisoblanadi. Bu omillar ichida tovar qiymati va naflligi uning narxini belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi (7.2.1-rasm).

7.2.1-rasm. Narxga ta'sir qiluvchi omillar

Boshqa omillar esa narxning ijtimoiy qiymat bilan ijtimoiy naflilik miqdori atrofida goh birinchisining, goh ikkinchisining foydasiga tebranishiga sabab bo'ladi. Masalan,

talab va taklif nisbatini olaylik. Agar tovarlarning ayrim turiga talab taklifga nisbatan baland bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi nisbatan yuqori bo'ladi, yoki aksincha, taklif talabga nisbatan ko'proq bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi unga nisbatan past bo'ladi.

Hozirgi davrda iqtisodiyot nazariyasi bo'yicha ko'plab chop etilayotgan darslik va o'quv qo'llanmalarda narx darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatorida pulning qadr-qimmatini e'tibordan chetda qolmoqda. Holbuki, pulning qadr-qimmatining o'zgarishi ham narx darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu, ayniqsa, milliy valutani chet el valutalariga ayirboshlash nisbatining o'zgarishi orqali yaqqolroq namoyon bo'ladi. Masalan, 1 AQSh dollari 1300 so'mga teng bo'lgan chog'da 10 dollar turuvchi qandaydir tovarning narxi 13000 so'm bo'ladi. Agar, so'mning qadri oshib, 1 dollar 1000 so'mga tenglashsa, u holda shu tovarning narxi 10000 so'm bo'ladi. Narx darajasiga boshqa omillarning ta'siriga alohida to'xtalmasa ham bo'ladi. Chunki soliq miqdori qancha ko'p bo'lsa, narx darajasi shuncha yuqori bo'lishi hammaga ayondir.

Narxning iqtisodiy mazmuni uning vazifalari ko'rib chiqilganda yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Narx quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

1. **Muvozanatlikni ta'minlash vazifasi.** Bunda narx bozorda talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi. Bozor narxi — bu muvozanatlashgan narx bo'lib, u birinchidan, tovarlarning sotilishini ta'minlaydi, ikkinchidan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydi.

2. **Qiymat va naflilikni o'lchash vazifasi.** Narxni qiymat va naflilikning puldagi ifodasi, deb aytamiz, chunki qilingan sarfxarajatlar va olingan natijalar (foyda yoki zarar) narxdar asosida hisob-kitob qilinadi. Ishlab chiqarish va uning natijalarining natural ko'rsatkichlari ham mavjud (tonna, kg, m², m³, kvt-soat va hokazo). Bu ko'rsatkichlarni shu holicha taqqoslab, umumiy ko'rsatkichga keltirib bo'lmaydi. Barcha natural ko'rsatkichlarning umumiy o'lchovi ularning pulda

ifodalangan narxidir. Hisob-kitob uchun joriy va qiyosiy narxlar qo'llaniladi. Joriy narxlar amaldagi narxlar bo'lib, ular yordamida yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblanadi. Qiyosiy narxlarda ma'lum yil (bazis yil) asos qilib olinib, ishlab chiqarishning natijalari shu narxda hisoblanadi va boshqa yillar bilan taqqoslanadi. Yalpi milliy mahsulot, milliy daromad, real ish haqi va shu kabi ko'rsatkichlar dinamikasi qiyosiy narxlarda hisoblanadi. Chunki joriy narxlar inflatsiya tufayli o'zgarishi va real iqtisodiy natijani ko'rsatmasligi mumkin.

3. Tartibga solish vazifasi. Bozor holati (konyunkturasi) talab va taklif hamda ularning nisbatiga bog'liq. Talabning ortishi muayyan tovarni ishlab chiqarishni kengaytirishni, askincha holatda esa tovar ortiqchaligini, uni ishlab chiqarishni qisqartirish zarurligini bildiradi. Narx tovar ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ularning daromadlari orqali ta'sir ko'rsatadi. Muayyan ishlab chiqarish xarajatlari saqlangan holda narx yuqori bo'lsa, foyda miqdori ortadi, narx tushsa foyda kamayadi va hatto ishlab chiqaruvchilar zarar ko'rishi ham mumkin. Bu ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Narx oshsa, ishlab chiqarish kengayadi. Boshqa kapitallar ham foyda yuqori bo'lgan soha va tarmoqlarga oqib kela boshlaydi. Xullas, narx ishlab chiqarishni tartibga solib, uni o'zgartirib turadi va rivojini ta'minlaydi.

4. Raqobat vositasi vazifasi. Narx raqobat kurashining eng muhim vositasi hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchilar o'z raqiblarini yengish uchun narxni pasaytirish usulidan foydalanishlari mumkin. Demak, narxni o'zgartirib turish usuli raqobatda keng qo'llaniladi.

5. Ijtimoiy himoya vazifasi. Narx aholining kam daromad oluvchi ayrim qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish vazifasini ham bajaradi. Narxning bu vazifasi tovar (xizmat)lar ijtimoiy dotatsiyalangan narxlar bo'yicha sotilganda bajariladi. Bunda ular davlat budjeti va turli xayriya mablag'lari hisobiga moliyaviy ta'minlanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichida ijtimoiy himoya vazifasini o'tovchi narxlar, aholining keng qatlamlarini hayotiy

zarur iste'molchilik tovarlari bilan minimal darajada ta'minlash maqsadida ham qo'llaniladi. Masalan, bizning respublikamizda 1991-yildan 1995-yilgacha un va un mahsulotlari, qand-shakar, go'sht, o'simlik moyi, choy, sovun kabi mahsulotlar dotatsiyalangan narxlarda, cheklangan miqdorda sotildi.

Ularning dotatsiyalangan va haqiqiy narxlari o'rtasidagi farq budjet mablag'lari hisobiga qoplab borildi. Shunday qilib, narx bozor munosabatlarining vositasi sifatida bir-biri bilan uzviy bog'langan muhim vazifalarni bajaradi.

7.3. Narx turlari va ularning mazmuni

Iqtisodiyotning turli sohalari va tarmoqlaridagi ishlab chiqarish va sotish sharoitlarining xilma-xilligi hamda bozor munosabatlarining rivojlanishi darajasidagi farqlar narx turlarini farqlash zaruratini tug'diradi. **Iqtisodiyotda amal qilib turgan barcha narx turlari narx tizimini tashkil qiladi.** Narxdar tizimida ularning ayrim turlarining iqtisodiy mazmunini qisqacha qarab chiqamiz.

Ulgurji narx – ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta miqdordagi tovarlar bir yo'la ko'tarasiga sotilganda qo'llaniladigan narx. Ulgurji narx ishlab chiqaruvchilar va ta'minlash-sotish tashkilotlari xarajatlarini qoplashi hamda ularning ma'lum miqdorda foyda ko'rishini ta'minlashi zarur. Ulgurji narx tovar birjalari va savdo uylarida ham qo'llaniladi.

Shartnoma narx – sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narx. Shartnoma narx, odatda, shartnoma bitimi amal qilib turgan davrda o'zgarmaydi. Mazkur narx ham milliy, ham xalqaro bozorlarda qo'llaniladi. U xalqaro bozorda qo'llanilganda tovar (xizmat)larning jahon narxlariga yaqin turadi.

Chakana narx – tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladigan narx. Chakana narxga tovarning ulgurji narxi, chakana savdo tashkilotlarining xarajatlari va ularning oladigan foydasi kiradi. Chakana narx tovarlarga bo'lgan talab va taklifni

bog'lovchi rolini o'ynaydi hamda ularning nisbatiga qarab yuqori yoki past bo'lishi mumkin.

Davlatning narxlarni tartibga solish faoliyati chegaralangan (limitlangan) va dotatsiyalangan narxlarni vujudga keltiradi. **Chegaralangan narx — davlat tomonidan yuqori va quyi chegaralari belgilanib, shu doirada o'zgarishi mumkin bo'lgan narx.** Bunday narx yordamida davlat inflatsiyani jilovlaydi, narx darajasini nazorat qiladi. **Dotatsiyalangan narx — davlat budjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narx.** Bunday narxdan kam daromadli oilalar, beva-bechoralar, ishsiz va nogironlarni hayotiy zarur ne'matlar bilan eng kam darajada ta'minlab turishda foydalaniladi.

Demping narx — bozorda o'z mavqeyini mustahkamlash va raqiblarini bozordan siqib chiqarish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan maxsus narx. U «bozorga kirib olish narxi», deb ham ataladi. Demping narxda rasmiy narxning bir qismidan kechib yuboriladi.

Nufuzli narx — sotish hajmini o'zgartirmasdan, yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan narx. Bu narxni qo'llash uchun bozorda raqobat cheklangan bo'lib, monopol vaziyat mavjud bo'lishi zarur. Mazkur vaziyatda talab narxga bog'liq bo'lmaydi, shu sababli narxning ko'tarilishi tovar sotilishini keskin kamaytirmaydi. Bundan tashqari aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan nufuzli tovarlar ham mavjudki, ular nufuzli narxlarda sotiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda yuqori daromad oluvchi aholi qatlami uchun dala hovliga ega bo'lish, mashhur kurortlarda dam olish, so'nggi nusxadagi kiyimlar kiyish, yangi modeldagi avtomashinada yurish — martabali yoki obro'talab iste'mol hisoblanadi. Martabali iste'mol nufuzli narxlarni yuzaga keltiradi. Ular odatdagi narxlardan ancha yuqori bo'ladi. Nufuzli narxlarni qo'llashda tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari va rentabellik darajasi, bozordagi talab, uning o'zgarishi va bozordagi raqobatlashuv sharoiti hisobga olinadi. Shunga qarab, **ma'lum davrgacha o'zgaraydigan qat'iy (standart) narx va o'zgaruvchan narx qo'llaniladi.** Shunday

tovarlar borki, iste'molchilar ularning narxi o'zgarmliligini afzal ko'radi. Masalan, kommunal xizmat, transport xizmati tariflari shunday narxlar jumlasiga kiradi.

Erkin bozor narxi — bu talab va taklif asosida vujudga keladigan bozor narxidir. Madaniylashgan bozor sharoitlarini vujudga keltirishda erkin narx jamiyat va bozor munosabatlari barcha subyektlari manfaatlarini eng maqbul tarzda uyg'unlashtirishga imkon beradi.

Narx diapazoni narxlar oralig'ining puldagi ifodasidir. Narx diapazoni quyi, o'rta va yuqori narxlarni o'z ichiga oladi. Narx diapazoni qanchalik keng bo'lsa, tovar muomalasi shunchalik tez yuz beradi, chunki talab bilan narx o'zaro bog'lanadi.

Bozor ko'lami hisobga olinganda hududiy (mintaqaviy), milliy va xalqaro narxlar mavjud bo'ladi. **Hududiy narx faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, u shu hudud doirasidagi omillar ta'sirida hosil bo'ladi. Milliy bozor narxi bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narxdir.** Milliy narx mamlakat doirasidagi ijtimoiy sarfxarajatlarni, milliy bozordagi talab va taklifni, tovar naflliligini, uning qanchalik qadrlanishini hisobga oladi. **Jahon bozori narxi muayyan tovarni ishlab chiqarishga sarflangan baynalminal xarajatlarni, tovarning jahon standarti talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini hisobga oladi.**

Narxning xilma-xil turlari mavjud bo'lsa-da, ular bir-biri bilan o'zaro bog'langan, chunki ularda jamiyatdagi iqtisodiy resurslarning ishlatilish samarasi o'z ifodasini topadi. **Iqtisodiyot nazariyasida «narx nisbati» degan tushuncha bor, u «narx pariteti» deb ham yuritiladi.** Iqtisodiyot va undagi jarayonlar bir-biriga bog'liq bo'lganidan narxlar bir-birini yuzaga chiqaradi. Masalan, ruda narxi metall narxiga, metall narxi mashina narxiga, mashina narxi kiyim narxi tarkibiga kiradi, chunki bu narxlarning har biri o'zidan keyingi mahsulot xarajatlarini shakllantiradi. Bozorga shunday o'ziga xos tovarlar chiqadiki, ular ko'pchilik sohalarda ishlatiladigan eng muhim iqtisodiy resurslar hisoblanadi. Bular metall, neft,

ko'mir, gaz, yog'och, bug'doy, paxta kabi tovarlar bo'lib, ular narxining o'zgarishi butun narxlar nisbatini o'zgartiradi.

7.4. Narxlarni davlat tomonidan tartibga solinishining maqsadi va asosiy usullari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida narxni davlat tomonidan tartibga solish markazlashgan-rejali iqtisodiyotdagidan farqli o'laroq keng qamrovli xarakter kash etmaydi. Shu o'rinda bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida narx shakllanishi stixiyali yuz beradi deb hisoblash noto'g'ri bo'ladi. Bu mamlakatlarda narx har doim davlatning e'tiborida bo'lib, davlat tomonidan tartibga solib turiladi. Xususan, jamiyatning ijtimoiy hayoti bilan bog'liq narxlar davlatning diqqat markazida bo'ladi. Davlatning narx orqali tartibga solishi — bu davlatning iqtisodiyotga ta'sir etishining asosiy ko'rinishlaridan biri hisoblanadi.

Narxni davlat tomonidan tartibga solishdan maqsad:

- 1) takror ishlab chiqarishning zaruriy mutanosibligiga erishish;
- 2) inflatsiya sur'atini pasaytirish;
- 3) narx o'sishi va ish haqlari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash;
- 4) davlat korxonalarini subsidiyalash;
- 5) davlat budjetiga zarur resurslarni jalb etish.

Davlat narx shakllanishiga bevosita va bilvosita ta'sir etadi. Narxni tartibga solishning to'g'ri va egri usullari farqlanadi. Ularning bo'linishi quyidagicha: narxni to'g'ridan to'g'ri tartibga solish usuliga quyidagilar taalluqli:

- 1) narxni ma'muriy o'rnatilish;
- 2) narxni muzlatilishi;
- 3) narxni yuqori darajasini o'rnatish;
- 4) samaradorlik darajasini reglamentlash;
- 5) davlat xarajatlarini tartibga solish;
- 6) amortizatsiya me'yorini o'rnatish va b.

Davlat spirtli mahsulotlarga monopol «aksiz» narxlarini va transport tariflariga, xizmatlarga, aloqaga boshqa qator tovarlarga narxlarni, bojxona tariflarini belgilaydi.

Davlatning narxga ta'sir etish shakllaridan biri — bu davlatning ishlab chiqarish xarajatlariga va u orqali narxga ta'sir etishidir. Bunga tezlashtirilgan amortizatsiya xarajatlari usulini misol qilib keltirish mumkin. Davlat narx shakllanishiga, ishlab chiqaruvchiga yoki xaridorga davlat tomonidan maxsus qo'shimcha to'lab berish yo'li bilan narxlarni pasaytirishi nazarda tutiluvchi narx subsidiyasi orqali ham ta'sir ko'rsatadi. Narxni tartibga solishda davlatning qat'iy o'rnatgan narxlari, davlat tomonidan buyurtma qilingan ishlab chiqaruvchilar mahsulotiga narxlar muhim o'rinni egallaydi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni narx, dotatsiya va subsidiya orqali tartibga solishda davlatning roli juda yuqoridir. Davlat narx darajasi va narx barqarorligi mutanosibligini qo'llab-quvvatlaydi. Barcha rivojlangan mamlakatlarda bozor tebranishini yumshatish maqsadida davlat tomonidan anchagina resurslar agrar sohaga yo'naltiriladi. Narxlar, qo'shimcha to'lovlar orqali mahsulot ishlab chiqaruvchilarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarishlarini amalga oshirishlari darajasida davlat fermerlik narxlarini qo'llab-quvvatlaydi. Shu yo'l bilan qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish tarkibi va hajmi tartibga solinadi.

Barcha g'arb mamlakatlarida narxlarni davlat tomonidan tartibga solish tizimi juda ham bir-biriga yaqin. Bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarining alohida turlariga narxlarni tebranishining yuqori va quyi chegaralarini o'rnatish hisoblanadi.

Yevropa hamkorlik mamlakatlarida umumiy qishloq xo'jaligi siyosati yuritiladi. Bu siyosatning dastagi bo'lib, ichki va import narxlari o'rtasidagi farqlarni qoplovchi bojxona bojlari va kompensatsion to'lovlar shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qiluvchilarga mahsulotlarini Yevropadan jahon bozorlariga nisbatan past narxlarda olib chiqish imkoniyatini beruvchi kompensatsion to'lovlar hisoblanadi. Bunday tizim nafaqat Yevropa qishloq xo'jaligi salohiyatini

saqlab qolish, qishloq xo'jaligida ilmiy-texnika inqilobini amalga oshirish, balki, G'arbiy Yevropani yirik mahsulot eksportchisiga aylantirish imkonini beradi. Yevropa hamkorlik mamlakatlarida qishloq xo'jaligi va qora metallurgiya sohasida(narxlarni 15 % gacha qamrab oladi) narxlarni milliy tartibga solish xususiyatlari mavjud. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxlari bo'yicha qarorni Yevropa hamkorligining vazirlar Kengashi qabul qiladi, biroq qora metallurgiya mahsulotlari narxlari esa bazis narxlari orqali o'rnatiladi.

7.5. Xorijiy davlatlarda narxni tartibga solish tajribalari

AQShda 10-15 % narxlar davlat tomonidan tartibga solinadi. Davlat tomonidan narxlarni tartibga solish ishlab chiqarish xarajatlarini subsidiyalash vositasida hamda ishlab chiqaruvchilarga sotish narxlarini kafolatlash yordamida ham amalga oshiriladi. AQShda bozor narxi kafolatlangan quyi chegaradan tushib ketgan taqdirda davlat budjetidan ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar ajratiladi. Maxsus hukumat tashkiloti kafolatlangan narx bo'yicha fermerlardan kafillikka qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qabul qiladi. Agar kafillikka olingan muddat davomida (odatda bir yil) bozordagi narx kafolatlangan narxdan ko'tarilsa, u holda fermer o'z mahsulotini qaytib sotib olib, uni bozorda sotishi mumkin bo'ladi.

Agar bozor narxi kafolatlangan narxdan pastligicha qolsa, tovar fermerlar tomonidan qaytib sotib olinmaydi va korporatsiya mulkiga o'tadi. AQShda 10-15 yil mobayinida mamlakat ichida shakarning chakana narxi juda qat'iy tarzda kuzatib borildi. Bir kilogramm shakar 1 dollardan oshishi mumkin emas. Narxni makroiqtisodiy barqaror bo'lishi uchun subsidiya kiritildi.

Yaponiyada narxlarni tartibga solish uchun hukumatning maxsus narx byurosi mavjud. Byuro vazirliklarni minimal narxlar bo'yicha bergan takliflariga xulosa beradi. Fransiyada qishloq xo'jaligi mahsulotlari, gaz, elektr energiyasi, transport xizmatlari narxlari to'g'ridan to'g'ri tartibga solinadi. Shvet-

sariyada narxlarni nazorat qilish bo'yicha federal muassasa mavjud. Narxlar asosan davlat tomonidan moliyalashtiriladigan tarmoqlarda, xususan qishloq xo'jaligi, transport, ta'lim, sog'liqni saqlash sohalarida tartibga solinadi.

Rossiya Federatsiyasida narxni tartibga solishda qat'iy narxlarni (tariflar) kiritish, yuqori samaradorlik darajasini, narxni o'zgarish koeffitsiyentini, savdo, savdo-ta'minot va sotuv narxlarining yuqori darajasini o'rnatish va deklaratsiya narxlarini o'rnatish usullari qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasida davlat buyurtmasi asosida paxta xomashyosiga va bug'doyga (yalpi hosilning ma'lum qismiga, masalan, paxta xomashyosini 50 % davlat buyurtma narxi bo'yicha bozordan arzon narxda sotib olinadi) narxning yuqori chegarasi o'rnatiladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari esa qo'shilgan qiymat solig'iga tortilmaydi.

Narxni tartibga solish tizimi qishloq xo'jaligida barqarorlikka erishishga qaratilgan. Bu sohadagi narx kichik farq bilan tebranadi. G'arb mamlakatlarida davlat qishloq xo'jaligiga anchagina mablag' sarflaydi.

Ta'kidlash joizki, qishloq xo'jaligidan budjetga tushadigan mablag', shu sohaga qilinadigan xarajatdan bir necha bor kamni tashkil etadi. EIRXT ning 25 ta mamlakatlarida, ko'proq rivojlangan G'arb mamlakatlarida qishloq xo'jaligiga budjetdan ajratilgan mablag'lar shu tarmoqdan budjetga tushadigan mablag'dan 9 marotaba ko'pni, agar narx subsidiyasini ham qo'shadigan bo'lsak 18 barobar ko'pni tashkil etadi.

Umuman EIRXT mamlakatlari bo'yicha, 1994-yilda budjetdan va narx orqali qishloq xo'jaligiga ajratiladigan mablag' qishloq xo'jaligida band bo'lgan bir kishiga 16342 dollarni, shu jumladan, AQShda 39957 dollarni tashkil etadi. Bu mamlakatlarda subsidiyalar va mahsulot narxiga qo'shimcha to'lovlar ulushini hisobga olsak u holda: bug'doy narxida — 48 %, guruchda — 86 %, dehqonchilik mahsulotlarida — 50 %, chorvachilik mahsulotlarida — 43 % ni tashkil etadi.

7.6. Davlatning inflatsiyaga qarshi siyosati iqtisodiyotni tartibga solish shakllaridan biri sifatida

Tovar va xizmatlarni sifatiga bog'liq bo'lmagan holda narxning oshishi bevosita inflatsiyani yuzaga keltiradi. Inflatsiya pul birligini qadrsizlantiradi va xarid qobiliyatini pasaytiradi. Ishlab chiqarishdagi nomutanosiblik, avvalo, pul massasining tovar va xizmatlar massasiga mutanosib emasligi inflatsiyani keltirib chiqaruvchi sabab hisoblanadi va u tovar va xizmatlar bilan ta'minlanmagan pulni chiqarilishi bilan bog'liqdir.

Inflatsiya darajasi joriy davr narxlarida baholangan tovar va xizmatlar yig'indisini o'tgan davr narxlaridagi bahosiga nisbatan foizlarda aniqlanadi.

Inflatsiya jamiyatni barqaror rivojlanishini izdan chiqaradi, ko'zda tutilmagan taqsimlash jarayonlarini, kapitalni qayta taqsimlashni, bankdagi jamg'armalarining qadrsizlanishi va boshqa muammolarni keltirib chiqaradi.

Davlatning inflatsiyaga qarshi siyosati va uning zarurligi inflatsiya iqtisodiy o'sishni pasaytirishi va ba'zi hollarda ishlab chiqarishni inqiroz sabablaridan biri bo'lishi bilan asoslanadi.

Inflatsiyaga qarshi siyosat – u yoki bu mamlakatda inflatsiyani keltirib chiqaruvchi aniq sabablar, uning darajasiga bog'liq holda yuritiladi. Inflatsiyaga qarshi kurashishning turli usullari mavjud, xususan:

- 1) nomonetar usullar – iqtisodiy faollikni o'sishini, iqtisodiy samaradorlikni o'sishini soliqlar orqali rag'batlantirish;
- 2) monetar usullar.

Hozirgi davrda G'arb mamlakatlarida inflatsiya nisbatan yuqori darajada emas, yiliga 3,5 %–4 % oralig'ini tashkil etadi.

Markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida MDH mamlakatlarida inflatsiya o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'ladi. 1991–1995-yillarda inflatsiya yuqori darajaligi bilan xarakterlanadi. 1996–2003-yillarda esa inflatsiya darajasining pasayishi va barqarorligi bilan xarakterlanadi. Buni YaIM deflyator ko'rsatkichida ham ko'rish mumkin, O'zbekiston Respublikasida 1993-yilda u

1170 % ni, 2002-yilda 152,7 % ni, 2004-yilda esa 104,7 % ni tashkil etdi.

O'zbekistonda makroiqtisodiy barqarorlashtirish dasturi doirasida quyidagilar amalga oshirildi:

- milliy valuta joriy qilinib, mustaqil pul muomalasi yo'lga qo'yildi;

- pul muomalasida ilgari yuzaga kelgan giperinflatsion jarayonlar so'ndirilib, inflatsiya darajasi nazorat qilish mumkin bo'lgan darajaga tushirildi;

- tovarlar va xizmatlar bozorida to'lovga qobil jami talab bilan jami taklifni muayyan darajada baravarlashtirishga erishildi;

- qat'iy moliyaviy siyosatni o'tkazish asosida davlat budjetidagi kamomad yo'l qo'yilgan eng kam daraja (yalpi ichki mahsulotning 3-4 %i atrofida) doirasida ushlab turildi;

- yonilg'i-energetika resurslari hamda g'alla importini keskin kamaytirish, shuningdek, energetika resurslari va rangli metallarni eksport qilishni oshirish hisobiga tashqi savdoda ijobiy saldogga erishildi.

O'zbekistonda bunday siyosatning amalga oshirilishi natijasida islohotlarning birinchi bosqichida 1991-yilga nisbatan iqtisodiy pasayish boshqa MDH davlatlaridek og'ir kechmadi. Yalpi ichki mahsulot 1995-yilda 1991-yilga nisbatan 18,8 %ga kamaydi. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosatining asosi sifatida qattiq monetar yondashuvni qabul qilgan boshqa MDH davlatlarida YaIM hajmi 40-60 %, shu jumladan, Rossiyada 53 %, Ukrainada 52 %gacha, Belorussiyada -54,6 %, Qozog'istonda 75,4 %ga teng bo'ldi.

O'zbekistonda YaIMning eng katta pasayishi 1992-yilda kuzatilgan. Shu yili YaIM 11 %ga kamaygan. 1995-yilda esa 1,2 %ga pasaygan, xolos.

Respublikada 1996-yildan e'tiboran iqtisodiy o'sish davom etmoqda. Yalpi ichki mahsulotning yillik o'sishi 1996-yilda 1,7 %ni, 1997-yilda 5,2 %ni, 1998- va 1999-yillarda 4,4 %ni, 2000-yilda 4,0 %ni, 2001- va 2002-yillarda 4,2 %ni, 2003-yilda 4,4 %ni, 2004-yilda 7,7 %ni, 2005-yilda 7,0 %, 2006-yilda 7,3 %ni tashkil etdi. 2007-yilda bu ko'rsatkich 9,5 %ga,

2008-yilda esa 9 %ga, 2009-yilda 8,1 %ga, 2010-yilda 8,5 %ga, 2011-yilda 8,3 %ga, 2012-yilda 8,2 %ga, 2013-yilda 8 %ga o'sdi. Shu yillarda inflatsiya darajasi ham pasayib bordi. O'rtacha yillik inflatsiya 1996-yilda 64,3 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2000-yilda 28,2 %ga, 2002-yilda 21,6 %, 2003-yilda esa 3,8 %ga, 2004-yilda 3,7 %ga pasaydi, 2005-yilda 7,8 % ni, 2007-yilda 6,8 %ni, 2008-yilda 7,8 %ni, 2009-yilda 7,4 %ni, 2010-yilda 7,3 %ni, 2011-yilda 7,6 %ni, 2012-yilda 7,0 %ni, 2013-yilda 6,8 %ni tashkil etdi.¹ Natijada xarid qobiliyati pariteti bo'yicha YaIM 2010-yilda 1990-yilga nisbatan 3,4 barobar, ya'ni 27,1 milliard AQSh dollaridan 92,3 milliard AQSh dollariga oshdi².

Bunday iqtisodiy o'sishga erishishda, avvalambor, keng ko'lamli bozor islohotlarini joriy etish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangilash, eksportga ixtisoslashgan yangi tarmoq va korxonalar barpo etish, biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirishga qaratilgan, har tomonlama puxta o'ylangan siyosatning amalga oshirilayotgani prinsipial ahamiyatga ega bo'lmoqda³.

O'zbekiston Respublikasining inflatsiyaga qarshi siyosatida 1994-yilda milliy valutaning joriy etilishidan keyingi davr muhim bosqichi bo'ldi. Inflatsiyaga qarshi siyosat — iqtisodiyotni barqarorlashtirish vositalaridan biri bo'lib, 1996-yildan iqtisodiy o'sish davri bosqichiga o'tildi.

Milliy valutani mustahkamlash — O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» kitobida «Valutaning mustahkamligi — iqtisodiy islohotlar yangi bosqichining asosiy muammosi» paragrafida ta'kidlanganidek milliy valuta iqtisodiy barqarorlikning, korxonalar va tarmoqlarni moliyaviy holatini mustahkamlashning qudratli omili,

¹ Абулқасимов Х.П. Иқтисодийнинг тартиб солингани бозор ва давлат меъмуналари.-Т. Академия, 2012.-381-382-бетлар.

² Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-иқтисодий тартиқнинг муқарраблиқ Инфляцияга (1990-2010 йил) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга нўжаланиши протоколири.-Т.: Ўзбекистон, 2011.-14-бет.

³ Абулқасимов Х.П. Иқтисодийнинг тартиб солингани бозор ва давлат меъмуналари.-Т. Академия, 2012.-382-383-бетлар.

respublika iste'mol bozorini va aholini ijtimoiy himoyalashning omili ekanligi ma'lum bo'ldi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Narx, narxning funksiyalari, davlat buyurtmasi narxlari, qiymat, kelishilgan narx, yuqori narx, davlat subsidiyasi, monopoli narxlar.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Qiymat va narx nazariyalarini mohiyatini tushuntiring?
2. Marjinalistlarning qiymat va narx nazariyasi va uning qiymatning mehnat nazariyasidan farqini tavsiflab bering?
3. Zamonaviy narx va qiymat nazariya qiymatning mehnat nazariyasi va yuqori naflilik nazariyalarining sintezi ekanligini tushuntirib bering?
4. Narxning regulyatorlik rolini qanday ahamiyati bor?
5. Narxni davlat tomonidan tartibga solishning qanday asosiy usullari mavjud?
6. Narxni tartibga solishning to'g'ri va egri usullari deganda nimani tushunasiz?
7. Narxlar qanday holatlarda ma'muriy usullar yordamida tartibga solinadi?
8. Narxlarni tartibga solishning monetar va nomonetar usullari nimalardan iborat?
9. Agrar sektordagi narxni davlat tomonidan tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari va shakllari nimalardan iborat?
10. O'zbekistonda narxni davlat tomonidan tartibga solish usullari va shakllarini tushuntiring.
11. Inflatsiyaga qarshi siyosat narxni davlat tomonidan tartibga solish shakllaridan biri ekanligini tushuntirib bering.

VIII BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING BUDJET-SOLIQ VOSITALARI

8.1. Davlat budjeti – davlat pul resurslarining asosiy fondi va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning vositasi

Milliy iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmidan tartibga solishning budjet-soliq va kredit shakllari muhim o'rinni egallaydi.

Davlat budjetida jamiyat iqtisodiy munosabatlarining davlat daromadlarining shakllanishi va ulardan foydalanish bilan bog'liq qismi namoyon bo'ladi. Soliqlar, zayomlar va boshqalar asosida davlat budjeti daromadlari shakllantirilishi orqali yirik moliyaviy resurslar jamlanadi. Ushbu resurslarning umumiy hajmi YaIM ga nisbatan davlat budjeti xarajatlarida namoyon bo'ladi. 2009-yilda rivojlangan mamlakatlarda davlat budjeti xarajatlari YaIM ga nisbatan foiz hisobida AQShda 29 % dan Fransiyada 51 % gacha tebranganligini kuzatish mumkin. Butun EIRXT mamlakatlari bo'yicha – 36,5 %, shulardan, Italiyada – 46,7 %, Germaniyada – 43 %, Yaponiyada – 38,2 %, Kanadada – 37,8 %. O'zbekiston Respublikasida 2012-yilda davlat budjeti xarajatlari YaIM ga nisbatan 21,9 % ni tashkil etadi. Bu esa davlat budjeti iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda muhim vosita ekanligini ko'rsatadi. Davlat budjetining boshqaruvchanlik roli qayta taqsimlangan milliy daromadning bir qismini davlat mulki shakliga aylantirish ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Budjet orqali, uning resurslaridan foydalanish orqali ishlab chiqarish sohalari o'rtasida, moddiy va nomoddiy sohalar o'rtasida, tarmoqlar o'rtasida, hududiy birliklar va aholini ijtimoiy guruhlari o'rtasida milliy daromadni qayta taqsimlash amalga oshiriladi. Budjet makroiqtisodiy mutanosiblikka eri-

shish va uni qo'llab-quvvatlashda muhim dastak bo'lib hisoblanadi.

Asosan iste'mol va jamg'arish fondlari o'rtasidagi zarur mutanosiblikni saqlab turishda davlat budjetining roli kattadir. Budjetning takror ishlab chiqarishga ta'siri, iqtisodiyot va madaniyatni rivojlantirish, tarkibiy qayta qurishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda namoyon bo'ladi. Budjet davlatning iqtisodiy siyosatini yuritishda muhim vosita bo'lib hisoblanadi.

Budjetga iqtisodiy rivojlanishni tartibga solish dastagi, takror ishlab chiqarishni oldindan aniqlash jarayonida, ya'ni ishlab chiqarish kuchlariga va ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirishga ta'sir etuvchi vositasi sifatida qaraladi.

Alohida davrlarda esa, xo'jalik-tashkiliy faoliyatiga, davlat siyosati va iqtisodiy siyosatni ilmiylik darajasiga bog'liq holda islohotlarni amalga oshirishda budjetning roli kattadir.

Asosiy ishlab chiqarish kuchlari bo'lgan ishlab chiqarish xodimlari malakasini oshirishdagi muhim vazifalar ham budjetga bog'liqdir.

Davlat moliyasi o'z ichiga markaziy davlat, mahalliy hokimiyat budjeti hamda sotsial sug'urta tizimini oladi. Davlat budjeti orqali milliy daromadning 50 foizdan ortig'i qayta taqsimlanadi.

O'zbekiston davlat budjeti xalq xo'jaligini, ayniqsa, mam-lakatning milliy mustaqilligini ta'minlaydigan tarmoqlarni rivojlantirish, ijtimoiy sohalarni moliyalashtirish, aholini ijtimoiy himoyalash, milliy mudofaa hamda boshqarishga ketadigan xarajatlarga ishlatiladi. Iqtisodiy islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lgan qishloq xo'jaligini moliyalashtirishda ham davlat budjeti muhim o'rin tutadi.

Davlat budjeti — davlat pul mablag'larining (shu jumladan, davlat maqsadli jamg'armalari mablag'larining) markazlashtirilgan jamg'armasi bo'lib, unda daromadlar manbasi va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Davlat budjeti ikki asosiy qism — daromadlar va xarajatlar qismidan iborat. Budget tizimi turli darajadagi budjetlar va budjet mablag'lari oluvchilar yig'indisi, budjetlarni tashkil etish va tuzish prinsiplari, budjet jarayonida ular o'rtasida, shuningdek, budjetlar hamda budjet mablag'lari oluvchilar o'rtasida vujudga keladigan o'zaro munosabatlarni o'zida ifodalaydi.

O'zbekiston Respublikasida Moliya vazirligi davlat fiskal siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun mas'ul hisoblanadi.

U davlat budjeti loyihasini tayyorlaydi, davlat budjeti mablag'larining tushumi va sarfi tartibini belgilaydi hamda ular ustidan nazoratni amalga oshiradi; respublika budjeti xarajatlarini amalga oshiradi; budjet mablag'lari oluvchilarning davlat budjeti mablag'laridan foydalanishini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar, shuningdek, umummajburiy tUSDagi boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qiladi.

Quyidagilar **davlat budjeti daromadlarining asosiy manbalari** hisoblanadi:

1. Soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlar.
2. Davlatning moliyaviy va boshqa aktivlarining joylashtirishi, foydalanishga berilishi va sotilishidan olingan daromadlar.
3. Meros olish, hadya etish huquqi bo'yicha davlat mulkiga o'tgan pul mablag'lari.
4. Yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek, chet el davlatlaridan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari.
5. Rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga berilgan budjet ssudalarini qaytarish hisobiga tushadigan to'lovlar va boshqalar.

Ushbu davlat budjeti daromadlarining tarkibiy o'zgarishlari oxirgi yillar bo'yicha bevosita soliqlarda pasayish, bilvosita soliqlarda esa o'sish tendensiyasiga ega bo'lmoqda (8.1.1-jadval.)

Davlat budjeti daromad qismi ijrosi (%hisobida)¹

Ko'rsatkichlar	2008	2009	2010	2011	2012
Daromad – jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
To'g'ri soliqlar	27,4	24,8	25,0	25,8	25,0
Huquqiy shaxslar daromad solig'i	4,9	5,0	6,5	7,2	6,9
Jismoniy shaxslar daromad solig'i	12,7	12,1	11,7	11,2	10,8
Bilvosita soliqlar	47,1	50,2	50,4	48,2	49,1
QQS	28,6	28,5	28,7	27,9	28,0
Aksizlar	12,8	16,6	16,3	14,9	15,0
Resurs to'lovlari va mulk solig'i	15,1	16,3	15,4	15,4	15,6
Ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i	3,3	3,1	2,8	2,6	2,6
Boshqa daromadlar	7,1	5,7	6,3	7,9	7,7

Davlat budjeti xarajatlarining tarkibi. Davlat budjeti xarajatlari quyidagi yo'nalishlarda sarflanadi:

1. Budjet mablag'lari oluvchilarning joriy xarajatlari.
2. Joriy budjet transfertlari.
3. Kapital xarajatlar:

- asosiy fondlar va vositalarni (ular bilan bog'liq ishlar va xizmatlar ham shular jumlasiga kiradi) davlat ehtiyojlari uchun olish va takror ishlab chiqarish;

- chet elda davlat ehtiyojlari uchun yer va boshqa mol-mulk olish;

- davlat ehtiyojlari uchun yerga bo'lgan huquqni va boshqa nomoddiy aktivlarni olish;

- davlat zaxiralarini vujudga keltirish.

4. Kapital xarajatlarni qoplash uchun yuridik shaxslarga beriladigan budjet transfertlari.

5. Rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga beriladigan budjet ssudalari.

¹ Экономическая информация: информационно-аналитический бюллетень за 2012 г. – Т. 11364. 2013 – Стр. 41.

6. Davlat maqsadli jamg'armalariga beriladigan budget dotatsiyalari va budget ssudalari.

7. Davlat qarzini qaytarish va unga xizmat ko'rsatish bo'yicha to'lovlar va boshqa xarajatlar.

8.1.2-jadval

Davlat budjeti xarajatlari (YaIMga %hisobida)¹

Ko'rsatkichlar	2008	2009	2010	2011	2012
Xarajatlar –jami	22,2	22,9	21,7	21,5	21,6
Ijtimoiy soha	9,6	10,2	10,6	10,7	11,0
Ijtimoiy himoya	1,9	2,3	2,1	1,8	1,8
Iqtisodiyotga xarajatlar	2,5	2,7	2,5	2,5	2,4
Markazlashgan investitsiyalarga xarajatlar	1,7	1,8	1,4	1,4	1,2
Davlat hokimiyati boshqaruvi va sud organlari	0,7	0,8	0,8	0,8	0,8
Boshqa xarajatlar	5,7	5,1	4,4	4,3	4,4

Davlat budjeti xarajatlari hisobiga buyurtmalar asosida mahsulot xarid qilish bozori vujudga keladi. Budget daromad qismining asosini soliqlardan tushgan tushumlar hosil qiladi.

O'zbekistonda zarur takror ishlab chiqarish proporsiyasiga erishishda budjetning roli va bunday proporsiyaga erishish uchun milliy daromadni qayta taqsimlashdagi budjetning roli haqidagi ba'zi quyidagi tasavvurlarni beradi: misol uchun, budjetga yengil va oziq-ovqat sanoatidan tushgan tushumlardan shu tarmoqlarga budjetdan qilingan xarajatlar bir necha marta ko'p bo'ladi. Bu boshqa tarmoqlarda yaratilgan milliy daromadning bir qismini yuqorida sanalgan tarmoqlarga yo'naltirilishini anglatadi va tarmoqlar o'rtasida, shu jumladan moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalari o'rtasida qayta taqsimlash yuzaga keladi.

¹ Экономика Узбекистана: информационно-аналитический бюллетень за 2012 год - Т. 1294, 2013 - Стр. 41.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini tarkibiy qayta qurishda budjet muhim o'rinni egallaydi.

O'zbekiston Respublikasining davlat budjeti daromadlarining tarkibi uning zarur takror ishlab chiqarish mutanosibligini ta'minlash, iqtisodiy siyosatining muhim vazifalarini hal etishdagi o'rni haqida yaqqol tasavvurlarni beradi.

Davlat budjet orqali ilmni, ilmiy tadqiqot ishlarini moliyalashtirishda faol ishtirok etadi. Bir qator mamlakatlarda ilmiy texnik taraqqiyot loyiha ishlari (ITTLI) ga umumiy budjet xarajatlarning 50 % ajratiladi. (AQSh - 46,4 %, Fransiyada - 49,3 %)¹

Budjet resurslari ITTLI bilan bir qator transport va informatsion tuzilmani yaratishga hamda aholini ma'lumot darajasini oshirishga yo'naltiriladi.

8.2. Soliqlar davlat budjeti daromadining asosiy manbayi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish vositasi sifatida

Soliqlar va ularning hajmi davlat budjeti xarajatlari miqdoriga bog'liq bo'lib, budjet daromad qismining 90 va undan ortiqroq qismini tashkil etadi. Soliqlar - milliy daromadning bir qismini davlat mulkiga aylanish xususiyatiga ega. Shuning uchun soliqlarning undirilishi - bu milliy daromadning bir qismini davlat ixtiyoriga o'tkazish jarayoni hisoblanadi. Rivojlangan mamlakatlarda soliqlar YaIM ga nisbatan 30 % dan 50 %gacha tashkil etadi. Soliqlar iqtisodiy o'sishga muhim ta'sir ko'rsatadi.

Soliqlar moliyaviy kategoriya sifatida YaIM ning qanday qismi davlat tasarrufiga kelib tushishini xarakterlaydi.

Soliqlar qayta taqsimlash munosabatlarining faol qatnashchisi sifatida kapital yig'ishni kuchaytirish yoki kamaytirish, aholining to'lovga qodirligini kengaytirish yoki kamaytirish orqali takror ishlab chiqarishning o'sish sur'atlarini rag'batlantiradi yoki kamaytiradi va shu kabi dastaklar orqali butun takror ishlab chiqarish jarayoniga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

¹ Общество и экономика, 1997 г №6, стр.12

Soliqlarning funksiyalari ularning mohiyatini, amaliyotda harakat qilayotganligini ko'rsatadi. Shunday ekan, funksiya doimo yashab, soliq mohiyatini ko'rsatib turishi zarur¹.

Davlatning soliq siyosati iqtisodiyotda quyidagi muhim vazifalarni bajaradi:

- fiskal, ya'ni davlat budjeti daromadlarini shakllantirish;
- daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlash;
- ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish va raqobatni kuchaytirish;
- nazorat qilish;
- davlat iqtisodiy siyosatini tartibga solish.

O'zbekistonda vujudga keltirilayotgan soliq tizimi o'zining strukturasi va qurilish prinsipiga asosan jahon soliq tizimi amaliyotida keng tarqalgan tizimni aks ettiradi.

Budjet daromadlarini to'liq va o'z vaqtida safarbar qilish bilan birga soliq tizimini ishlab chiqish va iste'molga o'z ta'sirini o'tkazish, soliqqa tortish tizimining o'zgaruvchan va harakatchanligini ta'minlash va uni yanada oqilona bajarish kerak.²

Shu o'rinda aynan soliqning fiskal mohiyati va uning iqtisodiy jarayonlarni rag'batlantirish vositasi sifatidagi vazifasi o'rtasida bo'lgan muvozanatni belgilaydigan mezonni aniqlab olish zarur. Zero, yuqori darajadagi soliqlar iqtisodiyotning taraqqiyotiga to'sqinlik qiladi. Soliqlar oqilona qisqartirilganda budjetga ko'proq pul tushishi mumkin.

Bizning respublikamizda soliq tizimi bevosita va bilvosita soliqlarni o'z ichiga oladi. Bevosita soliqlar aslida olingan daromad summasiga nisbatan foizlarda belgilanadi. Shuning uchun ham korxonalarining moliyaviy xo'jalik faoliyatiga bevosita ta'sir qiladi. Bu korxonalarining daromadlari va mulkiga solinadigan soliqlar hamda fuqarolardan olinadigan daromad solig'idir. Bevosita soliqlar tovar (xizmat) bahosining elementi hisoblanadi va unga avtomatik tarzda qo'yiladi. Bunday soliqlar qatoriga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz

¹ Давлен К.А. Солиқда тортиш намунаси ва амалиёти. -Т.: Фан ва технологиялар маркази нашриёти, 2003. 12-бет.

² Уша муста, 15-бет.

solig'i, respublika hududidan chetga chiqariladigan mahsulotlarga solinadigan soliqlar kiradi. Bu bevosita va bilvosita soliqlar yig'indisi davlat budjetiga tushadigan tushumlarning asosiy qismini tashkil qiladi.

Soliqning fiskal funksiyasi orqali soliqqa tortishning asosiy vazifasi, ya'ni davlat moliyaviy mablag'larining shakllanishi, shuningdek, davlatning umumdavlat va maqsadli dasturlarini amalga oshirish uchun mablag'larni jamg'arish vazifalari amalga oshiriladi. Soliq tushumlari davlat budjeti daromadlarining asosini tashkil qiladi.

Davlat o'z tasarrufiga ishlab chiqarilgan YaIMning anchagina qismini soliqqa tortish yo'li bilan oladi va qayta taqsimlaydi.

Soliqlarning fiskal funksiyasi va taqsimlash funksiyalari uyg'unlashadi desak xato qilmaymiz. Soliqlar to'g'risidagi darsliklarda qayd etilishicha, korxonalarining qo'shimcha qiymati yoki daromadlari avval taqsimlanadi, so'ngra budjetga beriladi.

Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, avval ishlab chiqaruvchilarning manfaatlari ta'minlanadi va so'ngra daromadlarning bir qismi budjetga o'tkaziladi¹. Bundan tashqari, soliqlarning taqsimlovchilik funksiyasi aholining turli kategoriyalari o'rtasida umumiy daromadlarning qayta taqsimlanishini ta'minlashi nuqtayi nazaridan ijtimoiy funksiyani ham bajaradi, degan qarashlar ham mavjud. Soliqqa tortish orqali «alohida ijtimoiy guruhlar o'rtasida tengsizlikni kamaytirish maqsadida ularning daromadlari bo'yicha o'zaro munosabatlarni o'zgartirish yo'li bilan ijtimoiy muvozanat qo'llab-quvvatlashga erishiladi»². Boshqacha aytganda, soliq yukining imkoniyati yuqori bo'lgan soliq to'lovchilarga ko'proq tushishi hisobidan fuqarolarning ijtimoiy yordamga muhtoj qismi foydasiga mablag'lar olinishi sodir bo'ladi.

Soliqlar orqali davlat aholi va korxonalarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini, shuningdek, daromad va xarajatlarning

¹ Яхдов К.А. Социальное развитие и экономика. -Т.: Феникс, 2003, 15-бет.

² Булатов А. Экономика. -М.: Бек, 1994, стр.309.

manbalari ustidan nazorat qiladi. Soliq summasini pul ko'rinishida baholashning mavjudligi davlatning moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojini daromadlar ko'rsatkichlari bilan miqdoriy qiyoslash mumkinligi imkonini beradi. Soliqlarning nazorat funksiyasini amalga oshirish natijasida soliq tizimining samaradorligi baholanadi, faoliyat turlari va moliyaviy oqimlar ustidan nazorat o'rnatiladi. Bundan tashqari, soliqqa tortishning nazorat funksiyasi orqali soliq tizimi va budjet siyosatiga o'zgartirishlar kiritishning zarurligi aniqlanadi.

Soliqlar yordamida tadbirkorlar faolligini rag'batlantirish yoki aksincha, cheklab qo'yish va demak, tadbirkorlik faoliyatining u yoki bu tarmog'i rivojlanishiga ta'sir ko'rsatish mumkin.¹ Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va jahon bozorida milliy korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish uchun shart-sharoit yaratishda ham soliqlarning rag'batlantirish funksiyasi muhim rol o'ynaydi.

Diskretsiyon va nodiskretsiyon fiskal siyosat

Davlat tomonidan amalga oshiriladigan fiskal siyosat, odatda, ikki yo'nalishda bo'ladi: diskretsiyon fiskal siyosat va nodiskretsiyon fiskal siyosat. Diskretsiyon fiskal siyosatda hukumatning maxsus qarorlari natijasida davlat xarajatlari, soliqlar va davlat budjeti qoldig'i miqdorining maqsadli o'zgarishi amalga oshiriladi. Bu qarorlar iqtisodiyotdagi bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi va inflatsiya sur'atlarini o'zgartirishga qaratilgan bo'ladi.

Nodiskretsiyon fiskal siyosatda davlat xarajatlari, soliqlar va davlat budjeti qoldig'ining avtomatik ravishda o'zgarishi ro'y beradi. Bu o'zgarishlar «avtomatik stabilizatorlar» harakati ta'sirida jami daromadning davriy tebranishlari natijasida paydo bo'ladi.

«Avtomatik stabilizator» — davlat tomonidan maxsus choralarni qo'llamasdan avtomatik ravishda iqtisodiyotdagi davriy tebranishlarni silliqlashga imkoniyat beradi. Masalan: soliq solishning progressiv shkalasi, transfertlar tizimi, ishsizlik bo'yicha nafaqalar va boshqalar.

¹ Мелько Т.С. Социализм в сельском хозяйстве. М.: Академия, 2002. 55-бет.

Korxonalar uchun daromad (foyda) solig'i stavkasi 1996-yildagi 37 foizdan 2013-yilga kelib 8 foizga, jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliqlarning yuqori chegarasi 1999-yildagi 45 foizdan 22 foizga kamaytirildi. Kichik korxonalar uchun soliq solishning yengillashgan tartibi, qishloq xo'jaligi korxonalari uchun esa yagona yer solig'i kiritilgan.

Soliq tizimini yengillashtirish va optimallashtirish bo'yicha tadbirlar natijasida soliq yukini (jamlangan budjet daromadlarining YaIM dagi ulushi) 1996-yildagi 45 foizdan 2013-yilda 20,5 foizgacha kamaytirishga erishildi.

Soliq tizimini tahlil qilishda to'rt jihatni ko'rsatib berish muhimdir: fiskal, sof iqtisodiy, ijtimoiy-iqtisodiy va tashkiliy-texnik.

Fiskal jihat soliqlar tizimini budjet daromadlari, soliqqa tortish mexanizimini shakllantirish nuqtayi nazarini xarakterlaydi. Iqtisodiy jihatdan soliqlarning ishlab chiqarishga ta'sirini ifodalaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy jihat turli aholi qatlamlarini oqilona soliqqa tortish tizimini ta'minlashning tashkiliy-texnik shakllari bilan bog'liqdir. Ma'lumki, soliq qonunlariga joriy o'zgarishlar kiritilishi tabiiy hol, lekin ular ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning uzoq vaqtga mo'ljallangan maqsadini ko'zlashi kerak.

To'g'ri tashkil etilgan soliq siyosati iqtisodiy tanglikni yengib o'tishda muhim rol o'ynashi mumkin. Buning uchun moliyaviy nuqtayi nazardan qaraladigan bo'lsa, u soliqqa tortiladigan obyektlarning barchasini qamrab olishi va budjetni zarur mablag'lar bilan ta'minlashga qaratilmog'i lozim. Iqtisodiy nuqtayi nazardan soliq ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirmog'i lozim. Ijtimoiy nuqtayi nazardan qaraladigan bo'lsa soliqlar bo'yicha beriladigan imtiyozlar haddan tashqari ko'p bo'lib ketmasligiga erishish lozim bo'ladi. Tashkiliy nuqtayi nazardan qaralalganda, soliq apparatini kuchaytirish zarurati tug'iladi.

Soliq tizimi ekologik halokatning oldini olishda ham muhim rol o'ynaydi. Buning uchun yer-suv solig'i joriy qilinib, agrar korxonalarini yerdan unumli foydalanishga yo'naltirish lozim.

Umuman, soliqlar daromadlarning bir qismigagina solinishi, ayni vaqtda, xalq xo'jaligi va aholiga kerakli mahsulot hamda mollarni ko'proq va yaxshiroq ishlab chiqarishga intilayotgan korxonalarni, kishilarni har jihatdan rag'batlantirishi ham lozim.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar sharoitida moliya va soliq siyosati sohasida quyidagi chora-tadbirlar va ustuvor yo'nalishlar ilgari surilib amalga oshirildi:

- qattiq moliyaviy siyosatni amalga oshirish, davlat budjeti defitsitini iloji boricha kamaytirish, budjetdan beriladigan dotatsiyalar va subsidiyalarning barcha turlarini bosqichma-bosqich qisqartirib borish;

- budjet mablag'lari daromad tushganidan keyingina taqsimlanadigan yo'ldan og'ishmay borish, birinchi darajali, eng zarur umumdavlat ehtiyojlari uchungina budjetdan mablag' ajratish;

- xalq xo'jaligi tarmoqlarini, ayrim korxonalarni rivojlantirish uchun budjetdan pul bilan qaytarilmaydigan qilib ta'minlash amaliyotidan voz kechish. Ana shu maqsadlar uchun sarmoya kreditlaridan keng foydalanish;

- soliq tizimini takomillashtirish, budjet daromadlari barqaror sur'atda to'ldirilib turilishini ta'minlaydigan, kichik va xususiy korxonalarining, chet el kapitali ishtirokidagi, qishloq xo'jalik mahsulotini qayta ishlaydigan va xalq iste'moli mollari ishlab chiqaradigan qo'shma korxonalarining rivojlantirilishini rag'batlantiradigan pishiq puxta soliq siyosatini olib borish¹.

Ushbu ustuvor yo'nalishlarning amalga oshirilishi oqibatida iqtisodiy islohotlar sotsial larzalarsiz, kuchli ijtimoiy himoyalash mexanizmining yaratilishi bilan qo'shib olib borildi. Budjet kamomadi jahon tajribasida ma'qul topilgan darajadan oshmaydi.

Soliq yuki yuqori bo'lgan, ya'ni soliq miqdori YaIMga nisbati yuqori bo'lgan sharoitda iqtisodiy o'sish sekinlashadi,

¹ Каримова И.А. Узбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириши ёрдамида. -Т.: Ўзбекистон, 1995. 21-бет.

optimal soliq yuki aksincha, iqtisodiy o'sishni kuchaytiradi va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondiradi. Shu o'rinda soliq yukining iqtisodiy o'sishga ta'siri bo'yicha tadqiqot natijalarini keltirish maqsadga muvofiqdir.

Iqtisodchi Dj.Skali dunyoning 103 mamlakati bo'yicha ma'lumotlarni umumlashtirish asosida tadqiqot o'tkazgan. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, budgetga undiriladigan daromadlar past soliq stavkali (19,3 % atrofida) mamlakatlarda iqtisodiy o'sish o'rtacha yiliga 2,4 % ni tashkil etadi, yuqori stavkali (43,2 %) mamlakatlarda esa iqtisodiy o'sish 0,4 % dan oshmasligi ma'lum bo'ldi. Bundan muallif past proporsional soliqlar maqsadga muvofiq ekanligi xususida xulosa qiladi. Boshqa tadqiqotchilar soliq stavkalari muayyan optimal darajadan oshmasligi lozim deb hisoblaydilar. Aynan soliq yukining optimal darajasi bu davlat budjeti ehtiyojlari bilan tadbirkorlar manfaatlari o'rtasida qarama-qarshiliklarni hal etishda eng maqsadga muvofiq yechim hisoblanadi.

Yuqoridagilarga muvofiq, bir qator davlatlarda, shu jumladan O'zbekiston Respublikasida ham zamonaviy moliyaviy siyosatning muhim yo'nalishlaridan biri soliq yukini pasaytirish hisoblanadi.

Soliqlar davlat budjetining daromadlar qismini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda asosiy fiskal funksiyasi bilan birga, taqsimlash vazifasi va mahsulotlarni alohida turlarini ishlab chiqarishni rag'batlantirish vazifalarini bajaradi. Yoki aksincha, soliqlarni barqaror tutib turish, ba'zi ishlab chiqarishning o'sishini cheklaydi.

Aholi daromadlariga solinadigan progressiv soliq stavkalari, soliq undirilmaydigan minimumlarning o'rnatilishi, kam daromadlarga mos tarzda past soliq stavkalari va yuqori daromadlarga yuqori soliq stavkalarining o'rnatilishi soliqlarning taqsimlash vazifalariga misol bo'la oladi. AQShda shaxsiy daromadlar bo'yicha minimal soliq stavkasi 12 % ni, yuqori darajasi esa 36 % ni, Yaponiyada esa mos tarzda 10 % va 50 % ni, Germaniyada 19 % va 53 % ni, Belgiyada 25 % va 55 % ni, Niderlandiyada 7,1 % va 60 % ni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasida aholi daromadlariga solinadigan minimal soliq stavkasi 2014-yilda 7,5 % ni, yuqori soliq stavkasi esa 22 % ni tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi norezidentlari daromadlarini chetga olib chiqishlarini chegaralash maqsadida daromad (foyda) solig'iga qo'shimchalar kiritilgan bo'lib, chetga chiqadigan daromadlarga qo'shimcha 10 % miqdorda soliq undirish qonunda ko'rsatilgan. Tovar va xizmatlar eksportini rag'batlantirish uchun bu tovar va xizmatlar qo'shilgan qiymat solig'idan ozod etiladi.

Aholini ba'zi turdagi tovarlarning iste'molini chegaralash maqsadida alohida tovarlardan aksiz egri soliqlarini undirish keng qo'llaniladi.

8.3. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullari va vositalari tizimida soliq imtiyozlari

Turli ko'rinishdagi va shakldagi soliq imtiyozlari iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim shakli hisoblanadi. Imtiyozlardan iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish maqsadida foydalaniladi. Ular investitsiyalarni, tadbirkorlik faoliyatini, chet el kapitalini jalb etishni, pul va moddiy resurslarni tejashni, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni va bandlikni oshirishni rag'batlantirish maqsadida qo'llaniladi.

Iqtisodiyotni va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish maqsadida qo'llanilgan soliq imtiyozlari turli shakllarda namoyon bo'ladi. Eng keng tarqalganlari quyidagilar:

1) Chegirma ko'rinishida soliq kreditlari berish, ya'ni foydani kamaytirilgan soliqlar hisobiga oshirish. Masalan, AQShda 1962-yildan buyon 20 yil mobaynida turli investitsion (soliq) kreditlar qo'llanib kelinmoqda, ya'ni foydalanish muddati 8 yildan ortiq bo'lgan, ishlab chiqarishga kiritilgan uskunalar qiymatining 7 % ga teng miqdorda foyda solig'i qisqartiriladi.

Yaponiyada ham xuddi shunday yangi texnika va texnologiyalarga qilingan investitsiyaning 7 % miqdorida soliq krediti qo'llaniladi. Kanadada mos tarzda soliq chegirmalari 7 %dan 20 % gacha o'zgarib turadi. Bir qator mamlakatlarda

tadbirkorning ITTLI ga qilgan xarajatlari o'rtacha yillik foydani belgilangan ulushidan ortiq bo'lsa, qisqartirilgan soliq shaklidagi soliq krediti qo'llaniladi. Masalan, AQShda bazis davriga nisbatan o'rtacha yillik me'yoridan ITTLI ga qo'shimcha qilingan xarajatlarning 20 %ga teng miqdorda foyda solig'i kamaytiriladi. Fransiyada ITTLI ga qo'shimcha qilingan xarajatlarning 50 % ga teng miqdorda foyda solig'i qisqartiriladi, Kanadada esa qo'shimcha qilingan xarajatlarning 100 % ga teng miqdorda foyda solig'i kamaytiradi¹.

Soliq krediti shaklidagi imtiyozlar ta'lim olish (asosan oliy ma'lumot) uchun yakka tartibdagi haq to'lovchilarga ham qo'llaniladi. AQSh dan keyingi ta'lim uchun to'lov miqdorining dastlabki 5 ming dollariga 20 % chegirma miqdorida «Ta'lim soliq krediti» hamda 13-17 yoshdagi har bir o'quvchiga yiliga 500 dollar miqdorda soliq imtiyozi joriy etilgan.²

2) Imtiyozning ikkinchi shakli – soliqdan butunlay ozod etish yoki pasaytirilgan soliq stavkalarini o'rnatishdir. Bunday imtiyozlar kichik tadbirkorlikni rag'batlantirish maqsadida qo'llaniladi. Bunga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qo'shilgan qiymat solig'idan ozod etilishini ham kiritish mumkin. Bunday imtiyozlar respublikamizda ham keng qo'llaniladi.

3) Soliq imtiyozlarining uchinchi shakli – tezlashtirilgan amortizatsiya usulini qo'llanilishi, ya'ni olinadigan foydaning hajmini tezlashtirilgan amortizatsiya miqdoriga qisqartirish usulidir. Hukumat tomonidan belgilangan oshirilgan amortizatsiya xarajatlarini ishlab chiqarish xarajatlariga qo'shishga ruxsat beradi. Buning natijasida ishlab chiqarish xarajatlari oshadi, biroq soliq miqdorini qisqarishi hisobiga olinadigan foyda miqdori o'zgarmaydi.

Mutanosiblikni tartibga solish uchun boshqa imtiyozlar ham qo'llaniladi. Misol uchun, AQShda foydaning ijtimoiy infratuzilma obyektlari qurilishiga yo'naltirilgan qismi soliqlardan ozod etiladi. Ba'zi mamlakatlarda mehnatga haq to'lash va ishlab chiqarishni texnik qayta qurollantirishga sarf-

¹ Диттл и кредит. 1996, №3, стр.61

² Мировая экономика и международные отношения. 2001, №4, стр.27

lanadigan mablag'larni soliqqa tortishning alohida tizimlari qo'llaniladi. Misol uchun, Fransiyada texnik qayta qurollanishga sarflanadigan mablag'larga solinadigan soliqlar juda ham past. Germaniya va Fransiyada qo'shimcha ish o'rinarini yaratish uchun qilingan xarajatlarga maxsus soliq imtiyozlari kiritilgan.¹

Respublikamizda ham iqtisodiy rivojlanishni tartibga solish maqsadida soliq imtiyozlari tizimidan keng qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq chet el investitsiyasi bilan tashkil etilgan, import o'rmini bosuvchi va eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqaradigan ishlab chiqarish korxonasi daromadi (foydasi) ishlab chiqarishni boshlagandan 5 yil muddatgacha soliqlardan ozod etiladi. Agar, ishlab chiqarish hajmining 25 % dan ortig'ini bolalar assortimentidagi tovarlar tashkil etsa va korxonada ustav fondida chet el kapitali ulushi 50 % dan ortiq bo'lsa 2 yilgacha soliqlardan ozod etiladi. Qishloq joylarda va aholi punktlari hududida yangi tashkil etilgan xalq iste'moli tovarlarini ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalar ishlab chiqarishni boshlagandan to 3 yil muddatgacha soliqlardan ozod etiladi. Umumiy ishchilar sonining 75 %dan kam bo'lmagan qismi o'rta maktab o'quvchilaridan va kasb-hunar o'quv yurtlari o'quvchilaridan tashkil topgan yuridik shaxslarning daromad(foyda)lari soliqlardan ozod etiladi.

Ekologiyaga, sog'lomlashtirish va xayriya fondlariga, madaniyat muassasalariga, xalq ta'limi va sog'liqni saqlashga badallar to'lash hisobiga daromadni(foydani) soliqqa tortishni kamaytirish shaklidagi imtiyozlar ham mavjud.

Respublika mintaqalariga xorijiy sarmoyalar va zamonaviy texnologiyalar jalb etilishi rag'batlantirilishini kuchaytirish, xorijiy investorlar hamda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar uchun kafolatlar va imtiyozlar tizimini yanada mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-apreldagi «**To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishini rag'batlantirishga oid qo'shimcha**

¹ Экономист. 1992. №10. стр. 37

chora-tadbirlar to'g'risidagi PF-4434-sonli farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonga ko'ra xorijiy investorning pul shaklidagi ulushi **5 million AQSh dollaridan kam bo'lmagan** yangidan tashkil etilayotgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar davlat ro'yxatidan o'tgan sanadan boshlab **10 yil** mobaynida soliq qonunchiligida o'zgarishlar yuz bergan hollarda, yuridik shaxslardan olinadigan **foyda solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, mol-mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, yagona ijtimoiy to'lov, yagona soliq to'lovi, shuningdek, Respublika yo'l hamda ta'lim va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, mukammal ta'mirlash va jihozlash jamg'armalariga majburiy ajratmalar** to'lashning mazkur korxonalar davlat ro'yxatidan o'tish sanasida amal qilgan me'yorlari va qoidalarini qo'llashga haqli ekanliklari belgilab berildi.

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar uchun kafolatlar, imtiyozlar va afzalliklar tizimi ko'lami yanada kengaytirildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 11-apreldagi **PF-3594-sonli farmonida ko'zda tutilgan soliq imtiyozlari** avvallari 8 ta tarmoq faoliyatiga tegishli bo'lgan bo'lsa, ushbu Farmon bilan 2012-yilning II-choragidan boshlab, xorijiy investitsiyalar uchun imtiyozlar **20 ta** yo'nalishdagi iqtisodiyot tarmoqlarida faoliyat yuritayotgan chet el investitsiya ishtirokidagi korxonalarga tatbiq etiladigan bo'ldi.

To'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etadigan iqtisodiyot tarmoqlari korxonalari investitsiyalar hajmidan kelib chiqib, **foyda solig'i, mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, mikrofirma va kichik korxonalar uchun belgilangan yagona soliq to'lovi, shuningdek, Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy ajratmalar to'lashdan ozod qilish ko'rinishida** soliq imtiyozlari berilgan.

To'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy jalb qilingan investitsiyalar hajmi:

300 ming AQSh dollaridan 3 mln AQSh dollarigacha bo'lganda — 3 yil muddatga;

3 milliondan 10 mln AQSh dollarigacha bo'lganda - 5 yil muddatga;

10 mln AQSh dollaridan ortiq bo'lganda - 7 yil muddatga soliq imtiyozlaridan foydalanishi mumkinligi belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-maydagi PQ-1754-sonli qaroriga asosan 1) qishloq joylardagi mahallalar hududida maishiy xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar (sartaroshlar, tikuvchilar, poyafzal, maishiy texnikani ta'mirlash bo'yicha usta va boshqalar) qat'iy belgilangan soliq to'lashdan 3 yil muddatga; 2) qishloq joylarda yakka tartibda uy-joy qurilishi asosida barpo etilayotgan massivlarda tashkil qilinayotgan kirxonalar xizmatlarini ko'rsatadigan mikrofirmalar, kichik korxonalar va yakka tartibdagi tadbirkorlar tegishli ravishda yagona soliq to'lovi hamda qat'iy belgilangan soliq to'lovini to'lashdan 5 yil muddatga ozod etildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 5-sentabrdagi PF-4469-sonli farmoniga asosan Oilaviy biznesni yuritishga keng yo'l ochib berish maqsadida oilaviy korxonalar o'zi ishlab chiqargan xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'ati buyumlarini realizatsiya qilishdan olingan tushum bo'yicha yagona soliq to'lovini to'lashdan 2014-yil 1-yanvargacha ozod qilindi.

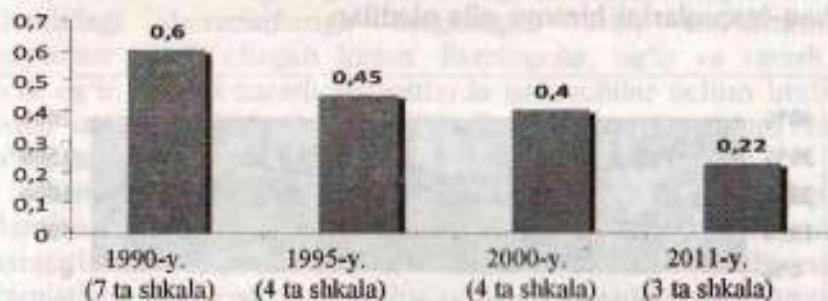
Davlatimiz rahbari tomonidan belgilab berilgan ishbilarmonlik muhitini tubdan yaxshilash, tadbirkorlik subyektlari uchun qulay imkoniyat va shart-sharoitlar yaratish vazifalaridan, shuningdek, soliq va budjet siyosatining asosiy yo'nalishlaridan kelib chiqib, uni muntazam ravishda takomillashtirilib borilmoqda.

8.4. Iqtisodiyotni tartibga solishda soliq tizimini takomillashtirish

Mamlakatimiz mustaqilligi qo'lga kiritilgan dastlabki davrdan boshlab jismoniy shaxslar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish, ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash muhim ustuvor vazifalardan biri bo'lib kelmoqda. Mazkur yo'nalishda

olib borilgan tadbirlar natijalarini quyidagi 8.4.1-rasmdan ko'rishimiz mumkin.

Respublikada aholi bandligini oshirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'nalishida olib borilgan iqtisodiy islohotlar natijasida bir necha yuz minglab yangi ish joylari yaratildi. Shu kabi aholi daromadlarini ko'paytirish maqsadida jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i yuqori stavkasi 2006-yilgi 29 foizdan 2010-yilga 22 foizgacha pasaytirilishiga qaramasdan, soliq tushumlari mos ravishda 567,7 mlrd so'mdan 1594,0 mlrd so'mga yoki 2,8 baravarga oshganligini quyidagi 8.4.2-rasmdan ko'rishimiz mumkin.

8.4.1-rasm. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i shkalasining o'zgarishi va maksimal stavkasining pasaytirilishi¹

Mamlakatimiz soliq tizimida jismoniy shaxslar daromadlarini yagona stavkada soliqqa tortish o'zining bir qancha afzalliklariga ega:

- soliqni hisoblash tartibi imkon qadar osonlashadi;
- jismoniy shaxslarning ko'proq daromad topishga bo'lgan moyilligi kuchayadi va real daromadlarini oshirishga bo'lgan intilishlari ortadi. Bu esa, jismoniy shaxslarning mehnat qilishga qiziqishi, ishsizlar sonining kamayishi hamda turmush darajasini ko'tarishga soliq vositasida rag'bat berish imkonini beradi;

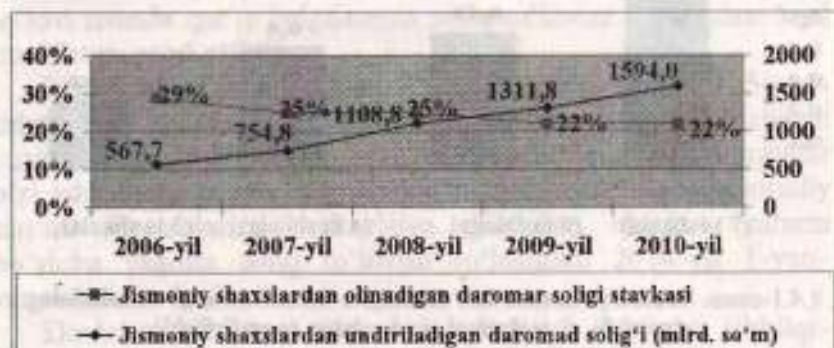
¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари.

- yashirin tarzda daromad topayotgan jismoniy shaxslarga daromadlarini ochiq-oydin oshkor etish imkoniyatini beradi, ular soliq stavkasi pastligi hisobiga soliqdan cho'chimaydilar;

- bu stavka hamma jismoniy shaxslar uchun bir xil bo'lishini belgilaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha jismoniy shaxslar teng huquqli bo'lgani uchun soliq solinishida ham teng bo'lishi lozim;

- davlat soliq xizmati organlari tomonidan jismoniy shaxslar daromad solig'i bo'yicha soliqdan qochish va bo'yin tovlash bo'yicha qilinadigan ma'muriy xarajatlar tejaladi;

- eng asosiysi, bunday tizim barcha jismoniy shaxslarga tushunarli bo'lib, turli noaniqliklar barham topadi, ular o'z haq-huquqlarini himoya qila oladilar.

8.4.2-rasm. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkasi va undirilgan soliq summasining 2006-2010-yillar davomida o'zgarish dinamikasi¹

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i tartibini takomillashtirish masalalaridan biri bo'lgan soliqqa tortilmaydigan miqdorning joriy etilishi aholidan olinadigan daromad solig'i tartibini davr talabiga mos holda takomillashtirishga o'zining munosib hissasini qo'shadi.

Jismoniy shaxslar daromadlarini deklaratsiya usulida soliqqa tortishda, rivojlangan davlatlar tajribasidan foydalangan

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томовадан тайёрланган.

holda, jami yillik daromaddan ushbu daromadni olish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni, budjetga to'langan boshqa soliq va to'lovlarni chiqarib tashlash lozim.

Respublikamiz soliqqa tortish amaliyotida jismoniy shaxslarning ish haqi shaklidagi daromadlarini soliqqa tortishda uch bosqichli stavkalardan ikki bosqichlisiga o'tish va asta-sekin yagona stavka joriy etish lozim. Hozirgi paytda yagona stavka qo'llanilayotgan mamlakatlar amaliyotida bu mexanizm o'zining samarasini ko'rsatmoqda.

Mamlakatimizda mehnat sharoitlari o'ta zararli, o'ta og'ir, zararli va og'ir bo'lgan ishlab chiqarishlarda ishlovchi xodimlarning (ayollarning) daromadlariga soliq solishning amaldagi imtiyozli tartibi belgilangan. Ularning mehnatiga haq to'lash shaklidagi daromadlariga belgilangan soliq stavkalarini qaytadan ko'rib chiqish lozim. Bizningcha, og'ir va zararli, o'ta og'ir va o'ta zararli sharoitlarda ishlovchilar uchun imtiyozli soliq stavkasiga daromad solig'ining quyi stavkasi va o'rta stavkasi joriy etilishi maqsadga muvofiq.

Jismoniy shaxslarning mehnatga haq to'lash shaklidagi daromadlaridan ayrim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xarajatlarni (masalan dori-darmon uchun, meditsina xarajatlari) chegirish va ularning yillik daromadlarini umumiy deklaratsiyalash tizimiga tezroq o'tkazish lozim.

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ini takomillashtirishni iqtisodiy munosabatlar bilan o'zaro bog'liq va uyg'unlikda takomillashtirish zarur. Chunki aholi bandligini ta'minlash va daromadlarini oshirish ularning farovonligini o'stirishning ishonchli yo'lidir. Shu bilan birga, soliqqa tortiladigan daromadlarning ortishi budjet manfaatlariga ham to'liq mos keladi.

Bizga ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida mahalliy soliqlarning huquqiy asosi sifatida Soliq kodeksiga qadar «Mahalliy soliqlar va yig'imlar to'g'risida»gi qonun (1993-yil may oyida qabul qilingan) xizmat qilar edi. Bu qonun Soliq kodeksi qabul qilingandan so'ng o'z kuchini yo'qotdi, uning asosiy mazmuni esa kodeksda o'z aksini topdi. Biroq, qayd etish zarurki, «Mahalliy soliqlar va yig'imlar to'g'risida»gi

qonunda mahalliy soliqlar bo'yicha mahalliy hokimiyatlarning soliq va budjet huquqlari aniq yoritib berilgan edi. Ammo, bu holat Soliq kodeksida to'liq aks ettirilmagan, ya'ni bunda mahalliy soliqlar va yig'imlar bo'yicha faqat ularni turlarini ko'rsatish bilan cheklangan va mahalliy hokimiyatlarning soliq huquqlari mavhum holda qolgan. Shu boisdan, bizning fikrimizcha, mahalliy soliqlarning o'rni ortib borar ekan, bu soliqlarni joriy etish, bekor qilish va amal qilish holatlarini yanada to'laroq aks ettirish lozim. Buning uchun Soliq kodeksining 23-moddasiga qo'shimcha kiritish va unda mahalliy hokimiyatlarining soliq huquqlari aniq-ravshan qilib belgilanishi zarur, deb hisoblaymiz.

Ma'lumki, yer solig'i soliq to'lovlarining moliyaviy natijalariga bog'liq bo'lmagan holda undiriladi, ya'ni yerning fizikaviy, ximiyaviy xususiyati hamda ularning joylanishi soliqlarni belgilashda asos qilib olinadi. Ammo, qayd etish joizki, hozirga qadar respublikamizda yerlarning boniteti ancha yillar oldingi ma'lumotlar bo'yicha yuritilmoqda. Shuni e'tiborga olib yerlarning bonitetini qaytadan obyektiv aniqlash va shu asosda soliq stavkasini ham qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Soliq tizimini takomillashtirish, uning bir qator vazifalarini real bajarilishiga erishib borishni ham o'z ichiga oladi. Bular quyidagilar:

- soliq yukini soliq to'lovchilar o'rtasida to'g'ri taqsimlashga erishish, shu bilan birga uni imkoni boricha kamaytirish;

- soliqlarning mazmunini soliq to'lovchilarga to'liq ochib bergan holda tushuntirish, ularda soliq madaniyatini shakllantirish va uni oshirib borish;

- soliqlarni ixchamlashtirish, ya'ni ularni yagonalashtirish.

Soliq tizimining samaradorligini oshirishga qulaylik tug'diruvchi omillardan biri bu soliq yukining to'g'ri taqsimlanganligi va imkoni boricha uni kamaytirishdir. Soliq yukini to'g'ri taqsimlanganligi iqtisodiy rivojlanishga olib keladi. Soliq yukini iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar o'rtasida to'g'ri taqsimlanishi katta ahamiyat kasb etadi

Mayjud soliq tizimini yanada takomillashtirish maqsadida quyidagi bir qator masalalarga e'tibor berishni kuchaytirish lozim:

- soliqlarni joriy etish va ularni to'lash tartibiga ilmiy tomondan yondashishni kuchaytirish;

- mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda xorijiy tajribalardan unumli foydalanish;

- ixchamlashtirilgan soliqlar amal qilish doirasini kengaytirish;

- soliq sohasidagi har qanday o'zgarishlarni soliq to'lovchilarga ommaviy tarzda tushuntirib borishni keng yo'lga qo'yish;

- soliq sohasidagi qonunbuzarliklarning kelib chiqishiga yo'l qo'ymaslik, unga qarshi qat'iy kurashish;

- soliq imtiyozlarini, asosan, soliq stavkalarini kamaytirish evaziga emas, balki boshqa xildagi imtiyozlardan unumli foydalanish, xususan tezkor amortizatsiyani qo'llash, soliq kreditlarining miqdorini ko'paytirish kabi vositalarni qo'llash orqali ro'yobga chiqarish;

- qat'iy stavkali soliqlarni kamaytirish, bu orqali tadbirkorlarni haqiqiy daromadidan kelib chiqqan holda soliq undirib olishni kuchaytirish.

Davlatimiz rahbari tomonidan belgilab berilgan ishbi-larmonlik muhitini tubdan yaxshilash, tadbirkorlik subyektlari uchun qulay imkoniyat va shart-sharoitlar yaratish vazifa-laridan, shuningdek, 2013-yil uchun soliq va budjet siyo-satining asosiy yo'nalishlaridan kelib chiqib, bir qator qonun hujjatlari qabul qilindi. Jumladan, soliq va budjet siyosatining 2013-yilgi yo'nalishlari asosida o'tgan yilning dekabr oyida tadbirkorlar va aholi uchun soliq yukini yanada pasaytirishga, soliq tizimini soddalashtirishga va soliq ma'murchiligini takomillashtirishga qaratilgan **3 ta muhim** hujjat qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasining 2013-yilga mo'ljallangan asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va soliq-budjet konsepsiyasidan kelib chiqadigan soliq sohasidagi o'zgarishlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 25-dekabrdaqi «O'zbekis-ton Respublikasining 2013-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsat-

kichlari prognozi va Davlat budjeti parametrlari to'g'risida»gi PQ-1887-sonli qarori bilan tasdiqlandi. **Soliq yukini kamaytirish borasida** 1) Tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bo'yicha, shuningdek, yakka tadbikorlar uchun qat'iy belgilangan soliq stavkasi ham eng kam ish haqining yil boshidagi miqdoridan, ya'ni, yil davomida eng kam ish haqi miqdorining o'zgarishidan qat'iy nazar 79590 so'mdan kelib chiqqan holda hisoblanishi belgilandi;

2) Avtotransport vositalarini vaqtincha saqlash bo'yicha pulli xizmat ko'rsatuvchi yuridik shaxslar tomonidan to'lanadigan qat'iy belgilangan soliq stavkalari (*Toshkent shahrida joylashganlaridan tashqari*) pasaytirildi. Jumladan:

- viloyat bo'ysinuvidagi shaharlarda – oyiga 1 m² uchun EKIHning 0,06 baravari, ya'ni 4775 so'm 40 tiyin (2012-yilda EKIHning 0,09 baravari bo'lgan);

- boshqa aholi punktlarida – oyiga 1 m² uchun EKIHning 0,04 baravari, ya'ni 3183 so'm 60 tiyin miqdorida belgilandi (2012-yilda EKIHning 0,06 baravari bo'lgan).

Davlat budjeti barqarorligini ta'minlash borasida 1) 2013-yilning 1-yanvaridan boshlab ixtisos-lashtirilgan «Sharobsavdo» hududiy bazalari uchun chakana va ulgurji tovar aylanmasi bo'yicha yagona soliq to'lovi stavkasi 5 foiz miqdorida belgilandi. 2012-yilda «Sharobsavdo» ixtisoslashtirilgan ulgurji savdo bazalari ulgurji savdo uchun yagona soliq to'lovini 5 foizli stavkada, chakana savdo uchun esa, turg'un savdo shoxobchasining joylashgan joyiga qarab 1 foizdan 4 foizgacha stavkani qo'llar edilar. Endilikda, «Sharobsavdo» bazalari ulgurji va chakana savdo faoliyati uchun bir xilda, ya'ni 5 foizli stavkada soliq to'laydigan bo'ldilar. 2) Respublikada ishlab chiqariladigan aksizosti tovarlari uchun **aksiz solig'i stavkasi indeksatsiya qilindi.**

Ya'ni aksiz solig'i stavkasi:

— **tabiiy vino uchun 5 foizga** (1 dal tayyor mahsulotga aksiz solig'i 5 230 so'm qilib belgilandi);

— **quvvatlantirilgan vino uchun 15 foizga** (1 dal tayyor mahsulotga aksiz solig'i 5 728 so'm);

— **spirt uchun 15 foizga** (1 dal spirtga aksiz solig'i 3031 so'm);

— **konyak, aroq va boshqa alkogol mahsulotlari uchun 20 foizga** (1 dal tayyor mahsulot uchun 26 160 so'm, hajmida etil spirti ulushi 40 foizdan yuqori bo'lganlari uchun 43 105 so'm);

— **pivo uchun 15 foizga** (1 dal tayyor mahsulot uchun 2 975 so'm);

— **filtrli va filtsiz sigaretlar hamda papiroslar uchun 25 foizga** (1 000 dona filtrli sigaretlar uchun 13 424 so'm, filtsiz sigaretlar hamda papiroslar uchun 6 479 so'm);

— **o'simlik (paxta) va texnik yog' uchun 10 foizga** indeksatsiya qilindi (ya'ni, 1 tonna o'simlik yog'i uchun 796 059 so'm, texnik yog' uchun 437 899 so'm miqdorida belgilandi). Shuningdek, alkogol mahsulotlarini ulgurji va chakana sotish narxlarining qat'iy minimal miqdorlari oshirildi.

— 1 litr tayyor mahsulot uchun minimal narx quyidagicha belgilandi:

— **Ulgurji-sotish narxlari:**

— Aroq va boshqa alkogol ichimliklarga — 6250 so'm (2012-yilda — 5000 so'm);

— Vino uchun — 2750 so'm (2012-yilda — 2200 so'm).

— **Chakana narxlar:**

— Aroq va boshqa alkogol ichimliklarga — 7600 so'm (2012-yilda - 6100 so'm);

— Vino uchun — 3350 so'm (2012-yilda — 2700 so'm).

— 3) yer solig'i, jismoniy shaxslarning mol—mulk solig'i stavkalari o'rtacha **15 foizga** va suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq stavkasi **20 foizga** indeksatsiya qilindi.

— 4) Transport vositalariga benzin, dizel yoqilg'isi va gaz ishlatganlik uchun soliq stavkasi **20 foizga** oshirilib, benzin va dizel yoqilg'isining 1 litri uchun 240 so'm miqdorida belgilandi (2012-yilda 200 so'm edi);

— Suyultirilgan gazning 1 litri uchun 165 so'm va siqilgan gazning 1 kub. metri uchun 200 so'm miqdorida amaldagi stavkalar saqlanib qolindi.

— 5) Budjetdan tashqari maqsadli jamg'arma-larga majburiy ajratmalar stavkalari saqlab qolingan holda, **fuqarolarning budjetdan tashqari pensiya jamg'armasiga sug'urta badali stavkasi** 2012-yildagi 5,5 foiz o'rniga **6 foiz** qilib belgilandi.

— 6) Uyali aloqa kompaniyalaridan abonentlik raqamlaridan foydalanganlik uchun olinadigan to'lov oyiga **500 so'm** miqdorida belgilandi (2012-yilda 400 so'm edi).

2013-yildan boshlab esa **soliq to'lovchining mol-mulki hisobidan undirish** uchun sudlarga murojaat qilinadigan soliq qarzlarning **eng kam me'yorlari** belgilab berildi. Unga ko'ra, Soliq kodeksida soliq va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash majburiyati yuklatilgan **yuridik shaxslar va ularning quyi tuzilmalari** uchun soliq qarzlari **EKIHning 20 baravarigacha** (ya'ni, 1 591 800 so'mgacha), **jismoniy shaxslarning** soliq qarzlari **EKIHning 5 baravarigacha** (ya'ni, 397 950 so'mgacha) bo'lgan hollarda ushbu soliq qarzlarni mol-mulki hisobidan undirish uchun sudlarga murojaat qilinmasligi belgilandi.

Ushbu me'yorning kiritilishi, bir tomondan hozirda sud tartibida undirilayotgan uncha katta bo'lmagan soliq qarzi bo'lgan soliq to'lovchilarning chiqimlarini kamaytirsas, ikkinchi tomondan soliq organlarining ushbu qarzlarni undirish bo'yicha xarajatlarini ham qisqartiradi.

O'zbekiston Respublikasining 2012-yil 25 dekabrdagi **O'RBQ-343-sonli Qonuni bilan Soliq kodeksiga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar:** Soliq kodeksining 50-moddasiga kiritilgan o'zgartirishlar yuridik shaxs xo'jalik sudi tomonidan bankrot deb topilgan taqdirda, tugatishga doir ish yuritishning butun davrida mol-mulk solig'i, yer solig'i, shuningdek, avval hisoblangan va undirilmagan soliqlar hamda boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha penya va jarimalar hisoblashni to'xtatib turilishini nazarda tutadi. Preziden-

timizning 2012-yil 18-iyuldagi PF-4455-sonli farmoni bilan korxonalar bankrot deb topilganda tugatishga doir ish yuritish davrida mol-mulk solig'i, yer solig'i, shuningdek, avval hisoblangan va undirilmagan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha penya va jarimalarni hisoblash to'xtatib turilishi belgilangan bo'lib, Kodeksga kiritilayotgan o'zgartirish mazkur me'yorni amal qilishini mustahkamlaydi.

Soliq kodeksining 209-moddasiga kiritilayotgan qo'shimchaga muvofiq, mijozlarning hisobraqamlariga banklar tomonidan elektron masofali xizmat ko'rsatish bo'yicha xizmatlarni moliyaviy xizmatlar jumlasiga kiritishni va ushbu xizmatlarni qo'shilgan qiymat solig'idan ozod qilinishini nazarda tutadi.

Soliq kodeksining 266-267-moddalariga kiritilgan o'zgartirishlar yuridik shaxslarning mol-mulk solig'ining soliq solish obyektidan hamda soliq solish bazasidan nomoddiy aktivlarni chiqarilishini nazarda tutadi. **Soliq kodeksining 296, 297, 300-moddalariga** kiritilgan o'zgartirishlar barcha yuridik shaxslar uchun obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'ini hisoblab chiqarish va to'lashning yagona tartibini joriy etish maqsadida, balansida ijtimoiy infratuzilma obyektlari bo'lgan soliq to'lovchilar soliq solinadigan bazani ijtimoiy infratuzilma obyektlarini ta'minlash uchun haqiqatda sarflangan xarajatlar cummasiga kamaytirish tartibini bekor qilishni nazarda tutadi.

Natijada, mahalliy budjetlarning daromadlar bazasining mustahkamlanishi ta'minlanadi. **Soliq kodeksining 312 va 316-moddalariga** kiritilgan o'zgartirishlar Prezidentimizning 2012-yil 18 iyuldagi PF-4455-sonli farmoni talablaridan kelib chiqqan holda **umumbelgilangan soliqlarni to'lovchi mikrofirmalar va kichik korxonalar**ni (*aksiz to'lanadigan mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi va yer qo'ridan foydalanganlik uchun soliq solinadigan foydali qazilmalarni qazib oluvchilardan tashqari*) budjetdan tashqari **Pensiya jamg'armasiga va Respublika yo'l jamg'armasiga** majburiy ajratmalarni to'lovchilar toifasidan chiqarilishini nazarda tutadi.

**O'zbekiston Respublikasining 2012-yil 29 dekabrda
O'RQ-345-sonli qonuni bilan Soliq kodeksiga kiritilgan
o'zgartirish va qo'shimchalar:** Mazkur qonun bilan ham bir
qator qonun hujjatlariga, shu jumladan Soliq kodeksining 11
ta moddasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Ushbu
o'zgartirish va qo'shimchalar 2012-yilda yangi tahrirda qabul
qilingan «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari
to'g'risida»gi qonun, «Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida»gi qo-
nun, shuningdek, ishbilarmonlik muhitini tubdan yaxshilash
borasida Prezidentimizning Farmonlari asosida tadbirkorlar
uchun yaratilgan imtiyoz va qulayliklarni Soliq kodeksi
me'yorlariga muvofiqlashtirish maqsadida kiritildi.

Yuqoridagi fikrlar asosida aytish mumkinki, soliq tizimini
yanada takomillashtirish faqatgina uning samaradorligini
oshirish uchun xizmat qiladi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Budjet, budjet tizimi, davlat budjeti, mahalliy budjet,
soliqlar, soliqlarning vazifalari, soliq yuki, soliq imtiyozi, soliq
organlari, iqtisodiy o'sish.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlat budjeti nima va u qanday vazifalarni bajaradi?
2. Budjet orqali davlat iqtisodiyotga qanday ta'sir ko'rsatadi?
3. Soliqlar va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi aloqadorliklarni tushuntirib bering?
4. Soliqlarning vazifalari nimalardan iborat?
5. Soliq imtiyozlari iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usuli va vositasi ekanligini tavsiflab bering?

6. Tezlashtirilgan amortizatsiya shaklidagi imtiyozlar mazmunini yoritib bering?

7. ITTLI ni rag'batlantirishda qanday soliq usullari va shakllari mavjud?

8. O'zbekistonda asosiy soliq imtiyozlarini sanab o'ting.

9. O'zbekistonda budjet-soliq vositalari orqali iqtisodiyot davlat tomonidan qanday tartibga solinishini tushuntirib bering.

10. O'zbekistonda budjet daromadlari va xarajatlari nimalardan iborat?

11. O'zbekistonda soliq yukini kamaytirish uchun qanday chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda?

12. O'zbekistonda budjet tizimini takomillashtirish uchun qanday chora – tadbirlar amalga oshirilmoqda?

IX bob. IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISHNING PUL-KREDIT VOSITALARI

9.1. Pul va pul muomalasi, pulga bo'lgan talab va pul taklifi

Pul — umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi tovardir. **Pul** — bu hamma tovarlarni sotish va sotib olish mumkin bo'lgan, umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi maxsus tovardir.

Pulning mohiyatini to'laroq tushunish uchun uning quyidagi **asosiy vazifalarini** ko'rib chiqamiz:

- 1) qiymat o'lchovi;
- 2) muomala vositasi;
- 3) boyluk to'plash vositasi;
- 4) to'lov vositasi.

Tovar almashuv qiymatining pul bilan ifodalanishi uning narxini anglatadi. Tovarning almashuv qiymatini o'lchash uchun muayyan miqdordagi pul materialini birlik qilib olish zarur. Bunday birlik **narxlar o'lchovi (masshtabi)** deb ataladi. Pul muomaladan chiqarilganda **boyluk to'plash** vazifasini bajara boshlaydi. Natural xo'jalik sharoitida boyluk to'plash, jamg'arish mahsulot jamg'arish shaklida amalga oshirilgan. Tovar xo'jaligining rivojlanishi boyluk to'plashning pul jamg'arish shaklini keltirib chiqaradi.

Tovarlar nasiyaga to'lov muddati kechiktirib sotilganda, pul **to'lov vositasi** vazifasini bajaradi. Pulning bu vazifasi tovar muomalasi doirasi bilan cheklanmay, pul qarz berilganda, renta va soliqlarni to'lashda ham to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Qog'oz pullar, veksel va banknotlar — pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasidan kelib chiqqan.

Pulning o'z vazifalarini bajarish jarayonidagi to'xtovsiz harakati pul muomalasi deyiladi.

Mamlakat **pul tizimining** muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1) milliy pul birligi (so'm, dollar, iyena, funt sterling, marka va h.k.);

2) naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga va kredit pullar tizimi;

3) pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi;

4) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. **Naqd pul muomalasida** bank biletleri va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. **Naqd pulsiz hisoblar** cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi **pul agregati** deb yuritiladi. **Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi** naqd va kredit pullarni qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi omillarga bog'liq:

1. **Muayyan davrda (masalan, bir yil davomida) sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasi.**

2. **Pul birligining aylanish tezligi.**

3. **Kreditning rivojlanganlik darajasi, puldan to'lov vositasi sifatida foydalanish.**

Mazkur holatlarni hisobga olganda, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$M_n = \frac{T_b - X_k + X_r}{A_t}$$

bu yerda:

M_n — muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori;

T_b — sotilishi lozim bo'lgan tovarlar summasi (tovarlar miqdori Q narxi);

X_k — kreditga sotilgan tovarlar summasi;

X_r — to'lash muddati kelgan tovarlar va xizmatlar hamda boshqa to'lovlar summasi;

A_t — pulning aylanish tezligi.

Pul miqдорiga ta'sir etuvchi omillarni hisobga olib, pul

muomalasining quyidagi qonuniga ta'rif berish mumkin: **boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori sotishga chiqariladigan tovarlar summasiga to'g'ri mutanosib, pulning aylanish tezligiga teskari mutanosibdir.**

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlari pul sifatida foydalanadi. Pul operatsiyalarining asosiy ko'pchilik qismi naqd pulsiz, cheklar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli muomalada bo'lgan pul miqdorini hisoblash uchun « $M_1 \dots M_n$ pul agregatlari» yoki «**tarkibiy qismi**» tushunchasidan foydalaniladi. **Barcha pul agregatlari yig'indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.**

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M_0 — muomaladagi naqd (qog'oz va metall) pullar.

$M_1 = M_0 +$ aholining joriy hisob varaqlaridagi pul qoldiqlari, korxonalarining hisob varaqlaridagi pul mablag'lari, banklardagi talab qilib olish mumkin bo'lgan pul omonatlari.

$M_2 = M_1 +$ tijorat banklaridagi muddatli omonatlar va jamg'arma hisob varaqlaridagi pullar, ixtisoslashtirilgan moliyaviy muassasalardagi depozitlar va boshqa aktivlar. Mazkur agregat tarkibiga kiruvchi pul mablag'larini bevosita bir shaxsdan boshqa biriga o'tkazish hamda ayirboshlash bitimlarida foydalanish mumkin emas. Ular, asosan, jamg'arish vositasi vazifasini bajaradi.

$M_3 = M_2 +$ bank sertifikatlari + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari. Demak, pul massasining har bir alohida agregati o'zining likvidligi darajasiga ko'ra farqlanadi. **Likvidlik — bu turli aktivlarning o'z qiymatini yo'qotmasdan (eng kam xarajatlar asosida) tezlik bilan naqd pulga aylana olish qobiliyatidir.**

Pul bozori — bu mamlakatdagi pul miqdori hamda foiz stavkasining turli darajalarida pul mablag'lariga bo'lgan talab va pul taklifining o'zaro nisbatini ifodalovchi mexanizm.

Pul taklifi — bu bozorda pul sifatida muomalada bo'lgan turli xil moliyaviy mablag'lar, ya'ni pul agregatlari yig'indisi hisoblanadi.

Mamlakatdagi pul taklifi, asosan, Markaziy bank tomonidan tartibga solinsa-da, u iqtisodiyotdagi barcha taklifni qamrab olmaydi. Chunki bu jarayonga uy xo'jaligi xatti-harakati hamda tijorat banklarining siyosati ham ta'sir ko'rsatadi.

9.2. Kredit va bank tizimining vazifalari

Kredit bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni pulga muhtoj bo'lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, foiz to'lovlari bilan qaytarish sharti bilan qarzga berish munosabatlarini ifodalaydi.

Pul shaklidagi kapital ssuda kapitali deyilsa, uning harakati kreditning mazmunini tashkil qiladi.

Kredit munosabatlari ikki subyekt o'rtasida, ya'ni pul egasi (qarz beruvchi) va qarz oluvchi o'rtasida yuzaga keladi.

Kredit resurslarining asosiy manbalari quyidagilardan iborat:

- 1) korxonalarining amortizatsiya ajratmalari;
- 2) mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari;
- 3) korxonalarining ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari;
- 4) korxonalar foydasi. Ular davlat budjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, shuningdek, uning tegishli qismi korxonaga ehtiyojlari uchun foydalanilguncha bankdagi hisoblarida saqlanadi;
- 5) bankdagi budjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari;
- 6) aholining bo'sh pul mablag'lari.

Kreditning bir qator vazifalari mavjud:

Birinchidan, kredit qayta taqsimlash vazifasini bajaradi. Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'sh pul mablag'lari ssuda fondi shaklida to'planib, keyin bu mablag'lar

kredit mexanizmi orqali iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlarini hisobga olib qayta taqsimlanadi.

Ikkinchidan, kredit pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, chek, sertifikat va h.k.) yuzaga chiqarib, ularni xo'jalik amaliyotiga joriy etish vazifasini bajaradi.

Uchinchidan, kredit naqd pullar o'rniga kredit pullarni rivojlantirish va pul muomalasini jadallashtirish bilan muomala xarajatlarini tejash vazifasini bajaradi.

To'rtinchidan, kredit ssuda fondining harakati (qarz berish va qarzni undirish) orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini bajaradi.

Beshinchidan, kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy subyektlar faoliyati ustidan nazorat qilish vazifasini bajaradi.

Nihoyat, kreditning o'ziga xos vazifasi — iqtisodiyotni tartibga solishdir. Bunda kredit uchun foiz stavkalarini ta-baqalashtirish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi.

Kredit turli shakllarda amalga oshiriladi. Tarixiy taraqqiyot davomida kreditning ikki — pul va tovar shakllaridan foydalanib kelingan. Hozirgi vaqtda mamlakat ichki aylan-masida bank, tijorat, davlat, iste'mol va xalqaro kredit shakllarini o'z ichiga oluvchi pul kreditidan keng foydalaniladi.

Bank krediti — pul egalari (banklar va maxsus kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilar (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori)ga pul ssudalari shaklida beriluvchi kredit. Bank krediti yo'nalishi, muddati va kredit bitimlari summasi bo'yicha cheklanmaydi. Uning foydalanish sohasi ham juda keng, tovar muomalasidan tortib kapital jamg'arilishigacha xizmat qiladi.

Xo'jaliklararo kredit — bir korxonalar (muassasa) tomonidan ikkinchisiga beriluvchi kredit. U korxonalarining kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohasidagi munosabatlari, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan mu-nosabatlariga xizmat qiladi.

Tijorat krediti — korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bir-biriga beradigan krediti.

Tijorat krediti, avvalo, to'lovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida beriladi.

Iste'mol krediti — xususiy shaxslarga, birinchi navbatda, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari (mebel, avtomobil, televizor va boshqalar) sotib olish uchun ma'lum muddatga beriladigan kredit. U chakana savdo magazinlari orqali tovarlarning haqini kechiktirib to'lash bilan sotish shaklida yoki iste'mol maqsadlarida bank ssudalari berish shaklida amalga oshiriladi. Iste'mol kreditidan foydalanganlik uchun ancha yuqori foiz undiriladi.

Ipoteka krediti — ko'chmas mulklar (yer, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriluvchi kredit. Bunday ssudalar berish vositasi, banklar va korxonalar tomonidan chiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti — davlat pul mablag'lari qarzdori, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib chiqadigan kredit munosabatlarining o'ziga xos shakli. Davlat krediti mablag'lari manbaya bo'lib, davlat qarz obligatsiyalari xizmat qiladi. Davlat kreditning bunday shaklidan, avvalo, davlat budjeti kamomadini qoplash uchun foydalaniladi.

Xalqaro kredit — ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatini namoyon etuvchi shakli. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar hisoblanadi.

So'nggi vaqtlarda kreditlashning lizing, faktoring, forfeyting, trast kabi shakllari keng rivojlanib bormoqda.

Lizing — bu kreditning pulsiz shakli bo'lib, odatda, ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat. Lizing bo'yicha bitimlar 1 yildan to 10 yilga qadar tuzilishi mumkin. Odatda, ishlab chiqarish vositalarini ularning egalari bevosita emas, balki maxsus lizing kompaniyalari orqali ijaraga beradilar.

Faktoring — boshqa iqtisodiy subyektlarning qarzdorlik bo'yicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish mu-

nosabatlari. Bunda bank korxonalarining «debitorlik hisob va raqalari»ni o'zi uchun foydali shartlar asosida naqd pulga sotib oladi, keyin esa bu qarzlarni qarzdordan undirib oladi.

Forfeyting — faktoring munosabatlarining uzoq muddatli shakli. Bunda qarzdorlik bo'yicha huquqlarni sotib olgan bank ularni, odatda, 1-5 yil vaqt o'tgandan so'ng undirishi mumkin bo'ladi.

Trast — bu mijozlarning kapitallarini boshqarish bo'yicha operatsiyalar majmuyi.

Kredit berish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- ssuda berishning maqsadli tavsifi;
- kreditning rasmiylashtirilgan muddatda qaytarilishi;
- ssudaning moddiy ta'minlanganligi va to'lovliligi.

9.2.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi bank tizimining asosiy ko'rsatkichlari(yil oxiriga)¹

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Banklar soni	bir	28	30	30	31	30	29
<i>Shu jumladan:</i>							
Davlat banklari	bir	3	3	3	3	3	3
Xorijiy kapital ishtirokidagi banklar	bir	5	5	5	5	5	4
Xususiy banklar	bir	10	11	10	10	9	9
Bank bo'limlari soni	bir	8 224	8 639	9 069	9 293	9 486	9551

¹ Экономическая информация Узбекистана: аналитический бюллетень за 2012 год.-Т. I:ЭИ, 2013.-Стр.42.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta'minlashda banklar muhim rol o'ynaydi. Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir. Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariga xizmat qilish bo'lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi. Banklar tizimi, odatda, ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarning tarmoq otgan shaxobchalarini oladi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki Markaziy bank hisoblanadi. Markaziy bank quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) boshqa bank muassasalarining majburiy zaxiralarini saqlaydi. Bu zaxiralar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin-valuta zaxiralarini saqlash vazifasini ham bajaradi;

2) cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta'minlaydi va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi;

3) davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi;

4) barcha banklar faoliyatini uyg'unlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi;

5) xalqaro valuta bozorlarida milliy valutilarni ayir-boshlaydi;

6) pul taklifi ustidan nazorat qilish mas'uliyatini o'z zimmasiga oladi, milliy valutani muomalaga chiqaradi. Iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muomalasini tartibga soladi.

O'zbekiston Markaziy banki o'zining asosiy vazifalarini bajarish bilan bir qatorda, bank xizmatlarini erkinlashtirishga qaratilgan siyosatni ham olib boradi. Bank tomonidan pul-kredit siyosatining vositalari sifatida ochiq bozorda qimmatli qog'ozlar operatsiyasi, ichki valuta bozoridagi operatsiyalar, qayta moliyalashtirish stavkasi va tijorat banklariga majburiy zaxira talablari vositalari ham ishga solinadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishini ta'minlaydigan tadbirlarga ustunlik beriladi.

Banklar o'z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas'ul hisoblanadi va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko'proq ularning iqtisodiy jihatdan foydaliligi va samaradorligiga qarab beriladi.

Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeyiga ko'ra aksionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeyiga ko'ra, faoliyatning biron-bir turiga xizmat ko'rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo'lishi mumkin.

Xalq banki — mamlakatda omonat ishlarini tashkil etish, naqd pulsiz hisob-kitob qilish va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirish, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berish kabi operatsiyalarni amalga oshiradi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxonalar va muassasalarga kredit beradi, qo'shma korxonalariga kredit berishda qatnashadi, yig'ma valuta rejasining ijrosi, valuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek, tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashuvi bo'yicha investitsion va ipoteka banklarini ajratib ko'rsatish lozim.

Investitsion banklar — maxsus kredit muassasalari bo'lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan, davlat va tadbirkorlar)ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar o'zlarining qimmatli qog'ozlarini chiqarish yo'li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to'playdi va ularni korxonalar (milliy va chet el)lar aksiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar to'liq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo'yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklari - bu ko'chmas mulk (yer va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalari. Ipoteka bankinging resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

9.3. Pul-kredit siyosati vositalarining iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli

Davlatning kredit tizimi ustidan ham ma'lum nazorat o'rnatishi muhim ahamiyatga egadir. Buning uchun pul emissiya qilish huquqiga ega bo'lgan va pul muomalasini tartibga soladigan Markaziy Bank tashkil etilgan. Bundan tashqari, davlat ixtiyorida bir qancha ixtisoslashgan banklar bo'lishi lozim.

Oqibatda, ishbilarmonlarning bank operatsiyalarini kredit va moliyaviy tizim orqali tartibga solish imkoniyati vujudga keladi.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichida kredit-pul siyosati sohasida quyidagi ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish asosiy vazifalar qilib belgilandi:

- Markaziy bank boshchiligida hamda keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklar ikki bosqichli tizimini vujudga keltirish, respublika hududida yirik chet el banklarining bo'limlari hamda vakolatxonalarini ochish uchun qulay sharoitlarni yaratish;

- barqaror pul muomalasini ta'minlash, kredit va nakd pul emissiyasi, jami pul massasining asossiz o'sishini keskin cheklash;

- O'zbekiston Respublikasining milliy pulini muomalaga kiritish uchun zarur iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar hamda imkoniyatlarni yaratish¹.

Ushbu ustuvor yo'nalish va chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadida «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi

¹ Каримова И.А. Узбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995 й. 21-22-бетлар.

qonun qabul qilindi. Uning asosida ikki bosqichli bank tizimi amalda shakllandi. Markaziy bank emissiya banki bo'lib, uning zimmasiga boshqa rivojlangan mamlakatlardagi markaziy banklarga xos bo'lgan vazifalar yuklatildi. Sobiq tarmoq doirasida ish yurituvchi davlat banklari tugatilib, Agrosanoat banki va sanoat-qurilish banki ixtisoslashtirilgan hissadorlik-tijorat banklariga aylantirildi. Shuningdek, tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki tuzildi va u muvaffaqiyatli ish olib bormoqda.

Hozirgi davrda, jahon bank amaliyotida pulga bo'lgan talab va taklifni, xususan, pul massasi, moliya bozorlari hamda bank tizimi likvidligini samarali tartibga solishda ochiq bozordagi operatsiyalar, hisob stavkasi siyosati, majburiy zaxiralar siyosati, valuta siyosati kabi bozor iqtisodiyotining bir qator zamonaviy vosita va mexanizmlari keng qo'llanmoqda.

«O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi qonunda monetar siyosatning: ochiq bozordagi operatsiyalari; Markaziy bankning hisob operatsiyalari; Markaziy bankning operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari; majburiy rezerv talablari va Markaziy bankning qayta moliyaviy ta'minlash kabi vositalari qayd etilgan.

Pul-kredit siyosatining vositalari — Markaziy bank tomonidan pulga bo'lgan talab va taklifni tartibga solish hamda pul-kredit siyosatini amalga oshirish mexanizmidir. O'z navbatida, ushbu vositalar bevosita va bilvosita turlarga bo'linadi. Bevosita vositalar — Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga nisbatan foiz stavkalari yoki kredit miqdorini belgilash va cheklashdan iborat bo'lgan ma'muriy usullardir. Bilvosita vositalar esa — Markaziy bank va tijorat banklari o'rtasida ixtiyoriy ravishda foydalaniladigan, ya'ni bozor orqali pulga bo'lgan talab va taklifni o'zgartirish, muomaladagi pul massasi miqdori va banklarning to'lovga qobiliyatligini tartibga solish usulidir.

Bevosita vositalarga - foiz stavkalarini chegaralash, maqsadli kreditlar, har bir bank uchun kreditning yuqori chegarasini belgilash kabi ma'muriy usul va choralar kiradi. Ular bir qator kamchiliklarga ega bo'lib, bozor iqtisodiyoti

sharoitlariga mos kelmaydi. Xususan, ular har bir bankka nisbatan qo'llanuvchi yakka tartibdagi nazorat qilish chorasi bo'lib, moliya bozorida raqobatni bo'g'ib qo'yadi, moliya sohasining rivojlanishini susaytiradi va banklarning moliyaviy vositachilik rolini pasaytiradi. Shuningdek, bir qator banklar ustidan nazoratning o'rnatilishi natijasida alohida tarmoq va hududlarda kreditlashtirish samarasini pasaytiradi, katta miqdordagi moliyaviy mablag'larning nazorat qilib bo'lmaydigan sohaga, ya'ni xufiyona iqtisodiyotga yoki xorijga chiqib ketishiga olib keladi.

Bilvosita vositalarga - ochiq bozordagi operatsiyalar (davlatning va Markaziy bankning qimmatli qog'ozlarini birlamchi bozorlarda sotish), ikkilamchi bozordagi operatsiyalar (bevosita oldi-sotdi yoki REPO operatsiyalari), qayta moliyalash siyosati, majburiy zaxira talablari, valuta siyosati, kredit auksionlari, valuta svoplari, veksellarni qayta hisobga olish mexanizmi, lombard yoki overdraft mexanizmlari va boshqalar kiradi. Ular bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladi va bevosita vositalarga nisbatan bir qator afzalliklarga ega. Jumladan, Markaziy bankka pul-kredit siyosati samaradorligini oshirish, pul massasi, moliya bozorini samarali tartibga solish, davlatning kreditni taqsimlash va pul-kredit orqali boshqarish jarayonlariga aralashuvini kamaytirish, moliya bozorining rivojlanishi va kengayishiga, banklarning vositachilik rolini oshirish, kapital qo'yilma va moliyaviy jamg'armalar hajmining ko'payishiga qo'shimcha qulayliklar yaratadi.

Markaziy bank o'zining va davlatning qimmatli qog'ozlarini, xorijiy valutilarni erkin sotish va sotib olish, mablag'larni depozitlarga jalb qilish va qaytarish, majburiy zaxira talablari me'yorini va qayta moliyalash stavkasini o'zgartirish orqali banklarning moliyaviy holatiga ta'sir qiladi (9.3.1-jadval).

Markaziy bank yuqorida qayd etilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali muomaladagi ortiqcha pul massasi hajmini iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan miqdorgacha kamaytiradi. Pul massasining kamayishi hisobiga inflatsiya darajasi pasayadi va milliy valuta kursining barqarorligi oshadi.

Bu esa, xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchining tobora oshishiga, mamlakatda jamg'armalar va iqtisodiy faollikning o'sishi, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va makroiqtisodiy barqarorlikning mustahkamlanishiga qulay shart-sharoitlar yaratadi.

9.3.1-jadval

Monetar siyosat vositalarining turlari

Bevosita vositalar	Bilvosita vositalar
Foiz stavkalarini chegaralash	Ochiq bozordagi operatsiyalar
Maqsadli kreditlar	Majburiy zaxiralar
Har bir bank uchun kreditlash miqdorini belgilash	Veksellarni qayta hisobga olish mexanizmi
Har bir bank uchun hisobga olish me'yorlarini belgilash va boshqalar	Qisqa muddatli depozitlar mexanizmi
	Kredit auksionlari
	Lombard va overdraft mexanizmlari
	Valuta svoplari va bevosita oldi-sotdi operatsiyalari

Manba: jadval Xalqaro valuta fondi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, pul-kredit siyosatini amalga oshirishda bilvosita vositalar ixtiyoriy ravishda qo'llanilishi va sonining ko'pligi jihatidan bozor iqtisodiyoti talablariga to'liq javob berishi bilan bevosita vositalarga nisbatan afzalligi yaqqol ko'rinmoqda. Shu bois hozirgi paytda jahonning eng taraqqiy etgan davlatlarida ham pul-kredit siyosatining bilvosita vositalarini takomillashtirish jarayonlari davom etmoqda.

So'nggi yillarda mamlakatimizda monetar siyosat sohasida ham bir qator ijobiy natijalarga erishildi. Xususan, investitsiya loyihalari va davlat budjeti taqchilligini Markaziy bank kreditlari hisobidan moliyalashtirish amaliyotiga chek qo'yildi. Bu esa Markaziy bank mustaqilligini oshirdi.

Tijorat banklarining bo'sh pul mablag'larini Markaziy bankning depozit sertifikatlariga va maxsus depozitlariga jalb

qilish bo'yicha operatsiyalar muntazam ravishda o'tkazib borilmoqda.

Markaziy bankning obligatsiyalari muomalaga chiqarildi, muomaladagi ortiqcha likvidlikni kamaytirishning bozor mexanizmlari yaratildi, inflatsiya va foiz stavkalari sezilarli darajada pasaytirildi.

Amaldagi mavjud almashuv kurslari birxillashtirilib, milliy valutaning barqarorligi ta'minlandi. Aholining banklardagi omonatlari miqdori sezilarli darajada o'sdi. 2003-yilda Xalqaro joriy operatsiyalar bo'yicha milliy valutaning konvertatsiya qilinishi ta'minlanib, XVFnning VIII moddasi talablariga zid keluvchi barcha cheklovlar olib tashlandi.

Umuman, 2003-yilda amalga oshirilgan qat'iy monetar siyosat milliy valuta barqarorligini ta'minlashga, inflatsiya darajasi va foiz stavkalarini yanada pasaytirishga, pul bozorini rivojlantirish, valuta bozorini erkinlashtirishga hamda pul mablag'larining bankdan tashqari muomalasini qisqartirishga yo'naltirildi. O'z navbatida, 2003-yilda depozit operatsiyalari pul taklifi va bank tizimi likvidligini tartibga solishda eng ko'p qo'llanilgan vosita bo'ldi.

O'zbekistonda bank tizimini rivojlantirish va mustahkamlash, banklarning kapitallashuv darajasi, likvidligi, ya'ni to'lov qobiliyatini oshirish uchun oldindan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan 2009–2012-yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi doirasida moliya-bank tizimini mustahkamlash bo'yicha talay ishlar amalga oshirildi. Oqibatda, so'nggi ikki yilda tijorat banklarining umumiy kapitali 2 barobar ko'paydi.

2009-yilning o'zida yetakchi banklarning nizom jamg'armalarini oshirish uchun qo'shimcha ravishda 500 milliard so'mdan ortiq davlat mablag'lari ajratildi. Banklarimiz kapitalining yetarlilik darajasi 23 foizdan oshadi.

Mamlakatimizda 28 ta tijorat banki «Fitch Reytings», «Mudis» va «Standartend Purs» kabi yetakchi xalqaro reyting kompaniyalarning «barqaror» degan yuqori reyting bahosini olishga muvaffaq bo'ldi.

Umuman, davlat bank-moliya tizimining barqarorligini oshirish tijorat banklarini yirik investitsiya institutlariga aylantirish orqali iqtisodiyotni barqaror va mutanosib rivojlanishi uchun mustahkam shart-sharoit yaratadi.

9.3.2-jadval

O'zbekiston Respublikasi bank tizimining asosiy ko'rsatkichlari (yil oxiriga)¹

Ko'rsatkichlar	O'lchov bir.	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Tijorat banklari aktivlari—jami	mlrd sum.	9 276,1	12 064,7	15703,1	20 739,5	27 453,3	35744,2
Kredit qo'yilmalar qoldig'i	mlrd sum.	4 777,6	6 374,4	8 558,2	11 539,3	15 651,5	20391,9
Kichik biznes va xususiy ta'birkorlik subyektlariga berilgan kreditlar	mlrd sum.	743,7	1 250,8	1 851,7	2 690,2	4 041,1	5345,8
Investitsion loyihalarga kreditlar	mlrd sum.	1 162,2	1 534,1	2 402,2	3 252,0	4 390,9	5760
Banklarning muomalaga chiqirilgan kartalari	tis. sht.	3 711,0	4 505,8	6 058,9	7 909,4	8 276,5	9502,6
Bank kartalariga xizmat qiluvchi terminallar soni	ed.	17 922	27 676	60 631	85 741	99 686	112712
O'rnatilgan bankomat va infokiosklar	ed.	171	318	363	491	905	1417

¹ Экономическая информация Узбекистана - анализтеги оиди билимлерини ва 2012 год.-Т. ЦСН, 2013.-Стр.42.

Asosiy tushuncha va atamalar

Pul, pulning vazifalari, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori, pul muomalasi, pul emissiyasi, kredit, kreditning turlari, bank krediti, bank, Markaziy bank, tijorat banki, bank turlari, monetar siyosat, monetar vositalar, xalqaro kredit.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Pul nima va u qanday vazifalarni o'taydi?
2. Pul muomalasi qonunini tushuntirib bering.
3. Pul muomalasi davlat tomonidan qanday tartibga solinadi?
4. Pul emissiyasi nima va u qanday nazorat qilinadi?
5. Kredit nima va u qanday vazifalarni bajaradi?
6. Kredit turlarini izohlab bering.
7. Markaziy bank qanday vazifalarni bajaradi?
8. Monetar siyosat nima?
9. Monetar vositalar orqali iqtisodiyot qanday tartibga solinadi?
10. O'zbekistonda pul-kredit vositalar orqali davlat iqtisodiyotni qanday tartibga solmoqda?
11. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davom etayotgan sharoitda O'zbekistonda bank tizimini yanada mustahkamlash uchun qanday chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda?
12. Pul-kredit vositalar orqali davlat iqtisodiyotni qanday tartibga solmoqda?

X BOB. JAMIYATNING IJTIMOIIY SOHASI VA UNING DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI

10.1. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli

Ijtimoiy soha – bu aholini turmush darajasi, hayot tarzi va ularning farovonligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan tarmoqlar, korxonalar majmuyidir. U o'zida xizmatlar sohasining barcha tarmoqlarini (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, ijtimoiy ta'minot, uy-joy kommunal xizmatlari, yo'lovchi tashish transportlari, aloqa) mujassamlashtiradi.

Ushbu soha tarmoqlari va korxonalarining bir qismi bevosita mustaqil xo'jalik yurituvchi korxonalar va tashkilotlarga taalluqli bo'lsa, qolgan qismi davlatga tegishli korxonalar va tashkilotlar hisoblanadi. Unga mos tarzda, ularning tarkibi va rivojlanishi xo'jalik organlari resurslari, davlat budjeti resurslari va davlat budjetdan tashqari fondlari hisobidan moliyalashtiriladi. Ijtimoiy sohaning davlat budjeti va budjetdan tashqari fondlardan moliyalashtiriladigan qismiga davlat bevosita tartibga solish ta'sirini ko'rsatadi, qolgan qismiga esa bilvosita qonun chiqarish, qarorlar qabul qilish yo'li bilan ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy sohaning rivojlanganlik darajasi, uning holati avvalambor moddiy ishlab chiqarishning rivojlanganligi bilan bog'liqdir. Biroq teskari munosabat ham mavjud, ya'ni, o'z navbatida, u ishlab chiqarishni rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy sohaning rivojlanganlik darajasi davlatning iqtisodiy siyosati va iqtisodiy munosabatlar tizimi bilan uzviy bog'liqdir.

Hozirgi kunda jamiyatning rivojlanishida ijtimoiy sohaning roli oshib bormoqda. Ijtimoiy sohaning ustun darajada

rivojlanib borishi ijtimoiy sohada band bo'lganlar ulushining oshib borishi bunga misol bo'la oladi.

Jamiyat rivojlanishida inson omilining roli muhim bo'lib, u doim oshib boradi. Iqtisodiy o'sishda ilmni va sog'liqni ta'sirini o'sib borishi haqida jahon bankining 1998/1999-yillar uchun «Rivojlanishda ilmning xissasi» («Знание на службе развития») nomli hisobotida to'xtalib o'tiladi. Xodimlarning ma'lumoti, malakasining oshishi YaIM da ushbu omillar hisobiga o'sish ulushida namoyn bo'ladi. Masalan, Amerika iqtisodchisi E.Denison taxminiga ko'ra 1929–1982-yillarda milliy daromad o'sishining 14 % ma'lumot, malakani oshirish hisobiga 21 % mehnat unumdorligining o'sishi hisobiga crishilgan.

Ishchilar malakasining o'sishi – mehnat unumdorligini oshirishning muhim manbayidir, biroq ishlab chiqaruvchi sog'lig'ini mustahkamlash esa xodimlarning kasalliklari tufayli unumdorlikning pasayishiga va kasallik davri uchun nafaqalar to'lash bo'yicha xarajatlarning qisqarishi olib keladi.

Bu Rossiya Fanlar Akademiyasi Iqtisodiyot institutiga xulosa chiqarishga asos bo'ldi, ya'ni «mamlakatning rivojlanganlik darajasi ijtimoiy sohaga qilingan xarajatlar bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liqlikda»¹.

G'arbning rivojlangan mamlakatlarida davlat budjeti xarajatlari YaIM ga nisbatan 33-50 % tashkil etadi. Masalan, bu ko'rsatkich 2001-yilda: AQSh – 31,9 %ni, Buyuk Britaniyada – 39,7 %ni, Germaniyada – 46,5 %ni, Italiyada – 47,2 %ni, Fransiyada – 52,1 %ni, Shvetsiyada – 59,7 %ni, EX mamlakatlarida – 46,1 %ni tashkil etdi. Bundan budjet xarajatlarning salkam yarmi va undan oshig'i davlat tomonidan ijtimoiy-madaniy maqsadlarda foydalaniladi.

Rivojlangan davlatning asosiy budjet xarajatlarini ijtimoiy-madaniy xarajatlar tashkil etadi. Davlat budjetining ijtimoiy-madaniy xarajatlari asosini ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy to'lovlar, ya'ni pensiya, nafaqalar to'lovlari tashkil etadi. Masalan, 1999-yilda 1990-yilga nisbatan aholini katta yosh-dagilariga ta'lim berishning o'rtacha yili quyidagicha oshdi:

¹ Академик Абалтин Л.Н. Вопросы экономики. 1998, №6 стр 5.

Italiyada 5,5 yildan 13,5 yilgacha, Yaponiyada 9,9 yildan 17 yilgacha, AQShda 11,3 yildan 19,6 yilgacha.

Shu tarzda XX asrning ikkinchi yarmida umumiy tendensiyaning rivojlanishi, ya'ni ijtimoiy sohaning rivojlanishida, inson omiliga qo'yilmalarning o'sishida va bular orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda davlatning roli oshib bordi.

Bu sohadagi murakkab va asosiy muammolardan biri – bu vazifalarni chegaralash, ya'ni ko'proq maqsadga muvofiq bo'ladigan qaysi vazifalarni davlatga berish va qaysilarini mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektlarda qoldirish.

Davlat budjeti xarajatlarida ijtimoiy himoya xarajatlari asosiy rolni egallaydi. MDH va G'arb mamlakatlarida ushbu xarajatlarni taqqoslashda g'arb statistikasida shu guruh xarajatlariga ijtimoiy transfertlardan tashqari sog'liqni saqlash xarajatlari ham qo'shilishini hisobga olish zarur.

Bu holatda nodavlat mulkchilik shaklidagi xo'jalik organlari resurslari hisobiga ijtimoiy himoya xarajatlarning katta qismini moliyalashtirish ko'rinishlariga ega bo'lish lozim.

10.2. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati shu sohadagi bozor va bozor mexanizmi qondira olmaydigan shunday ijtimoiy ehtiyojlar mavjudligi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, bozor pensiya yoshidagi kishilarning ijtimoiy himoyasiga, ishsizlarga, mehnat nogironlariga, tug'ilgandan nogironlarga, ko'p bolali oilalarga yordam berish kabi jamiyat xarajatlariga befarq. Bozor hattoki, aholi daromadlari darajasini keskin tabaqalashuvining o'sishiga sabab bo'ladi va mavjud tarixiy madaniy qadriyatlarga bozor befarqlik bilan qaraydi.

Bozor ijtimoiy barqarorlikni ta'minlamaydi. Davlat ijtimoiy sohadagi ishchilar va predmetlar o'rtasidagi, mehnat va kapital o'rtasidagi muammolarni hal etuvchisi sifatida chiqadi. Bularning hammasi, ijtimoiy soha va uning normal rivojlanishi

uchun tartibga solishning bozor mexanizmi bilan davlat mexanizmlarini uyg'unlashtirish zarur ekanligini keltirib chiqaradi. Faqatgina tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlarini optimal uyg'unlashtirish orqaligina samarali natijalarga erishish mumkin. Ijtimoiy sohani shunday elementlari mavjudki, unda faqat davlat shaxsni har tomonlama rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni samarali boshqarishi mumkin. Davlat millatning sog'lig'i, malakali kadrlar tayyorlash uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Aholining ijtimoiy huquqlarini himoya qilish, mulkchilik huquqlarini himoya qilish ham davlatning zimmasidadir. Faqat davlat shaxsni har tomonlama rivojlanishi bilan bog'liq xarajatlarni samarali usullar bilan tartibga solishi mumkin. Va faqat uning yordami bilangina ijtimoiy yo'naltirilgan bozor tizimini yaratish va aholi daromadlari o'rtasidagi yuqori tabaqalanishlarni qisqartirish mumkin.

O'zbekistonda ijtimoiy madaniy maqsadlarga (aholini ijtimoiy himoyasi bilan birgalikda) umumiy birlashtirilgan budget hajmining YaIM ga nisbatida budget xarajatlari ko'rsatkichlarining mutanosibliigi ijtimoiy sohani tartibga solish va rivojlanishida davlatning roli haqidagi tushunchalarni boyitadi.

O'zbekiston Respublikasining birlashgan (konsolidirovannogo) budget resurslarining yarmidan ko'prog'i ijtimoiy-madaniy maqsadlarga yo'naltiriladi. Shu sababli jon boshiga qilinadigan bu xarajatlarning katta qismi budgetdan tashqari pensiya fondi va bandlik fondlari hisobiga to'g'ri keladi. Ijtimoiy-madaniy xarajatlarning va YaIM mutanosibligining qisqarishi pulli ijtimoiy-madaniy xizmatlarni jon boshiga o'sishi, ya'ni ushbu maqsadda xo'jalik organlari qilayotgan xarajatning o'sishi bilan bog'liq.

10.3. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullari

Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning usullari va shakllari ko'pgina omillarga bog'liq. Ulardan: iqtisodiy rivojlanish darajasi, ushbu sohada davlat va nodavlat sektor-

larining mutanosibliigi, davlatning iqtisodiy siyosati va boshqalar.

Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning asosiy shakllari bo'lib: qonunchilik aktlari, budjet-kredit va soliq shakllari, ijtimoiy sohaning bir qismini, ya'ni davlatga tegishli bo'lgan korxonalar va tashkilotlarni to'g'ridan to'g'ri boshqarish.

Masalan, MDH mamlakatlarida va shu qatori O'zbekistonda ham ijtimoiy sohani tartibga solishning quyidagi shakllari qo'llaniladi:

1) mulkchilik shaklidan qat'iy nazar ishchilar uchun eng kam ish haqi darajasi, pensiya, ish kunining davomiyligi, mehnat ta'tilining davomiyligini qonunda belgilash yo'li bilan tartibga solish;

2) budjet xodimlari uchun va davlat tashkilotlaridagi ishchilar uchun mehnatga haq to'lash tizimi tariflarini o'rnatish;

3) pensiya, nafaqalar, stipendiyalar darajasini o'rnatish, urush va mehnat fronti qatnashchilari uchun imtiyozlar tizimini o'rnatish;

4) ishchilar uchun progressiv soliq stavkalarini o'rnatish;

5) ijtimoiy soha tarmoqlari o'rtasida davlat budjeti xarajatlari eng optimal proporsiyasini o'rnatish;

6) ko'proq ijtimoiy-zaruriy mahsulot va xizmatlarning yuqori narxlarini o'rnatish orqali aholi daromadlarini tartibga solish, inflatsiya jarayonida esa pensionerlar, davlat ijtimoiy soha ishtirokchilari ishchilarining daromadlarini indeksatsiyalash.

Eng kam ish haqining miqdori iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab belgilanadi. Masalan, G'arbnining rivojlangan mamlakatlarida eng kam ish haqi ancha yuqori ekanligini bilamiz. Biroq shu o'rinda turli narx darajalarini ham hisobga olish zarur. G'arb mamlakatlarida soatbay ish haqining quyi chegarasi soatiga 5 dollar hisoblanadi.

Shu qatorda davlat tomonidan o'rnatilgan eng kam ish haqi darajasidan aholini turmush darajasini tahlil etishda va mutlaq qashshoqlik ko'rsatkichi sifatida foydalaniladi. Eng kam ish haqi iqtisodiy rivojlanganlik darajasi va bandlikka ham bog'liq. Masalan, Jahon banki mutaxassislari tomonidan

mutlaq qashshoqlik darajisini aniqlashda aholini bir kunda 2,15 dollar daromad oladigan qisminigina hisobga olishadi.

Rivojlangan mamlakatlar qatori markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda ijtimoiy soha islohotlar olib borilmoqda, ijtimoiy maqsadlarga daromadlarni taqsimlash munosabatlari o'zgarimoqda. Asosan pensiya tizimida sezilarli o'zgarishlar va pensiya islohotlari olib borilmoqda. Pensiya yoshi oshimoqda, davlat pensiya fondi bilan birga nodavlat pensiya fondlari shakllanmoqda. Jamg'arib boriladigan pensiya fondi tizimi joriy etilmoqda.

Shunday bo'lsada, pensionerlar soni oshimoqda, pensiya uchun resurslarni oshirish talab etilmoqda, pensiya yoshi uzaymoqda. Masalan, Angliya va boshqa qator mamlakatlarda 65 yoshdan pensiyaga chiqish haqida taklifi qo'yilmoqda. Eng ko'p jon boshiga ijtimoiy maqsadlarda qilingan xarajatlar Skandinaviya mamlakatlariga xosdir. Bu mamlakatlarda pensiya fondini shakllantirishni davlat o'z zimmasiga olgan. Germaniyada biroz boshqacha yondashuv mavjud. Pensiya fondini yaratishni aholining o'zi qabul qilgan, ya'ni uning o'zi ushbu fondga badalini olib borib berishi lozim. Ijtimoiy sug'urta fondini shakllantirishda xususiyashtirishlar olib borilmoqda, shu qatori Lotin Amerikada ham. Bunda tadbirkorlar ijtimoiy sug'urta fondi badallaridan ozod etiladi. Bu fondning resurslari ishchilarning badallari hisobiga va vaqti-vaqti bilan beriladigan davlat resurslari hisobiga shakllanadi.

Qator mamlakatlarda mutlaq qashshoqlik ko'rsatkichi o'rnida hayot kechirish minimumi ko'rsatkichi qabul qilingan. Turli mamlakatlarda bu ko'rsatkich turlichadir. Qashshoqlik jihatini o'rtacha ish haqiga nisbatan foiz ko'rinishda aniqlash mezonini keng tarqalgan. Masalan, Bolgariyada hayot kechirish minimumi o'rtacha ish haqining 53-65 % ga teng, Chexiyada 55-56 % ga, Polshada 36 % ga teng. Keltirilgan ko'rsatkichdan kam daromadga ega bo'lganlar qashshoqlar toifasiga kiritiladi.

O'zbekistonda ijtimoiy siyosat ustuvor yo'nalish hisoblanadi va u bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Xalq ta'limi va sog'liqni saqlash uchun resurslarning shakllanishida

o'zgarishlar bo'lib, davlat oliy va o'rta bilim yurtlarida shartnoma asosida ta'lim berish va o'quv yurtining yangi shakllari, sog'liqni saqlashda pulli va bepul xizmatlar ko'rsatish ko'rinishlari yuzaga keldi. Ijtimoiy sug'urtada ko'p bolali oilalarga mahalla yig'inlari tomonidan yordam ko'rsatishning roli oshdi.

10.4. Davlatning bandlik siyosati va aholini ish bilan ta'minlash

Mehnat bozori bozor iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismidir. Mehnat bozorida mehnat sotilmaydi, ishlovchilarning mehnat qilish qobiliyati, mehnat xizmati sotiladi¹, chunki mehnat kishilarning ma'lum maqsadga yo'naltirilgan faoliyati jarayoni bo'lib, unda ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalari qo'shilishi natijasida kishilarning ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan mahsulot yaratiladi va xizmat ko'rsatiladi.²

Mehnat bozorida ishchi kuchini sotish va sotib olish erkin xodimni ishga yollash shaklida namoyon bo'ladi. Ishga yollash ma'lum shartlar, ya'ni ish kunining uzunligi, ish sharoitlari va rejimi, ish haqining miqdori, bajariladigan ish turi, lavozim va kasb majburiyatlari asosida amalga oshiriladi. Mehnat bozori yollanma ishchi, xodim va ish beruvchi, tadbirkorning iqtisodiy erkinligiga asoslanadi. Demak, ishchi kuchi mehnat bozorining obyektini hisoblanadi.

Uning subyektlari quyidagilardan iborat:

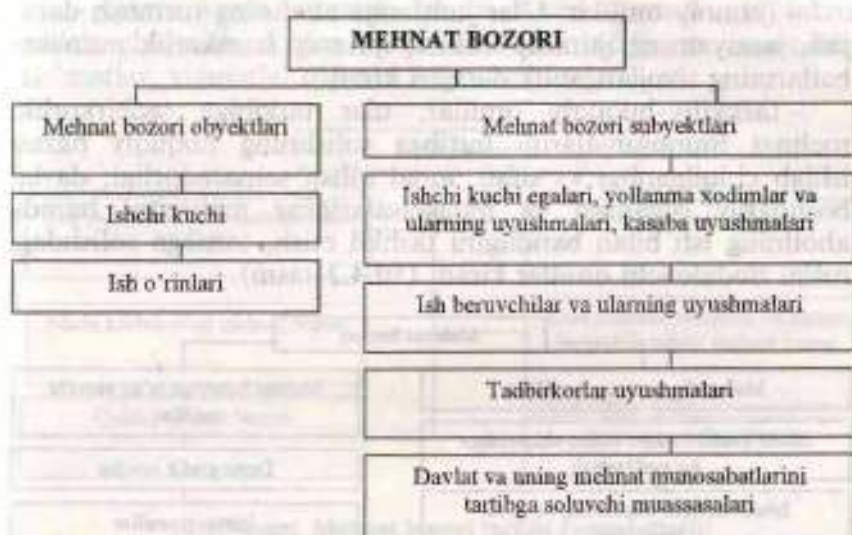
- ishlab chiqarish vositalari egalari, ish beruvchilar va ularning manfaatlarini ifodalovchi uyushmalar (tadbirkorlar uyushmalari);

- yollanma ishchi, xodimlar, ya'ni ishchi kuchi egalari va ularning manfaatlarini ifodalovchi tashkilotlar, kasaba uyushmalari;

- davlat. Davlat o'zining turli boshqarish organlari orqali ish beruvchi va yollanma xodimlar o'rtasida vosita bo'lib, ular o'rtasidagi ishga yollash bo'yicha bo'ladigan mehnat munosabatlarini tartibga soladi.

¹ Курс экономической теории: Учебник. 4-е изд. перераб. и доп. Киев: «АСА» 1999. – С.231.

² Под редакцией И.И.И. Гафурова У.В. Исламиддиновича. / Матрица знаний -Т., 2007, 21-бет.

10.4.1-rasm. Mehnat bozori obyekti va subyektlari¹

Mehnat (ishchi kuchi) bozori quyidagi vazifalarni bajaradi:

- ishchi kuchini zamonaviy ehtiyojlarga asosan takror ishlab chiqarishni ta'minlashga ko'maklashish;
- ishchi kuchining iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar o'rtasida taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlash;
- ishchi kuchining mobilligi, ya'ni harakatchanligini faollashtirish;
- mehnat unumdorligini o'stirishga rag'batlantirish;
- mehnatga layoqatli aholining ish bilan ta'minlanishi orqali aholi daromadlari va turmush darajasini o'stirish.

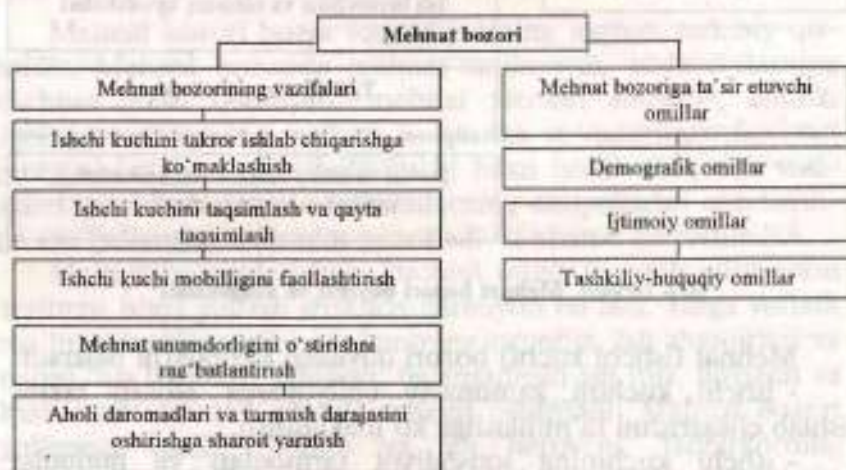
Mehnat bozorining shakllanishi, rivojlanishi va amal qilishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- demografik omillar. Ular o'z ichiga aholining soni, o'sish sur'ati, tarkibi, unga iqtisodiy faol aholining ulushi va uning harakatchanligi (mobilligi) kiradi;

¹ Myaznif tomonidan tuzildi.

- ijtimoiy omillar. Ular jumlasiga aholining turmush darajasi, jamiyatning ijtimoiy tarkibi, ijtimoiy hamkorlik munosabatlarining rivojlanganlik darajasi kiradi;

- tashkiliy-huquqiy omillar, ular tarkibiga tadbirkorlik, mehnat munosabatlarini tartibga solishning huquqiy bazasi ishlab chiqilganligi va sifati, amal qilish samaradorligi; davlat boshqaruv organlari va muassasalarining mehnatni hamda aholining ish bilan bandligini tashkil etish, tartibga solishdagi rolini ifodalovchi omillar kiradi (10.4.2-rasm).

10.4.2-rasm. Mehnat bozorining vazifalari va unga ta'sir etuvchi omillar

Mehnat bozori amal qilish mexanizmining muhim komponentlariga quyidagilar kiradi:

- *ishchi kuchiga talab*. U mehnat bozorida ishchi kuchiga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojning umumiy hajmini ifodalaydi;

- *ishchi kuchi (mehnat) taklifi*, ishlashni istayotgan ishchi kuchining umumiy miqdori. Ishchi kuchi jinsi, yoshi, ma'lumoti, kasb-kori, malakasi nuqtayi nazaridan turli tarkibda namoyon bo'ladi;

- *ishchi kuch* bahosi ishchi va xodimlarning ish haqida ifodalanadi, ish haqi tovar qiymatining puldagi ifodasi, bozor bahosidir;

- *ishchi kuchi qiymati*. Ishchi kuchi qiymati uni takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy va nomoddiy ne'matlar, xizmatlar qiymati bilan belgilanadi;

10.4.3-rasm. Mehnat bozori tarkibi (segmentlari)¹

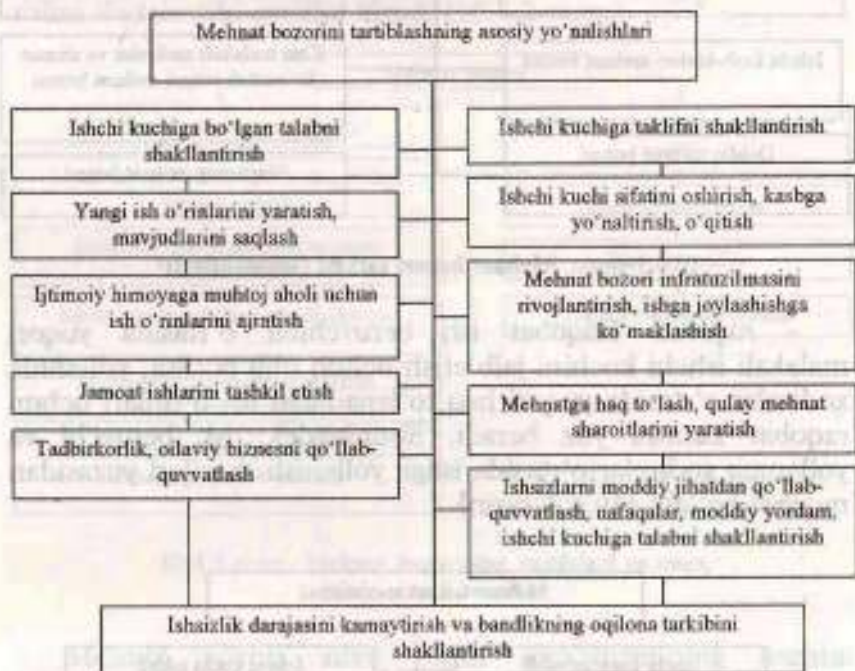
- *raqobat*. Raqobat ish beruvchilar o'rtasida yuqori malakali ishchi kuchini jalb etish uchun olib borilsa, yollanma xodimlar o'rtasida yuqori haq to'lanadigan ish o'rinlari uchun raqobat kurashi yuz beradi. Shuningdek, ish beruvchi va yollanma xodimlar o'rtasida ishga yollanish shartlari yuzasidan raqobat bo'ladi (10.4.4-rasm).

10.4.4-rasm. Mehnat bozori amal qilishi mexanizmi komponentlari

¹ Muzlatilgan tomonlarni tuzatish.

Ammo ish haqi miqdori o'sganda ishchi kuchi taklifi ham ko'payadi. Aksincha holatda ishchi kuchi taklifi kamayadi. Bozor muvozanati ishchi kuchiga bo'lgan talab va uning taklifi ma'lum muvozanatli ish haqi darajasida miqdor va tarkib jihatidan bir-birlariga muvofiq (teng) bo'lganda yuzaga keladi. Davlat mehnat bozorini iqtisodiy va ma'muriy vositalar, dastaklar yordamida tartibga solib turadi (10.4.5-rasm).

10.4.5-rasm. Hududiy mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solish yo'nalishlari¹

Mehnat munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- ishga yollashning minimal standartlarini qonuniy belgilash;

¹ O'zbekiston O.C. Mehnat bozori va uning muvozanati // Agrar sohadagi iqtisodiyotning rivojlanishi va qayta tuzilishi bo'yicha muayyaz vazirlik va idora tomonidan tayyorlangan. -T., «Mehnat», 2002. 157-beq.

- ish vaqtining uzunligi, ish haqi, boshqa to'lov va imtiyozlar;

- mehnat sharoiti va xavfsizligini ta'minlash sohasidagi norma (me'yor)larni qonuniy belgilash;

- shaxslarni ma'lum turdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanishlariga qonuniy ruxsat berish va cheklash;

- ish beruvchi va xodimlarning faoliyatini fuqarolik huquqi hamda mehnat qonunchiligi asosida tartibga solish.

O'zbekiston Respublikasida mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta'minlash strategiyasi quyidagilarni amalga oshirishni ko'zda tutadi:

- fuqarolarning mehnat qilish, tadbirkorlik, iqtisodiy faoliyat sohasi va turini hamda kasbni tanlash erkinligi kabi konstitutsiyaviy huquqlarini ta'minlash;

- mehnat faoliyati motivatsiyasining kuchli mexanizmini joriy etish, aholi iqtisodiy faolligini oshirish uchun sharoitlar yaratish;

- amalda mehnat bozorini shakllantirish, mehnat resurslarini iqtisodiyot tarmoqlari va faoliyat sohalari bo'yicha erkin taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi uchun sharoitlar yaratish¹.

Davlat mehnatga layoqatli aholining ish bilan ta'minlanishi darajasiga hamda mehnat, ya'ni ishchi kuchi bozoriga faol yoki passiv ta'sir ko'rsatadi. Passiv ta'sir choralariga ishsizlik bo'yicha turli nafaqa va to'lovlar kiradi. Mehnat bozoridagi faol siyosatni amalga oshirishning asosiy choralar tadbiri esa quyidagilar:

- ish izlovchilarni ishga joylashtirish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish;

- ishlovchi va ishsizlarni o'qitish, kasbga qayta tayyorlash;

- bevosita ish joylarini yaratish;

- doimiy ish bilan bandlikni subsidiyalashtirish;

- tadbirkorlikni, shu jumladan, o'z korxonalarini, ishbilarmonlik faoliyatini boshlamoqchi bo'lgan ishsizlarni qo'llab-quvvatlash;

- jamoat ishlarini tashkil etish.

¹ Доклад о состоянии экономики республики. Узбекистан 1997 г. -Т., 1998. - С 55-56.

Ushbu umumqabul qilingan vazifalarni amalga oshirish uchun O'zbekistonda 1992-yil 31-yanvarda «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida» Qonun qabul qilingan bo'lib, unga 1993–1995-yillar davomida qator o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan edi. 1996–1998-yillarda qabul qilingan Mehnat kodeksi, «Ta'lim to'g'risida»gi, «Fermar xo'jaligi to'g'risida»gi, «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ga muvofiqlashtirish maqsadida 1998-yil 1-mayda ushbu Qonun yangi tahrirda qabul qilingan.

Bugungi kunda O'zbekistonning deyarli barcha hududlarida ishchi kuchi ortiqchaligi mavjud va ishchi kuchi bozorida taklif talabdan yuqoridir. Shu bois ishlashni xoxlovchilarning mehnat bozorida erkin harakat qilishlari va mustaqil ish bilan ta'minlanishlari uchun davlat fuqarolarga bir qancha kafolatlarni nazarda tutadi, ya'ni davlat:

- ish bilan ta'minlash turini, shu jumladan, turli mehnat rejimidagi ishni tanlash erkinligini;

- ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishdan va mehnat shartnomasini g'ayriqonuniy ravishda bekor qilishdan himoyalani;

- maqbul ishni tanlash va ishga joylashishga bepul yordam berish;

- har kimga kasbga va ishga ega bo'lishda, mehnat qilish va ish bilan ta'minlanish shart-sharoitlari, mehnatga haq to'lash, xizmat pog'onasidan yuqorilab borishda teng imkoniyatlar yaratish;

- yangi kasbga (mutaxassislikka) bepul o'qitish, mahalliy mehnat organlari yoki ularning yo'llanmasi bilan boshqa o'quv yurtlarida stipendiya to'lab malakasini oshirish;

- boshqa joydagi ishga qabul qilinganda sarf qilingan moddiy xarajatlar uchun qonun hujjatlariga muvofiq kompensatsiya to'lash;

- haq to'lanadigan jamoat ishlarida qatnashish uchun muddatli mehnat shartnomalari tuzish imkoniyatini kafolatlaydi.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda mehnat bozorini boshqarishda bir qator yo'nalishlar mavjud bo'lib, ular aholi

bandligi davlat xizmatiga taalluqlidir. Bu xizmatning asosiy vazifasi mehnat bozori haqidagi axborotni tarqatish hisobiga mehnat bozorining faoliyat ko'rsatish samaradorligini oshirishdan iborat.

10.5. Daromadlar siyosati va aholi turmush darajasining o'sishi

Aholining turmush darajasi ko'p jihatdan uy xo'jaliklarining jamg'arilgan aktivlari va oilalarning joriy daromadlariga bog'liq bo'ladi. O'zbekistondagi oilalarning 98 foizi, joriy moddiy holatidan qat'iy nazar, o'zlarining xususiy mulki bo'lgan shaxsiy turarjoylariga ega. Oilalarning katta qismi, jumladan, qishloq joylarida yashovchi kam ta'minlangan aholining katta qismi esa — 96,7 foizi, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish yoki kichik tadbirkorlik faoliyatini yuritish mumkin bo'lgan, meros qilib qoldiriladigan tomorqa yerlariga ega (10.5.1-jadval).

10.5.1-jadval

Oilalarning o'z uy-joyi va meros qilib qoldiriladigan tomorqa yerlari bilan ta'minlanganligi

Joriy daromadlar bo'yicha kvintillar	Kvintilda o'z uy-joyiga (individual uy yoki ko'p xonadonli uyda kvartiraga) ega bo'lgan oilalar salmog'i, (%da)	Kvintilda tomorqa yeriga ega bo'lgan oilalar salmog'i, (%da)
1 kvintil	98,2	87,3
5 kvintil	97,8	56,2
<i>Yashash joyi</i>		
Shahar	94,9	51,9
Qishloq	98,3	96,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi

Turmush darajasining muhim xususiyati aholi uchun munosib turmush sharoitini ta'minlaydigan kommunal xizmatlarning asosiy turlaridan foydalanish imkoniyatlari hisoblanadi.

Mamlakatimizda 1990–2010-yillar davomida ikkita maqsadli davlat dasturi – Aholini toza ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlash dasturlari amalga oshirildi. Mazkur dasturlarni amalga oshirish mobaynida, davlat budjeti va budjetdan tashqari mablag'lar, shuningdek, xalqaro moliyaviy institutlarning jalb qilgan kreditlari hisobidan 114,2 ming km masofada suv tarmoqlari va 77,3 ming km. masofada gaz tarmoqlari qurib bitkazildi. 2012-yilning boshidagi holatiga ko'ra, aholining markazlashgan suv ta'minotidan foydalanish darajasi 82,6 foizni, gaz uchun esa – 83,7 foizni tashkil etdi.

10.5.2-jadval

Uy xo'jaliklarining kommunal xizmatning asosiy turlari bilan ta'minlanganlik darajasi

Kommunal xizmat turlari	Bu xizmatlardan foydalanadigan uy xo'jaliklari salmog'i, (%da)			
	2001-y.	2003-y.	2005-y.	2012-y.
Sovuq suv ta'minoti	81,4	81,8	82,2	82,6
Tabiiy gaz	76,1	79,8	80,6	83,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi

Shu bilan birga, suv va gaz ta'minoti infratuzilmasining katta qismini ta'mirlash talab etiladi; ko'plab uy xo'jaliklari kommunal xizmatlarning ushbu turlari bilan ta'minlanmay aziyat chekmoqda. Bunday holat kam ta'minlangan oilalarga ham, daromadi yuqori oilalarga ham ta'sir ko'rsatadi. Biroq kam ta'minlangan oilalarning kommunal xizmatlardagi yetishmovchiliklarni muqobil manbalardan to'ldirish imkoniyatlari kamroq.

Shahar va qishloq uy xo'jaliklari o'rtasida ijtimoiy infratuzilmadan foydalanish imkoniyati darajasi bo'yicha tafovut tabiiy gaz bo'yicha unchalik katta emas, biroq markazlashgan

suv ta'minoti bo'yicha sezilarli va kanalizatsiya bo'yicha undan ham yuqori (10.5.3-jadval).

10.5.3-jadval

Aholining ichimlik suvi, tabiiy gaz va boshqa kommunal xizmat turlari bilan ta'minlanganlik darajasi (% hisobida)

Ko'rsatkichlar	1990	2000	2009	2010
Suv ta'minoti	64	80,4	82,3	82,6
Shu jumladan				
Qishloq aholisi	55	72,3	75,6	75,8
Tabiiy gaz	44,6	76,1	83,2	83,7
Shu jumladan				
Qishloq aholisi	19,3	65,9	77,2	77,7
Markazlashgan isitish suv tizimi	29,1	35,4	41	41,0
Kanalizatsiya	25,5	28,3	37	37,1
1 kishiga to'g'ri keladigan uy-joy maydoni m ²	12,1	13,8	14,9	15,2

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi

Respublikada 1996-yildan boshlab aholi jon boshiga o'rtacha to'g'ri kelgan pul daromadlari o'sishining ijobiy dinamikasi vujudga kela boshladi. Keyingi yillar davomida aholi real daromadlarining o'rtacha o'sishi 16,2 foiz atrofida bo'ldi. 2012-yilda real daromadlar 17,0 %ga o'sdi (10.5.4-jadval).

I.A. Karimov O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 21 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasida «Mustaqillik yillarida mamlakatimizda aholining real yalpi daromadlari jon boshiga 8,2 barobar oshganining o'zi xalqimizning hayot darajasi tobora o'sib borayotganidan dalolat beradi»¹, -deb ta'kidlagan. O'zbekistonda aholi daromadlarining 2000-2012-yillar davomida respublikaning barcha joylarida yuqori sur'atlarda o'sishi

¹ Karimov I.A. Amalda o'tqirib o'tilgan iqtisodiy taraqqiyotni yanada tezlashtirishni va fuqarolik joyini kuzatib - buni kelajakimizning asosiy omilidir. //Xalq o'yi, 2013yil 7 dekabr.

kuzatildi. Eng yuqori o'sish sur'ati, daromadi yuqori mintaqalar – Toshkent shahri va Navoiy viloyatida kuzatildi. Mazkur mintaqalar o'rtasida daromadlar bo'yicha aholi jon boshiga to'g'ri keladigan mavjud tafovutlarning sezilarli kuchayishiga ta'sir ko'rsatdi. Aholining daromadlar strukturasi ish haqining ulushi o'smoqda (10.5.5-jadval).

10.5.4-jadval

Mavjud real pul daromatlari, (% da)

Yillar	O'tgan yilga nisbatan	2000-yilga nisbatan
2000-y.	124,7	100,0
2001-y.	116,8	116,8
2002-y.	112,6	131,5
2003-y.	111,8	147,0
2004-y.	114,4	168,3
2005-y.	120,2	202,3
2008-y.	123,0	246,8
2010y.	130,0	251,2
2012-y.	117,0	...

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi

10.5.5-jadval

Aholining umumiy daromadi tarkibi (% da)

	2001	2002	2003	2005	2010	2012
<i>Jami</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Oylik pul daromadlari</i>	79,3	82,4	83,8	84,5	89,3	89,4
Ish haqi	29,9	28,2	29,5	29,5	32,0	32,4
Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad	10,0	12,9	15,1	15,4	23,2	23,5
Shxsiy yordamchi xo'jaliklardan olingan daromad	16,2	17,8	17,5	17,0	9,3	9,2

Ijtimoiy transfertlar	15,3	15,5	15,8	17,3	18,0	18,1
Qarindoshlarda n olingan moddiy yordam	4,4	5,2	4,2	4,1
Mulkdan olingan daromad	0,7	1,3	1,2	1,1	0,5	0,6
Kreditlar, ssudalar	2,6	1,4	0,5	0,6
Boshqa pul daromadlari	0,2	0,1	0,0	0,0	6,21	6,2
<i>Natural shakldagi daromadlar (so mga aylantirganda)</i>	20,7	17,6	16,1	14,9	10,7	10,6
Shaxsiy yordamchi xo'jaliklardan natural iste'mol	15,0	12,7	12,8	11,8
Imtiyozlar	0,4	0,1	0,2	0,1
Natural shakldagi boshqa daromadlar	5,3	4,7	3,2	3,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi

10.5.6-jadval

Aholi umumiy xarajatlari tarkibi (% da)

	1990	2000	2010	2012-
I Jami xarajatlar tarkibi	100	100	100	100
Ulardan,				
Iste'mol xarajatlari	81,1	84,3	78,4	75,2
Iste'moldan tashqari xarajatlar (soliqlar, chiqimlar (badallar) va boshqa to'lovlar)	7,1	6,9	6,2	7,2
Pul omonatlari va jamg'armalar	11,8	8,8	15,4	17,6
II jami iste'mol xarajatlari	100	100	100	100

Shu jumladan,				
Oziq-ovqat mahsulotlari uchun	58,3	59,8	49,8	42,6
Nooziq-ovqat mahsulotlari uchun	31,5	26,8	33,7	19,1
Xizmatlar uchun to'lovlar	10,2	13,4	16,5	13,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990–2010-yillar) asosiy tendensiya va ko'rsatkichlari hamda 2011–2015-yillarga mo'ljallangan prognozlar statistika to'plam. –T.: O'zbekiston, 2011 84-bet; O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Aholining tadbirkorlik faoliyatidan, mulki va mustaqil ravishda bandlikdan olinadigan daromadlari tez sur'atlar bilan o'smoqda. Aholi umumiy daromadida tadbirkorlik daromadlari ulushi 2012-yilda 51 %ni tashkil etdi. Buning oqibatida o'rta sinf ko'lami tobora kengayib bormoqda.

Aholi daromadlarining o'sishi xarajatlar tarkibining yanada mukammal bo'lishiga olib keldi. Aholining xarajatlar strukturasi tovarlar xaridi uchun xarajatlar salmog'i kamaydi va xizmatlar uchun haq to'lashning salmog'i o'sdi.

Tablillar shuni ko'rsatmoqdaki, aholi jon boshiga bir yilda non va non mahsulotlari iste'moli 1990-yildagi 170 kilogrammdan 2010-yilda 160 kilogrammga kamaygan. Aholi jon boshiga go'sht va go'sht mahsulotlari iste'mol qilish yiliga 1990-yilda 31 kg, 2000-yilda 34 kg, 2010-yilda esa 38 kilogrammni tashkil etdi (10.5.7-jadval).

10.5.7-jadval

O'zbekistonda aholi jon boshiga asosiy mahsulotlar iste'moli ko'rsatkichi (bir yilda, kg)

	1990 y	2000-y	2009-y	2010-y	2010-yilda 1990-yilga nisbatan %
Non va non mahsulotlari	170	167	161	160	94,1
Go'sht va go'sht mahsulotlari	31	34	36	38	122,6
Sut mahsulotlari	183	162	212,0	239	130,3
Tuxum (dona)	97	47	130	138	142,3

Sabzavot jumladan	107	128	237	238	222,1
Kartoshka	29	36	41	45	155,2
O'simlik yog'i va boshqa yog'lar	12	12	13	13	103,2
Shakar	12	16	16	17	137,5
Meva, jumladan, uzum	23	42	74	83	360,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990–2010-yillar) asosiy tendensiya va ko'rsatkichlari hamda 2011–2015-yillarga mo'ljallangan prognozlari statistik to'plam. –T.: O'zbekiston, 2011. 87-bet.

2010-yilda 1990-yilga nisbatan bir yilda aholi jon boshiga sut mahsulotlari iste'moli 30,3 %ga, tuxum 42,3 %, sabzavot va poliz mahsuloti iste'moli 2,2 barobarga, kartoshka iste'moli 1,5 barobarga, meva, jumladan, uzum iste'moli 3,6 barobarga o'sgan. Mustaqillik yillarida aholining uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar bilan ta'minlanganlik darajasi ham o'sib bordi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov ta'kidlaganlaridek, «Hozirgi vaqtda mamlakatimizda har uchta oilaning bittasi shaxsiy yengil avtomobilga ega. Yurtimizdagi har 100 ta oilaga o'rtacha 80 ta xolodilnik, 146 ta televizor to'g'ri kelmoqda. Bu esa ba'zi oilalarda ikki-uchtadan televizor borligini ko'rsatadi. Shuningdek, aholining kir yuvish mashinasi, changyutgich, mikroto'lqinli pechlar, shaxsiy kompyuter va boshqa zarur vositalar bilan ta'minlanish darajasi ortib bormoqda. Respublikamizda mobil aloqa xizmatidan foydalanuvchilar soni 19 million nafarni tashkil etib, har bir oilaga o'rtacha 3 ta uyali telefon to'g'ri kelmoqda. Shuningdek, mamlakatimizda internet abonentlari soni o'tgan yilga nisbatan 18,3 foizga o'sib, hozirgi paytda 7 million 100 ming nafarni tashkil etmoqda.

Albatta, bu raqamlar oxirgi yillarda aholimizning nafaqat turmush darajasi oshib borayotganligidan balki, hayotimiz sifati tobora yuksalib borayotganidan dalolatdir»¹.

¹ Karimov I.A. Aholi oshiribiltgan mahsulotlarining azida tukuratlar va fuqarolik jamoati kurini- qur islojatlarini asosiy omillar. //Xalq suxi, 2013-iyul, 7-iyul.

10.6. Kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoyalash

Ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti to'la-to'kis ham bozor iqtisodiyoti, ham ijtimoiy iqtisodiyot hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotini ijtimoiy yo'naltirish zaruriyati, albatta, inson manfaatidan kelib chiqadi. Bozorning shunday oqibatlari borki, bunda ma'lum toifa himoyaga muhtoj bo'lib qoladi. Shuning uchun ham sivilizatsiya ijtimoiy himoya tizimini talab qiladi.

Ijtimoiy himoyalashdagi muhim masala aholini bozor bahosining tez o'sishi, inflatsiya ta'siridan himoya etish va buning oldini olish bilan bog'liq. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mollar narxining ko'tarilishi to'xtatib bo'lmaydigan holatdir. Bunda oylik ish haqi va belgilangan daromadga ega bo'lganlarni o'sib borayotgan tovarlar va xizmatlar narxining salbiy ta'siridan muhofaza etish yirik ijtimoiy muammodir. Ayniqsa, nafaqaxo'rlar, talabalar ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'ladi.

Bunda vaqti-vaqti bilan maosh, stipendiya, nafaqalar miqdorini biroz oshirish masalani hal qilmaydi. Shuning uchun indeksatsiya usulini qo'llash yuz beradigan qiyinchilikni biroz yengillashtirib, turmush darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki qabul qilinadigan indekslar tufayli daromad narx-navo darajasiga qarab o'zgarib turadi hamda ko'tarilayotgan baholar keltiradigan zararlarning asosiy qismini qoplab boradi.

Bundan tashqari, bozor narxlaridan himoya qilishda ta'minotning alohida usullarini qo'llash ahvolni yumshatishga yordam beradi. Masalan, aholining ayrim tabaqalari uchun maxsus ta'minot tayinlash yoki vaqti-vaqti bilan oziq-ovqat va sanoat mollari tarqatish kabi usullardan rivojlangan mamlakatlarda foydalaniladi.

Ijtimoiy himoya yuqorida qayd qilingan usullar bilan chegaralanmaydi, sharoitga qarab aniq shakllarni topib, ularni qo'llab boradi. Ayniqsa, kam daromadlilarni bozorning salbiy ta'siridan asrash va turmush darajasining pasayib ketishiga yo'l qo'ymaslik davlatning muhim vazifasidir. Shu boisdan ham I.A. Karimov iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga beshta muhim

tamoyilni asos qilib oldi. Ulardan biri demografiya sohasidagi real ahvolni, aholining turmush darajasini hisobga olgan holda ularni ijtimoiy himoyalash yuzasidan zarur chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iborat.

Davlat ijtimoiy siyosatida aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- davlat ijtimoiy iste'mol fondlarini tashkil etish va ulardan jamiyatning har bir a'zosi foydalanishini kafolatlaydigan qonunlarni qabul qilish;

- davlatning markazlashgan ijtimoiy sug'urta fondini tashkil etish;

- ko'rsatilgan xizmatlar va samarali mehnatlari uchun davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar;

- ish haqi va pensiya minimumining davlat tomonidan kafolatlanishi;

- ko'p bolali oilalarga to'lanadigan nafaqalar;

- kam ta'minlangan aholi tabaqalariga moddiy yordam ko'rsatish;

- bolalikdan nogiron va boshqa mehnat qobiliyatini yo'qotganlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash;

- talabalar uchun to'lanadigan davlat stipendiyalari;

- ishsizlik nafaqasi;

- eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari turlarining belgilangan narxlarda sotilishini ta'minlash;

- ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xizmatlar bahosidagi farqlarni budjet hisobidan qoplash;

- ijtimoiy sohaning eng muhim tarmoqlari (sog'liqni saqlash, ta'lim, jismoniy tarbiya, sport va madaniyat) moddiy bazasini qo'llab-quvvatlash va mustahkamlash.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, davlat budjeti xarajatlarida ijtimoiy-madaniy, aholini ijtimoiy himoya qilish tadbirlariga ajratilgan xarajatlar ulushi 1990-yildagi 31,5 % dan 2012-yilda 59 %ga o'sgan. 2013-yilda bu sohaga ajratilgan mablag'lar budjetimiz umumiy xarajatlarning 60 foizini tashkil etdi. bu esa 2012-yilga nisbatan 1 trln so'mga ko'proqdir.¹ Tahlil

¹ Каримова Н.А. Анализ оперируемых источников информации в ходе формирования и функционирования системы социального страхования // Халқ сўзи, 2013 йил 7 декабрь.

natijalari 2001–2012-yillarda kam ta'minlanganlik darajasining pasayish tendensiyasi kuzatilganligini ko'rsatadi. O'tkazilgan so'rovlarga ko'ra, ayni paytda mamlakatimiz aholisining 50foizga yaqini o'zini o'rta toifaga mansub deb biladi. Holbuki, 2000-yilda atigi 24 foiz aholi o'zini shu toifaga mansub deb bilar edi¹.

Endilikda kuchli ijtimoiy siyosat aholining ijtimoiy-iqtisodiy faolligini oshirishga, ishonchli, aniq manzilli, ya'ni shunga muhtoj aholi guruhlarini ijtimoiy himoya qilishga qaratiladi.

Buning uchun aholi daromadlari va mehnat haqlarining faol iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirishdagi rolini oshirish lozim bo'ladi. Shuningdek, aholining oqilona, samarali ish bilan bandligini ta'minlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish, iqtisodiyotning aniq sektorida yangi ish o'rinlarini yaratish, mehnat bozori infratuzilmalari, shu jumladan, mehnat birjalari faoliyati samaradorligini oshirish lozim bo'ladi. Kam ta'minlangan aholini maqsadli, ishonchli ijtimoiy himoyalash uchun avvalambor, aniq ehtiyojlardan va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda muhtoj oilalarga subsidiya, mikroreditlar berish, ularga mikrofirma, kichik korxonalar, fermer xo'jaliklarini tashkil etishlari uchun sharoitlar yaratish kerak bo'ladi.

Davlat turli soliq, kredit imtiyozlari tizimini yaratish orqali fuqarolarning, jamoat tashkilotlari hamda xo'jalik subyektlarining homiylik, xayriya ishlariga mablag'lar ajratishlarini rag'batlantirish chora-tadbirlarini kuchaytirishi ham maqsadga muvofiqdir.

Asosiy tushuncha va atamalar

Ijtimoiy soha, ijtimoiy-madaniy maqsadlarga davlat xarajatlari, aholi ijtimoiy himoyasiga xarajatlar, hayot kechirish

¹ Karimov H.A. *Bohri maqaddirahim-ko'ngi xalqimni imlohoqotlar va modernizatsiya (buzilgan qat'iyat bilan davom etirishi)* / Xalq suyi, 2013-yil 19-iyun.

minimumi, eng kam ish haqi, yuqori narx, eng kam pensiya, sog'liqni saqlashga xarajatlar, qashshoqlik.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy sohaning qaysi elementlarining rivojlanishiga faqatgina davlat samarali ta'sir eta olishi mumkin?

2. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati nimalar bilan bog'liq?

3. Jamiyat rivojlanishida inson omili rolining oishi nimalarga bog'liq?

4. Mehnat bozori nima va uning asosiy elementlari nimalardan iborat?

5. Mehnat bozori davlat tomonidan qanday tartibga solinadi?

6. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davom etayotgan hozirgi davrda rivojlangan mamlakatlarda ishsizlikning o'sib borishi sabablarini izohlab bering.

7. O'zbekistonda aholining ish bilan bandligini oshirish uchun qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?

8. O'zbekistonda yoshlarni ish bilan ta'minlash borasida nimalar amalga oshirilmoqda?

9. Davlatning daromadlar siyosatining mazmunini tushuntirib bering.

10. Davlat aholi daromadlarini oshirish bo'yicha qanday siyosat yuritmoqda?

11. O'zbekistonda aholi daromadlari va turmush darajasining o'sishi tendensiyalarini izohlab bering.

12. Ijtimoiy himoya siyosatining mohiyatini tushuntirib bering.

13. O'zbekistonda kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoya qilish mexanizmi va samaradorligini tushuntirib bering.

XI BOB. DAVLATNING MAMLAKAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH VAZIFALARI

11.1. Iqtisodiy xavfsizlikning mohiyati, tarkibiy elementlari

Milliy xavfsizlikning muhim tarkibiy qismi, uni ta'minlashning eng muhim sharti yoki omili, ko'rsatkichi iqtisodiy xavfsizlikdir. «Iqtisodiy xavfsizlik» tushunchasi eng umumiy tarzda mamlakatning moddiy va nomoddiy, qayta tiklanadigan va tiklanmaydigan iqtisodiy salohiyatini ifodalaydi.

«Iqtisodiy xavfsizlik» tushunchasining mazmuni iqtisodga oid ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Bir guruh olimlar mazkur iqtisodiy tushuncha mazmunini mamlakatning yetarli mudofaa salohiyatini, davlat siyosatining ijtimoiy yo'naltirilganligi, milliy manfaatlarni himoya qilishni kafolatlashga qodir bo'lgan iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining holati sifatida ta'riflaydilar.¹ Shuningdek, uni hokimiyat institutlarining iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan milliy manfaatlarni himoya qilish va ro'yobga chiqarish hamda jamiyatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini yaratishga qodirligi va tayyorligi deb ham talqin qiladilar.²

Ikkinchi guruh olimlar mazkur tushunchani xalqning mustaqil ravishda tashqi kuchlarning aralashuvisiz va tazyiqsiz o'z iqtisodiy taraqqiyot yo'li va shakllarini belgilab olishiga imkon beradigan holat sifatida tavsiflaydilar.³

¹ Экономическая безопасность. Производство, финансы, банки. -М., ЗАО «Финстатинформ», 1998. - с.12.

² Ушаев С.

³ Жаңиратов А.М., Петров А.А. Экономическая безопасность России: определение понятия, расчеты. // Безопасность. 1994, №3 - с.8.

Uchinchi guruh olimlar esa «iqtisodiy xavfsizlik» tushunchasini iqtisodiyotning ijtimoiy ehtiyojlarni samarali qondirishga qodirligi, deb ta'riflaydilar.⁴

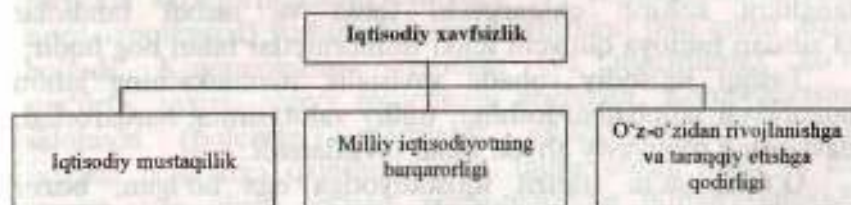
To'rtinchi guruh olimlar esa mazkur tushunchani iqtisodiyotning progressiv rivojlanishi va normal darajada amal qilishining muhim sharti, iqtisodiyot sohasida shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy muhim manfaatlarining ichki va tashqi tahdidlardan himoyalaniishi, deb tavsiflaydilar.

Taniqli rus iqtisodchisi L.I. Abalkin ushbu tushuncha mohiyatini ochib beruvchi uch elementni ko'rsatib bergan:

- iqtisodiy mustaqillik. Hozirgi jahon xo'jaligi sharoitida iqtisodiy mustaqillik absolyut xarakterga ega emas, chunki xalqaro mehnat taqsimoti milliy iqtisodiyotlarni bir-biriga o'zaro bog'liq qilib qo'yadi;

- milliy iqtisodiyotning barqarorligi. Bu shaklidan qat'iy nazar mulkchilikning himoya qilinishi, tadbirkorlik faolligi uchun ishonchli sharoit va kafolatlarning yaratilishi, mamlakatdagi holatning yomonlashuviga, beqarorlikka olib keluvchi omillarning jilovlanishini taqozo etadi;

- o'z-o'zidan rivojlanishga va taraqqiy etishga qodirligi. Bu esa investitsiyalar va innovatsiya uchun qulay muhitning yaratilishi, ishlab chiqarishning muntazam modernizatsiyalashuvi, yangilanishi va takomillashib borishi hamda xodimlarning bilim, kasb-malaka, umumiy madaniy darajalarining o'sib borishi milliy iqtisodiy barqarorligi va mavjudligining zaruriy shartiga aylanishini ifodalaydi⁵.

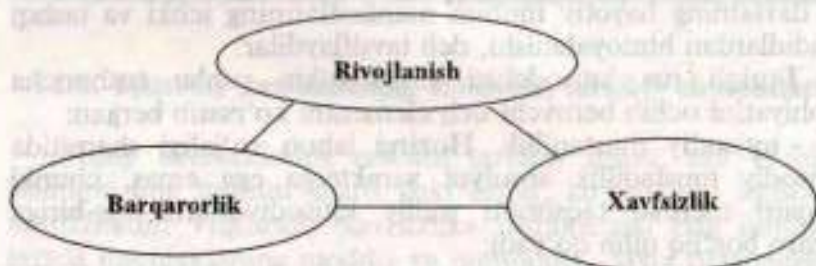

11.1.1-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik mazmuni

⁴ Арханов А., Гореловский А., Мисаилов Б. Экономическая безопасность: оценка, проблемы, способы обеспечения // Вопросы экономики. №12, 1994.

⁵ Станов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Трибуна экономики, 1998. - с.3.

E. Buxvald esa xavfsizlik tizimdagi obyektning ichki va tashqi tahdidlarning mavjudligi sharoitida yashay olish va rivojlanish qobiliyatiga egalik va ko'zda tutilmagan, aniqlanishi qiyin bo'lgan noxush omillar ta'siriga bardoshlilik holatini ifodalaydi (11.1.2-rasm).

11.1.2-rasm. Rivojlanish, barqarorlik va xavfsizlik tushunchalarining o'zaro bog'liqligi

Ilmiy iqtisodiy adabiyotlarda ushbu ta'rif eng to'g'ri ta'rif sifatida e'tirof etilmoqda¹. Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiyotning turli subyektlariga tegishli bo'lib, ular quyidagilardan iborat: alohida fuqarolar; xususiy tadbirkorlik, biznes; davlat korxonalar; milliy iqtisodiyot; davlat.

Ichki iqtisodiy sohalarida xavfsizlik tabiiy, texnikaviy-iqtisodiy, infratuzilmaviy, ijtimoiy, mikro va makroiqtisodiy rivojlanishning boshqa omillari, shuningdek, turli beqarorlik, tanglikni keltirib chiqaruvchi ichki va tashqi tahdidlar ta'siridan himoya qiluvchi ichki immunitetlar bilan bog'liqdir.

Tashqi iqtisodiy sohada xavfsizlik mamlakatning jahon bozoridagi raqobatbardoshligi, milliy valutasining barqarorligi, davlatning moliyaviy ahvoli bilan tavsiflanadi.

O'tish, ya'ni tranzit iqtisodiyotiga ega bo'lgan, bozor iqtisodiyotiga o'tish maqsadida islohotlarni amalga oshirayotgan mamlakatlarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash alohida ahamiyat kasb etadi. Ularda, shu jumladan, O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar mamlakatning

¹ Саванс М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы. // Транзитная экономика, 1998. №4 - с.4.

geopolitik holatini, uning hozirgi zamon jahon iqtisodiy tizimidagi o'rini tubdan o'zgartirib yuboradi.

Iqtisodiy xavfsizlik tamoyillari sifatida ijtimoiy-iqtisodiy tizim ahvolining quyi chegarasini ifodalovchi ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Mazkur quyi chegaralardan past ko'rsatkichlarda iqtisodiy tizim uchun tahdidlar vujudga keladi, hatto bu tizimning buzilishi, degradatsiyasi yuz bera boshlaydi. Ushbu quyi chegarani va uning miqdoriy o'lchamlarini aniqlash, belgilash uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- milliy iqtisodiyot hamda iqtisodiy tizim faoliyatining asosiy sharoitlarini o'rganish va ularni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni aniqlash;

- milliy iqtisodiyotni tanglikka va beqarorlikka olib keluvchi omillarni aniqlash;

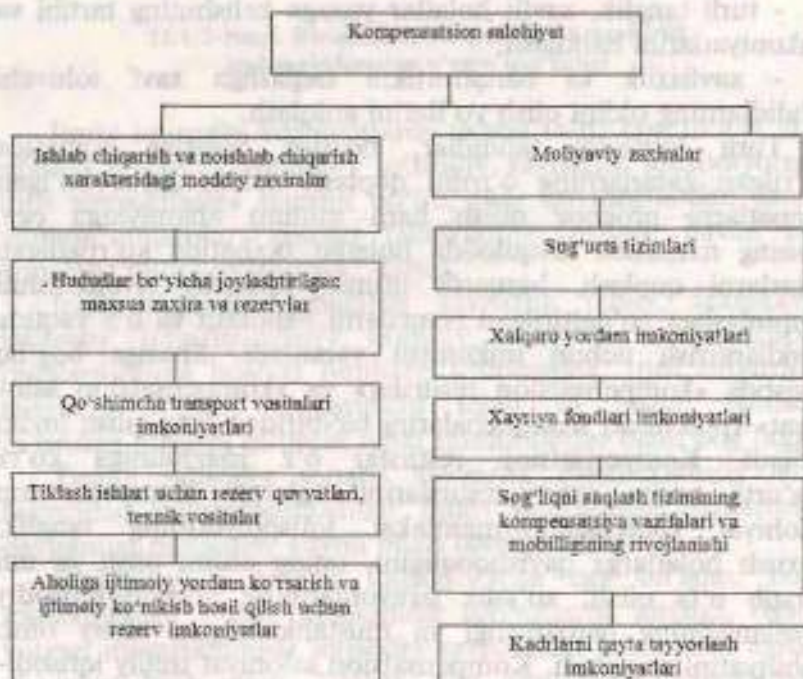
- turli tanglik, xavfli holatlar yuzaga kelishining tartibi va imkoniyatlarini baholash;

- xavfsizlik va barqarorlikni saqlashga xavf soluvchi tahdidlarning oldini olish yo'llarini aniqlash.

Turli iqtisodiy tahdidlar, noxush holatlar oqibatida ko'rilgan zararlarning o'rini qoplash uchun zarur bo'lgan xarajatlarni prognoz qilish ham muhim ahamiyatga ega. Buning natijasida favqulodda holatlar oqibatida ko'riladigan zararlarni qoplash, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga yo'naltirilgan resurslarni baholash va o'z vaqtida shakllantirish uchun imkoniyat yaratiladi. Shunga bog'liq ravishda «kompensatsion resurslar» va «kompensatsion salohiyat» (potensial) tushunchalarini bir-biridan farq qilish lozim bo'ladi. Kompensatsion resurslar o'z mazmuniga ko'ra sug'urta, zaxira, rezerv resurslarini anglatadi. Kompensatsion salohiyat (potensial) mamlakat iqtisodiyotining tanglik, noxush holatlarga qayishqoqligini, uning oldini olish va uni yengib o'ta olish, xo'jalik jarayonlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barqarorligi va mustahkamligini tiklay olish qobiliyatini anglatadi. Kompensatsion salohiyat milliy iqtisodiyotning, xalq xo'jaligining biron-bir sektori yoki biron-bir yirik hududda noxushliklar vujudga kelganida ularni tiklay olishga qodirligini ifodalaydi.

Kompensatsion salohiyat o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarakteridagi moddiy zaxiralar;
- hududlar bo'yicha joylashtirilgan maxsus zaxiralar;
- tanglik, noxush holatlar sodir bo'lgan joylarga moddiy resurslarni yetkazib berish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha transport vositalari imkoniyatlari;
- yirik tiklash ishlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha rezerv quvvatlari, ayniqsa, energetika tarmoqlarida, shuningdek, texnik vositalar;
- aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatish va aholining ijtimoiy ko'nikish hosil qilishi uchun rezerv imkoniyatlarni saqlash (11.1.3-rasm).

11.1.3-rasm. Kompensatsiya salohiyati komponentlari

Mamlakat iqtisodiy tizimining turli darajalaridagi iqtisodiy munosabatlar iqtisodiy xavfsizlik obyektlari hisoblanadi;

- makroiqtisodiy darajadagi mamlakat iqtisodiyoti;
- hududiy va tarmoq darajasidagi hudud va tarmoq iqtisodiyoti;

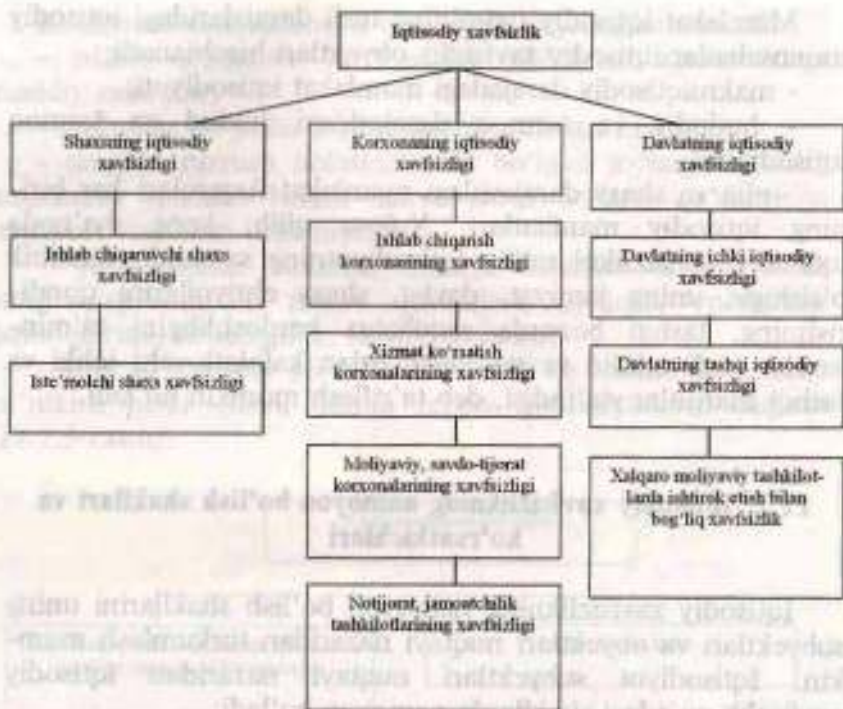
- oila va shaxs darajasidagi mamlakat fuqarolari har birining iqtisodiy manfaatlari. Xulosa qilib, keng ma'noda iqtisodiy xavfsizlikni milliy iqtisodiyotning samarali, dinamik o'sishiga, uning jamiyat, davlat, shaxs ehtiyojlarini qondirishning, tashqi bozorda raqobatga bardoshlilikini ta'minlovchi, turli tahdid va yo'qotishlardan kafolatlovchi ichki va tashqi sharoitlar yig'indisi, deb ta'riflash mumkin bo'ladi.

11.2. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari va ko'rsatkichlari

Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllarini uning subyektlari va obyektlari nuqtayi nazaridan turkumlash mumkin. Iqtisodiyot subyektlari nuqtayi nazaridan iqtisodiy xavfsizlik quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- shaxsning iqtisodiy xavfsizligi;
- korxonalar (firma)ning iqtisodiy xavfsizligi;
- davlatning iqtisodiy xavfsizligi (11.2.1-chizma).

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi uning hayotiy manfaatlarining, ya'ni yashash va shaxsiy dahlsizlik, erkin mehnat qilish, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, mulkdor bo'lish, hayotiy iste'mol ehtiyojlarini qondirish, salomatligini saqlash, bilim olish va kasbga ega bo'lish, qariganda va mehnat layoqatini yo'qotganda ijtimoiy ta'minot olish huquqlarining himoyalanganligini ifodalaydi. Korxonalar (firma)ning iqtisodiy xavfsizligini tahlil qilganda ularni ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, moliyaviy, savdo-tijorat hamda notijorat va jamoatchilik tashkilotlari mavqelarida faoliyat yuritishlari nuqtayi nazaridan turkumlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

11.2.1-rasm. Iqtisodiyot subyektlarining xavfsizligi

Iqtisodiy adabiyotlarda xavfsizlik xo'jalik faoliyati sohalarida yuzaga kelishi nuqtayi nazaridan asosan uch yo'nalish, ya'ni ishlab chiqarish-xo'jalik, xo'jalik-iste'mol va moliyaviy sohalar bo'yicha turkumlanadi¹ (11.2.2-rasm).

Bizning nazarimizda ushbu uch yo'nalish barcha mamlakatlar uchun umumiy bo'lgani bilan, ayrimlari uchun qo'shimcha yo'nalishlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, O'zbekiston uchun xalqaro bozorlarga chiqish jarayonida yangi transport yo'llari, kommunikatsiyalari ham muhim hisoblanadi. Shuningdek, aholining turmush darajasi, daromadlar bo'yicha tabaqlanishi bilan bog'liq ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash ham katta ahamiyat kasb etadi. Shunga ko'ra bizning fikrimizcha, iqtisodiy xavfsizlikni ishlab

¹ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М., БХВ-го «РАС», 2001, – с.39.

chiqarish-xo'jalik, xo'jalik-iste'mol, moliyaviy, transport kommunikatsiyalari va ijtimoiy sohalar bo'yicha turkumlash maqsadga muvofiqdir. O'zbekiston uchun texnologik xavfsizlikni ta'minlash g'oyat muhimdir. Chunki respublikamizga sobiq totalitar tuzumidan mo'rt, zaif, bir yoqlama rivojlangan, asosan, xomashyo va oraliq mahsulotlar ishlab chiqarishga yo'naltirilgan iqtisodiyot meros bo'lib qolgan edi. Paxtaning 95 foizi qayta ishlanmasdan respublikadan tashqariga olib ketilar edi. Sobiq sho'rolar davrining 50 yili mobaynida yengil sanoatning umumiy tarmoq ishlab chiqarish hajmidagi ulushi 54 foizdan 37 foizga, oziq-ovqat sanoati ulushi esa 30 foizdan 14 foizgacha tushib qoldi.

11.2.2-rasm. Xo'jalik faoliyati sohalaridagi iqtisodiy xavfsizlik turlari

Bu esa mustaqillikni mustahkamlashda texnologik xavfsizlikni ta'minlashning o'ta zarurligidan dalolat beradi. Buning uchun respublikamizda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va chuqur tarkibiy jihatdan o'zgartirishlar amalga oshirilmogda. Bularning natijasi o'laroq sanoatda yuksak texnologiyaga asos-

langan va istiqbolli tarmoqlarning chunonchi, mashinasozlik, yoqilg'i-energetika, kimyo va yengil sanoat kabilarning hissasi ortib bordi. Shuningdek, respublika uchun tamomila yangi bo'lgan avtomobilsozlik sanoati vujudga keltirildi. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish yo'li bilan samolyotsozlik, radioelektronika va elektronika sohalarini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Bu esa ishlab chiqarishni jadal modernizatsiya qilish, zamonaviy quvvatlarni ishga tushirish, iste'mol bozorini sifatli va raqobatga bardoshli mahsulotlar bilan to'ldirish asosida nafaqat texnologik, shu bilan birga, oziq-ovqat xavfsizligini ham ta'minlash imkoniyatini beradi.

Oziq-ovqat xavfsizligi mamlakat aholisining asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan yetarli darajada ichki imkoniyatlardan foydalangan holda ta'minlanishini, importga bog'liqlikni minimum darajasiga erishishni ifodalaydi. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun ikki yo'nalishda chora-tadbirlar amalga oshirildi:

- qishloq aholisi tomorqa maydonlarini kengaytirish va yangilarini ajratib berish;

- qishloq xo'jaligi ekinlari tarkibini qayta ko'rib chiqish.

Davlatning oziq-ovqatga oid siyosati kartoshka, mevasabzavot mahsulotlari bilan ham o'z-o'zini ta'minlashni ko'zda tutadi. Aholiga yetarli darajada chorvachilik mahsulotlari va o'simlik yog'i yetkazib berish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash va saqlash uchun zarur bo'lgan bazani barpo etish, shuningdek, oziq-ovqat mahsulotlari asosiy turlarining yetarli zaxirasini shakllantirish, ularning chakana baholari barqarorligini ta'minlashga erishish, chetdan keltirilayotgan mahsulotlar hajmlarini qisqartirib borish kabilar ham oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning muhim yo'nalishlari hisoblanadi. Ekologik xavfsizlik tabiiy muhitga turli noxush ta'sirlardan, tabiiy ofat va halokatlardan hamda insonlarning va xo'jalik subyektlarining atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishidan himoyalanganlikni ifodalaydi. Bu xususiyatlar iqtisodiy adabiyotlarda «ekologik imperativ» degan tushuncha bilan izohlanadi.¹ Mazkur tushuncha tabiiy muhit

¹ Экологическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. -М.: Изд-во «РАГС», 2001. - с.49.

bilan insonning fiziologik va ijtimoiy xususiyatlari o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi.

Moliyaviy xavfsizlik mamlakat va uning hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi va rivojlanishi uchun zaruriy moliyaviy sharoit va resurslarning yaratilganligi, moliyaviy tizimning yaxlitligini saqlash hamda ichki va tashqi iqtisodiy manfaatlar tahdidlariga muvaffaqiyatli qarshilik qilishni ifodalaydi. Bu xavfsizlik pul, budjet, kredit, soliqqa tortish va valuta tizimlarida vujudga keladigan tahdidlarning oldini olish, ulardan muhofazalanish kabilarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy tavsifdagi xavfsizlik aholining eng boy va eng quyi tabaqalari daromadlari o'rtasidagi farq, kambag'allik va qashshoqlik muammosi, turli yuqumli kasalliklar ko'lamining kengayishini oldini olish zaruratida o'z ifodasini topadi.

Mamlakatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashda, uning jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvida ichki va tashqi transport yo'l va aloqa kommunikatsiyalari tizimining yaratilishi oqibatida transport yo'l va aloqa kommunikatsiyalari xavfsizligi ta'minlanadi.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun uning indikatorlari monitoringini tashkil etish zarur.

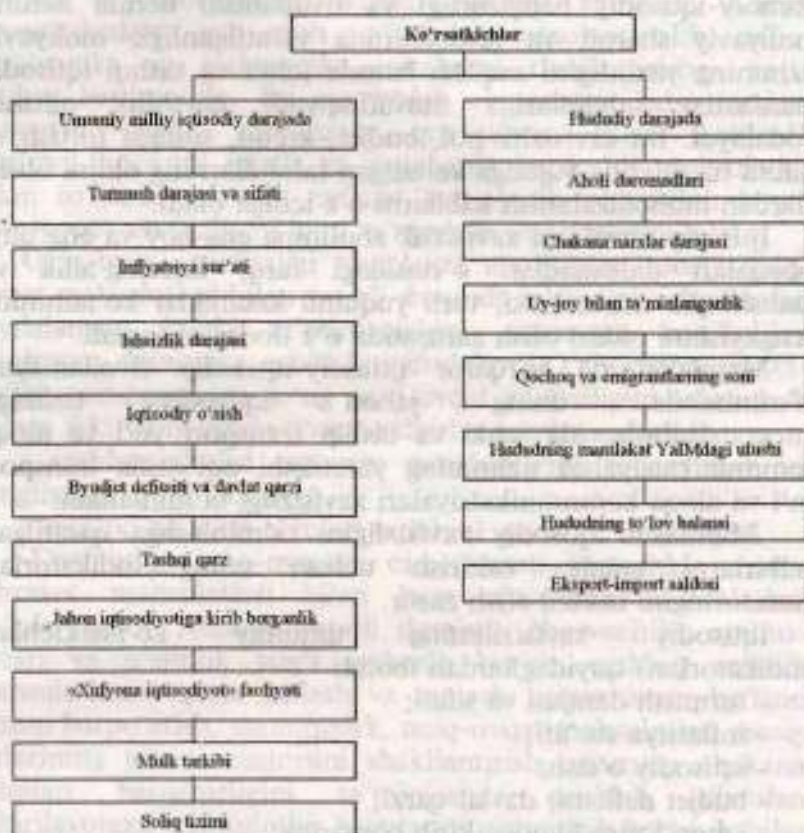
Iqtisodiy xavfsizlikning umumiy ko'rsatkichlari (indikatorlari) quyidagilardan iborat:

- turmush darajasi va sifati;
- inflatsiya sur'ati;
- iqtisodiy o'sish;
- budjet defitsiti; davlat qarzi;
- jahon iqtisodiyotiga kirib borganlik;
- «xufyona iqtisodiyot» faoliyati;
- mulk tarkibi;
- soliq tizimi;
- bozor infratuzilmalarining rivojlanishi.

Hududiy darajada umumiy ko'rsatkichlardan tashqari yana quyidagi ko'rsatkichlar iqtisodiy xavfsizlikni ifodalaydi:

- aholi daromadlari;
- chakana narxlar darajasi;
- uy-joy bilan ta'minlanganlik;
- qochoqlar, emigrantlar va boshqalar soni;

- hududning mamlakat YaIMdagi ulushi;
- hududning to'lov balansi;
- eksport-import saldos (11.2.3-rasm).

11.2.3-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari

Yuqoridagi ko'rsatkichlar miqdorining tahlikali quyi (пороговая черта) chegarasini ko'rsatish va aniq belgilash lozim bo'ladi. Ushbu tahlikali quyi chegara — iqtisodiy manfaatlar nuqtayi nazaridan xo'jalik faoliyati proporsiyalarining eng quyi maqbul nisbatlarini ifodalovchi miqdoriy indikatorlar bo'lib, ularga rioya qilmaslik takror ishlab

chiqarish turli elementlarining iqtisodiy rivojlanishiga to'sqinlik qiladi va mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga tahdid soladi.

Tahlikali quyi chegaraning miqdoriy o'lehamlarini aniqlash uchun quyidagilarga asoslanish lozim bo'ladi:

- milliy iqtisodiyot holati va undagi mutanosibliklar hamda takror ishlab chiqarish elementlari va omillari holatining birlamchi, muhim xususiyatlarini tavsiflash;

- iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarni to'liq va keng qamrovli ifodalash;

- iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarga xavf soluvchi tahdidlarni to'liq va har tomonlama hisobga olish;

- iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegarasini ifodalovchi indikatorlardan hokimiyat organlari mamlakat iqtisodiyoti holatini aniq baholashda va boshqa mamlakatlar bilan qiyoslashda foydalanish imkoniyatining mavjudligi.

Ushbu indikatorlarning mamlakat hisob, statistika va prognozlashtirish tizimi bilan muvofiq kelishi maqsadga muvofiqdir.

Iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegarasi indikatorlari milliy iqtisodiyot sohalari va ularning har qaysisidagi milliy manfaatlar nuqtayi nazaridan turkumlanadi. Adabiyotlarda iqtisodiy xavfsizlik quyi tahlikali chegarasi indikatorlari o'z ichiga 50 ta ko'rsatkichni olgan holda quyidagicha turkumlangan¹:

1) iqtisodiyotning barqaror rivojlanishga qodirligini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Ushbu guruhga yalpi ichki mahsulot hajmi, sanoat ishlab chiqarish va uning tarkibi, mashinasozlik mahsulotlari hajmida yangi turdagi mahsulotlar ulushi, mudofaa va fan uchun xarajatlar ulushi, investitsiyalar, foydali qazilma boyliklarining zaxiralari bo'yicha quyi tahlikali chegarani ifodalovchi indikatorlar kiradi;

¹ Каргин: Илларинов А. Критерии экономической безопасности // Вопросы экономики, 1999, №10. Ситчагов В.К. Экономическая безопасность: глобализация, самосохранение и развитие (пятая четвертая) / Ин-т экономики РАН.- М. ЗАО «Информатика», 2002.- с.72-76; Экономическая безопасность хозяйственных систем: Учебник. - М., Инфра РАГС, 2001.- с.176-180; Прокопенко А., М.Корнилов О проблеме критериев и оценки экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5, 2003.- с. 232-233.

2) moliyaviy tizim barqarorligi ko'rsatkichlariga davlat budjeti kamomadi, davlat qarzi, pul muomalasi, o'zaro hisob-kitob va soliq intizomini ifodalovchi ko'rsatkichlar kiradi;

3) ijtimoiy soha ko'rsatkichlari aholi daromadlari darajasi va uning mulkiy jihatdan tabaqalanishi, ishsizlik va ijtimoiy soha xarajatlari bo'yicha quyi tahlikali chegaralarni o'z ichiga oladi;

4) tashqi savdo va iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlari guruhiga mamlakat ichki iste'molida importning ulushi va milliy ishlab chiqarish hajmida eksportning ulushi bo'yicha quyi tahlikali chegaralarni ifodalovchi indikatorlar kiradi.

Iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari sifatida S.Yu.Glazev tmonidan tayyorlangan turkumlanishdan ko'proq foydalanilmoqda. Ushbu iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari turkumiga quyidagilar kiradi:²

- yalpi ichki mahsulotning umumiy va aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi hajmi;

- sanoat mahsulotlari umumiy hajmida ishlab beruvchi sanoat mahsulotlari ulushi;

- sanoat ishlab chiqarishda mashinasozlikning ulushi;

- investitsiyalar hajmining YaIMga foiz hisobidagi nisbati;

- ilmiy tadqiqotlar uchun xarajatlarning YaIMga nisbati (foiz hisobida);

- yangi turdagi mahsulotlarning yalpi ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmidagi ulushi;

- yashash minimumi darajasidan past daromad oluvchi kishilar ulushi;

- aholining tug'ilgan chog'idan kutilayotgan o'rtacha umr uzoqligi (yosh);

- aholining eng yuqori daromad oluvchi 10 % guruhining eng kam daromad oluvchi 10 % guruhi daromadlari o'rtasidagi farq kattaligi;

- qayd etilgan jinoyatlar, har 100000 kishi hisobiga;

- Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) metodologiyasi bo'yicha ishsizlik darajasi (foiz hisobida);

² Glazev S.Yu. Теория долгосрочного технико-экономического развития. – М.: Изд. «Вла-Дор», 1997. с.107-110; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд. «РАГС», 2001. с.178-179.

- yillik inflatsiya darajasi (foiz hisobida);
- ichki qarzlarning hajmining YaIMga nisbati, foiz hisobida, qiyosiy davrda;
- ichki qarzlarni qoplash va ularga xizmat ko'rsatish uchun joriy ehtiyojning budjetga soliq tushumlari hajmidagi ulushi (foiz hisobida);
- tashqi qarzning YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- tashqi qarzning YaIM kamomadini qoplashdagi ulushi;
- xorijiy valutarlar miqdorining milliy valuta massasiga nisbati (foiz hisobida);
- naqd xorijiy valuta miqdorining naqd milliy valuta hajmiga nisbati (foiz hisobida);
- (M2 pul massasi)ning YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- ichki iste'molda importning hissasi, shu jumladan, ichki oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli hajmida import oziq-ovqat mahsulotlari ulushi (foiz hisobida);
- aholi yashash darajalari bo'yicha mamlakat hududlari o'rtasidagi farqlar.

Har bir mamlakatda rasmiy tarzda belgilangan quyidagi tahlilchi chegara indikatorlari milliy va jahon iqtisodiyotidagi sharoitlarning o'zgarishi natijalari bilan taqqoslanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarini turli nuqtayi nazardan turkumlash mumkin. Masalan, A. Illarionovning fikricha, iqtisodiy rivojlanishning ta'minlanishi nuqtayi nazaridan iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari quyidagicha turkumlangan:

- davlat sektorining (korxonalarining) YaIM ishlab chiqarishdagi ulushi (foiz hisobida);
- davlat iste'molining YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- davlat xarajatlarining YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- davlat budjetining YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- davlat qarzlari o'sishining YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- pul massasining o'sish sur'ati (foiz hisobida);
- inflatsiya sur'atlari (foiz hisobida);
- valuta kursining pasayish sur'atlari (foiz hisobida);

- tashqi savdoga soliqlarning tashqi savdo aylanmasiga nisbati (foiz hisobida)¹.

Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarini milliy iqtisodiyot subyektlarining hayotiy muhim manfaatlarini ta'minlash nuqtayi nazaridan ham turkumlash mumkin. Masalan, A.Proxojev va M.Kornilovlar shaxsning, ya'ni alohida individ, fuqaroning hayotiy muhim manfaatini ro'yobga chiqarishi nuqtayi nazaridan iqtisodiy xavfsizlikni ifodalovchi quyidagi ko'rsatkichlarni turkumlagan:

- jon boshiga oylik daromad miqdorining rasmiy ravishda belgilangan yashash minimumi miqdoriga nisbati;

- aholi oziq-ovqat xarajatlarining yillik jon boshiga daromadlar hajmidagi ulushi;

- aholi jon boshiga kundalik iste'mol qilinayotgan kalloriyalar miqdori;

- aholi jon boshiga o'rtacha yillik daromadida uy-joy va kommunal to'lovlarga qilingan xarajatlar ulushi;

- aholi jon boshiga o'rtacha yillik daromadidagi jamg'armalarning ulushi va boshqalar². Shuni aytib o'tish joizki, ushbu iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining o'rtacha jahon va MDH mamlakatlarining aynan shunday ko'rsatkichlariga, shuningdek, rasmiy belgilangan quyi tahlikali chegara indikatorlariga taqqoslash orqali milliy iqtisodiyotning real holatini aniqlash mumkin bo'ladi. Buning natijasida hukumat mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatning maqsadlari va ularni amalga oshirish yo'nalishlarini belgilaydi.

11.3. Davlat tomonidan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadi va vazifalari

Xavfsizlikni, shu jumladan, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Buning uchun, avvalambor, uning siyosiy-tashkiliy va huquqiy asoslari yaratiladi. Ushbu maqsadda konsepsiya ishlab chiqiladi. Uni ishlab chiqish esa iqtisodiyot holatini obyektiv

¹ Илгиритов А. Критерии экономической безопасности // Вопросы экономики. 1999. №10.

² Прохожев А. Корнилов М. О проблеме критериев и оценки экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5, 2003. - с. 233.

baholashga hamda uning rivojlanish tamoyili va tendensiyalarini prognoz qilishga asoslanadi. Buning uchun iqtisodiy xavfsizlikni belgilovchi vaziyat va holatlardagi sabab-oqibatlari aniqlanadi. Shuningdek, iqtisodiy xavfsizlikni saqlash va mustahkamlashga mas'ul, javobgar davlat organlari, tashkilot va muassasalar belgilanadi.

Konsepsiyani ishlab chiqishda iqtisodiy xavfsizlik va tahdidlarning haqiqiy holatini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasida iqtisodiyotda ijtimoiy ishlab chiqarish hajmi va dinamikasi, iqtisodiy salohiyatdan foydalanish samaradorligi, iqtisodiyotning ochiqligi, intellektual salohiyatning holati, innovatsion darajasi, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatish darajasi, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi tendensiyalarining istiqbolli prognozlari va ularning asosiy ustuvorliklari o'z ifodasini topishi lozim.

Iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- xavfsizlikni ta'minlash maqsadi va vazifalari;
- ularni amalga oshirish yo'llari va usullari;
- oliy hokimiyat va mahalliy hokimiyat organlari, iqtisodiyot tarmoqlari boshqaruv tizimlari, huquq-tartibot, milliy xavfsizlik organlarining umumdavlat, hududiy darajadagi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha vazifalari;
- mavjud va potensial xavfsizlikka tahdidlarni tahlil qilish;
- davlatning xavfsizlikni ta'minlashdagi imkoniyatlari, iqtisodiy resurslardan, vosita va kuchlardan ratsional foydalanishi nazarda tutiladi;
- iqtisodiy tahdidlarni bartaraf etish, ularning oldini olish va salbiy ta'sirini yumshatish yo'llari, vosita va usullari.

Xavfsizlik konsepsiyasi asosida uni ta'minlashning davlat strategiyasi ishlab chiqiladi. Ushbu strategiya tahdidlarning mohiyatini, obyektlarini indikatori va ularning oldini olish yoki bartaraf etish mexanizmlarini belgilab beradi:

Iqtisodiy adabiyotlarda davlat iqtisodiy strategiyasining uch jihati va tarkibiy qismlari ajratib ko'rsatilgan.

1. Iqtisodiy xavfsizlik va mamlakat hayot faoliyati muhim sohalarining himoyalanganligini ta'minlaydigan milliy, davlat manfaatlarini aniqlash.

2. Shaxs, jamiyat va davlatning muhim hayotiy manfaatlariga ziyon keltiradigan iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar va xavf-xatarlarni tavsiflash. Bunda qisqa, o'rta va uzoq muddatli davrlarda davlat va ijtimoiy-iqtisodiy tizim barqarorligiga zarar yetkazuvchi, salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar va sharoitlar aniqlanadi.

3. Iqtisodiy xavfsizlikning turli tahdidlar, xavf-xatarlardan barqaror himoyalaniishini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatni shakllantirish, institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish bo'yicha takliflar va tavsiyalar ishlab chiqish.¹ Ushbu strategiyada iqtisodiy xavfsizlik talablariga javob beradigan iqtisodiyotning mezon va parametrlari ham aniqlanadi.² Iqtisodiy manfaatlarga va xavfsizlikka tahdidlarning oldini olish va ularni bartaraf etish hamda yumshatishning ustuvor maqsadlariga quyidagilar kiradi:

- aholining barcha ijtimoiy guruhlari va tabaqalari turmush darajasini oshirish orqali jamiyat barcha a'zolarining birdamligiga erishish;

- milliy iqtisodiyotga xususiy investitsiyalarni kiritishni rag'batlantirish, investitsion jarayonlarni faollashtirish;

- qat'iy soliq, pul-kredit siyosatini yuritish, milliy valuta qadrini oshirish va mustahkamlash;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish va samarali bojxona nazorat tizimini shakllantirish;

- mamlakat fani va intellektual salohiyati rivojlanishini qo'llab-quvvatlash;

- mamlakat hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ular o'rtasidagi o'zaro hamkorlik aloqalarini kuchaytirish orqali ichki iqtisodiy makonni mustahkamlash;

- xo'jalik subyektlarining xalqaro bozorlarga chiqishdagi mustaqilligi va erkinligini ta'minlash.

¹ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. - М.: Инд-во «РАГС», 2001. - с. 96

² Давлат стратегияси ва иqtisodiy olibistonni mezonlari, mezonlarni klassifikatsiya bo'yoqda iqtisodiyotning iqtisodiy taraqqiyligi, shu bilan birga, uning xavfsizligini ham ta'limlashni nazari. Qadim: Veduta E.H. Strategiya va iqtisodiyotning siyosatida davlati. - M.: Akad. Proekt, 2004. - s. 11-23.

Shuni aytib o'tish joizki, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda iqtisodiy vosita va chora-tadbirlar bilan bir qatorda korrupsiya, tashkiliy jinoyatchilikka, xufyona iqtisodiyotga qarshi siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, tashkiliy tavsifdagi chora-tadbirlar, vositalardan ham foydalaniladi. Bunda iqtisodiy boshqaruv organlari huquq-tartibot, milliy xavfsizlik xizmati, chegara, bojxona organlari bilan birgalikda faoliyat yuritadilar.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun asosiy shart-sharoitlar quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- aholining sivilizatsion ehtiyojlari me'yorida yashash imkoniyatining yaratilishi. Bu kishilar uchun tanlash erkinligi hamda uzoq muddat mehnat qobiliyatini saqlagan holda faoliyat yuritish huquqi va majburiyatini ifodalaydi. Buning uchun bozorning o'z-o'zini tartiblash va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblash mexanizmlari uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiluvchi resurs, energetik, transport, ishlab chiqarish va bozor infrastrukturallari shakllantiriladi;

- xotirjam yashash imkoniyatlarining yaratilishi. Buning uchun favqulodda noxush vaziyatlar vujudga kelishining oldini olish hamda ishonchli axborotga ega bo'lish uchun iqtisodiy sharoitlar vujudga keltirilishi lozim bo'ladi. Bundan ko'zlangan maqsad, birinchidan, iqtisodiy va texnogen xavf-xatarga qarshi turish, ikkinchidan, iqtisodiy jinoyatchilik va terrorizmning kuchayishiga qarshi turli imkoniyatlarni yaratish hisoblanadi;

- mamlakatning hududiy va iqtisodiy yaxlitligiga xavf soluvchi omillarning oldini olish. Bu omillar mamlakat hududlari rivojlanishi va aholi turmush darajasidagi farqlarning kattalashib ketishi tufayli vujudga keladi. Mamlakatning hududiy va iqtisodiy yaxlitligini ta'minlash uchun birinchidan, yagona iqtisodiy makonni tashkil etish maqsadida pul va bank tizimini mustahkamlash, moliyaviy va savdo infratuzilmasini rivojlantirish; ikkinchidan, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajalarini bir-birlariga yaqinlashtirishga qaratilgan oqilona hududiy siyosatni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ushbu shart-sharoitlarni yaratish asosida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmining asosiy elementlari huquqiy baza, boshqarishning iqtisodiy uslublari hamda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish hisoblanadi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning huquqiy bazasini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va boshqa qonunlar tashkil etadi. Endilikda esa «Xavfsizlik to'g'risida»gi qonunni qabul qilish lozim bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning quyidagi yo'nalishlarida ham faoliyat yuritiladi:

- iqtisodiyotdagi jarayonlarni obyektiv, keng qamrovli monitoringi, shu jumladan, shaxs, davlat va jamiyatning muhim hayotiy manfaatlariga ichki hamda tashqi tahdidlarni aniqlash va prognozlashtirish uchun axborotlar bazasini yaratish;

- iqtisodiy manfaatlarga tahdidlarning oldini olish va salbiy oqibatlarini yengish hamda barham berish bo'yicha jarima va uzoq muddatli chora-tadbirlar kompleksini ishlab chiqish. Bunda davlatning iqtisodiy xavfsizlik strategiyasini amalga oshirish bo'yicha faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish chora-tadbirlarining natijalari baholanadi.

Davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha faoliyati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi hamda davlatning barqarorligiga xavf tug'diruvchi omillarni aniqlash va monitoring qilish;

- ushbu omillarning zararli, salbiy ta'siriga barham berish yoki yumshatishga qaratilgan iqtisodiy siyosatni shakllantirish va institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish.

11.4. O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari

Bozor munosabatlariga o'tishga qaratilgan iqtisodiy islohotlar sharoitida davlat xo'jalik subyektlari faoliyatining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashi va fuqarolarga ziyon keltirishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Ushbu maqsadlarda davlat, eng avvalo, tadbirkorlik muhitini yaxshilash, kichik va o'rta biznesning

mamlakat iqtisodiyotidagi ulushini ko'paytirish, iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish va raqobatbardoshligini rivojlantirish, fond bozori, yer va ko'chmas mulk bozorlarini shakllantirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishi kerak. Bundan tashqari, hokimiyatning barcha bo'g'inlarida qonun loyihalari-ning sifati va asoslanganlik darajasini oshirish hamda qonunga barchani, hatto davlat hokimiyati organlarining ham qat'iy rioya etishlari bo'yicha tadbirlar amalga oshirilishi zarur bo'ladi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun davlat quyidagilarni ko'zda tutishi lozim:

- ijtimoiy institutlar strategiyasini bir-biriga yaqinlashtirish, ularning faoliyatini koordinatsiyalashtirishga imkon beradigan institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish;

- xo'jalik jarayonlarining barcha ishtirokchilari uchun lobbizmni qonuniy cheklash, qonunchilikni maksimal unifikatsiyalash (ya'ni imtiyozlari va turli preferenslarni qisqartirish va yo'qotish) uchun iqtisodiy va ijtimoiy xatti-harakatlarning umumiy tamoyillarini ishlab chiqish va qabul qilish;

- iqtisodiyot subyektlari va davlat boshqaruv organlari tomonidan qonunlarga, faoliyat tartib-qoidalariga rioya qilinishini nazorat qilish;

- iqtisodiy munosabatlar sohasida vujudga keladigan munozara va ziddiyatlarni hal qilish mexanizmini yaratish;

- kadrlarni korxonalar xo'jalik faoliyatini tahlil qilish va investitsiya loyihalarini baholashning zamonaviy usullariga o'qitishni tashkil qilish;

- jamiyatda iqtisodiy barqarorlikni oshirish va ijtimoiy keskinlikning o'sishiga yo'l qo'ymaslik;

- mamlakat iqtisodiy manfaatlarini hisobga olgan holda yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, siyosiy munosabatlarni har tomonlama rivojlantirish.

Shunga muvofiq ravishda sobiq totalitar tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlar yaqin istiqbolda quyidagi vazifalarni amalga oshirishlari lozim bo'ladi:

1) samarali va raqobatbardosh ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash va istiqboli yo'q, eskirgan ishlab chiqarishni to'xtatib qo'yish;

2) tarkibiy o'zgartirishlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan iqtisodiyot infratuzilmalarini rivojlantirish;

3) iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash;

4) mavjud ilmiy texnika salohiyatining eng qimmatli elementlarini saqlash;

5) iqtisodiyot tarkibining deformatsiyalashuviga barham berishda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarish tarkibini to'lovga qodir talab bilan uyg'unlashtirish;

6) korxonalarining bozor sharoitlariga moslashuvini tezlashtirish;

7) eksport salohiyatini diversifikatsiyalash;

8) ekologik xavfsizlikni oshirishni ta'minlash.

Ushbu vazifalarni bajarish milliy iqtisodiyotning ko'pchilik tarmoqlarining raqobatga bardoshli emasligini bartaraf etishga imkon yaratadi. Bundan kelib chiqqan holda, tarkibiy siyosat mikro va makro iqtisodiyot darajalarida uch asosiy yo'nalishda amalga oshirilishi kerak, degan xulosa chiqarish mumkin. Buning uchun davlat hokimiyat organlari mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun ma'lum tarmoq va sohalarni selektiv qo'llab-quvvatlashi zarur bo'ladi.

Makroiqtisodiyot darajasida tarkibiy siyosatni amalga oshirish jarayonida quyidagi vazifalar hal qilinishi zarur:

- jami talabni oshirish;

- jamg'arish normasini o'stirish va uni investitsiyaga aylanishini ta'minlash;

- rivojlanishdan to'xtab qolgan sektorlardagi barcha turdagi resurslarning rivojlanayotgan sektorlarga oqib o'tishini rag'batlantirish;

- yalpi investitsiyalarni ko'paytirish;

- eksportni rag'batlantirish;

- umum qabul qilingan tartib-qoidalar doirasida milliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida importni tartibga solish.

Mikroiqtisodiyot darajasida tarkibiy siyosatni amalga oshirish jarayonida quyidagi vazifalarni bajarish zarur bo'ladi:

- iqtisodiy nuqtayi nazardan samarali korxonalar va ishlab chiqarishlarning rivojlanishini rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash;

- samarasiz ishlab chiqarishlar va korxonalarni tugatish yoki reorganizatsiya, ya'ni qayta tashkil etish;

- yangi monopolistik tuzilmalarning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik;

- tarmoqlararo kapital oquvchanligini ta'minlash maqsadida fond bozorining rivojlanishini tartibga solish va rag'batlantirish;

- narx o'sishini to'xtatish chora-tadbirlarini ko'rish;

- iqtisodiy subyektlar xatti-harakatining bozorga xos normalarini joriy qilishni rag'batlantirish.

Mamlakatda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uzoq muddatli strategik vazifa hisoblanadi. Bu vazifani amalga oshirish uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash davlat strategiyasi, ya'ni doktrinasini ishlab chiqish va qabul qilish zarur bo'ladi. Ushbu davlat strategiyasi oliy milliy davlat manfaatlariga javob bera olishi kerak.

Iqtisodiy xavfsizlik davlat strategiyasida erishiladigan pirovard maqsad va uni amalga oshirish bosqichlari o'z ifodasini topishi lozim. Shu davrda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning kafolati bo'lgan davlatning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha xo'jalik va siyosiy xarakterdagi qarorlarni qabul qilish;

- ijtimoiy jarayonlarni boshqarish mexanizmiga tahdidlarning paydo bo'lganligi to'g'risida signal beruvchi indikatorlarni kiritish;

- iqtisodiy tahdidlarni yumshatish, bartaraf etish, neytrallashtirishga qaratilgan samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqishni amalga oshirish.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash konsepsiyasi doimo uzoq muddatli milliy davlat manfaatlariga asoslanadi. Boshqacha aytganda mazkur konsepsiya mamlakatning

kelajagi to'g'risidagi tasavvurga, isloh delga, shuningdek, barqaror, mustahkam rivojlanish strategiyasiga bog'liq bo'ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Xavf, xavfsizlik, milliy xavfsizlik, iqtisodiy xavfsizlik, davlatning iqtisodiy xavfsizligi, korxonalar xavfsizligi, shaxs xavfsizligi, moliyaviy xavfsizlik, ekologik xavfsizlik, kompensatsion salohiyat, xavfsizlik ko'rsatkichlari, xavfsizlikning quyi chegarasi, iqtisodiy tahdid, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash konsepsiyasi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Xavfsizlik tushunchasining mazmuni nima?
2. Milliy xavfsizlik tushunchasining mohiyati va tarkibi nimalardan iborat?
3. Iqtisodiy xavfsizlik nima?
4. Iqtisodiy xavfsizlikning tarkibi nimalardan iborat?
5. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari o'z ichiga qanday ko'rsatkichlarni oladi?
6. Xavfsizlikning quyi chegarasi, deganda nimani tushunasiz?
7. Iqtisodiy xavfsizlikning shakllarini ko'rsatib bering.
8. Shaxsning iqtisodiy xavfsizligini tavsiflab bering.
9. O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikning ta'minlanganligini makroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida tavsiflab bering.
10. Iqtisodiy tahdid nima va uning namoyon bo'lish shakllari nimalardan iborat?
11. Davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash siyosatining mohiyatini va asosiy yo'nalishlarini aytib bering.
12. Mamlakatning iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasi, deganda nimani tushunasiz va uning mazmunini tushuntirib bering.

XII BOB. BOZOR IQTISODIYOTIDA DAVLATNING MAKROIQTISODIY MUVOZANATNI TA'MINLASH VA INQIROZGA QARSHI SIYOSATI

12.1. Makroiqtisodiy muvozanat va uning namoyon bo'lish shakllari

Iqtisodiyotdagi barcha murakkab takror ishlab chiqarish aloqalari makroiqtisodiy muvozanat zaruratligini oshiradi. Makroiqtisodiy muvozanat davlatning boshqaruvi ta'sirisiz ijobiy natijalarga erisha olmaydi. Bozor iqtisodiyotida bunday muvozanatni namoyon bo'lishining muhim shakli bo'lib, jami talab va jami taklif barqarorligi hisoblanadi. Birinchi galda obyektiv qonuniyat, ya'ni jamiyat daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muvozanatning zarurati makrodarajada yuzaga keladi. Bu muvozanatning aniq shakli bo'lib, jami taklif (yaratilgan YaIM) va jami talab (iste'mol etilgan YaIM) o'rtasidagi muvozanat hisoblanadi. Bozor mustaqil holda, davlat aralashuvisiz ta'kidlangan muvozanatni ta'minlay olmaydi.

Jami talab va jami taklif o'rtasidagi muvozanat yuzaga kelgan sharoitdagina makroiqtisodiy muvozanatga erishiladi. Jami talab va jami taklif o'rtasidagi mutanosiblikda ne'matlarni oldi-sotdisi, ma'lum bir muddat davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan va yakuniy iste'mol etishga yo'naltirilgan jamg'arish, iste'mol va sof eksport bilan bog'liq jami munosabatlar yig'indisi namoyon bo'ladi. Bu esa tovar va xizmatlar bozori tushunchasidan xususiy bozorlar yig'indisi (poyafzal bozori, gazlama bozori, qurilish mollari bozori, qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozori va b.) tushunchasini farqli ekanini bildiradi. Xususiy bozorlarda oraliq mahsulotlarning (xomashyo, material, yoqilg'i va b.) oldi-sotdi joylari mavjud.

Butun iqtisodiyot darajasida o'zaro bog'liqlikdagi bozorlarning (ishlab chiqarish omillari bozori, mehnat bozori, pul bozori, moliya bozori va b.) umumiy tizimida tovar va xizmatlar bozori markaziy zveno bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiyotda jami talab va jami taklif chambarchas bog'liqlikda uchraydi. Jami talab — bu mavjud daromadlar va narxlar darajasida talab eta olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar hajmidir. Jami taklif — bu mavjud narxlar darajasida ishlab chiqarilgan va taklif etilgan tovar va xizmatlar umumiy miqdoridir. Jami talab — bu iste'mol tovarlariga va xizmatlarga va investitsion tovar va xizmatlarga bo'lgan talab. Jami taklif ishlab chiqarilgan YaIM ga teng bo'lib, jami talab uning iste'mol etilgan qismidir.

Iqtisodiyotning sektorlari va ularning xarajatlariga mos ravishda jami talabning tarkibiy qismi quyidagicha:

1. Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari.
2. Xususiy sektorning investitsion xarajatlari.
3. Davlat budjeti tashkilotlarining tarkibi va ularni rivojlantirish uchun investitsiya va moddiy sarflarga davlat xarajati.
4. Sof eksport.

Ba'zi adabiyotlarda jami talab tarkibining uchinchi qismida keltirilgan davlat budjeti tashkilotlariga qilinadigan sarflar va moddiy investitsiya davlat xarajatlari davlat xaridi, deb ham yuritiladi. U quyidagilarni o'z ichiga oladi: davlat investitsiyasi, milliy mudofaaga xarajatlar, davlat tashkilotlari xodimlariga ish haqlari va h. Bu o'rinda davlat tashkilotlari xodimlariga beriladigan ish haqlari uy xo'jaliklarini iste'mol xarajatlariga sarfini aks ettiradi bu esa ikki marotaba hisoblashni keltirib chiqaradi. Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari, xususiy sektorning investitsion xarajatlari, davlat xaridi va sof eksport yig'indisi iste'mol etilgan YaIM miqdoridan ko'p bo'lishini keltirib chiqaradi. Taklif etilayotgan jami talab tarkibi haqiqatga yaqinroqdir. U takror hisoblashdan xoli.

Jami talabda investitsiya xususiy sektorda qanday bo'lsa davlatda ham shunday hisobga olinadi. Shu sababli makroiqtisodiyot

tisodiy investitsiya mikroiqtisodiydan farqlanadi. Shunday ekan uy xo'jaliklari va firmalar uchun investitsiya nafaqat real kapitalga qo'yilma qilish, balki moliyaviy aktivlarga qo'yilma qilish ham hisoblanadi (aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar). Makroiqtisodiy nuqtayi nazarda moliyaviy aktivlarni (qimmatli qog'ozlar va b.) sotib olish investitsiya hisoblanmaydi. Investitsiya makroiqtisodiy nuqtayi nazardan faqat real kapital xarid qilish va asosiy kapitalga mehnatni yollash hisoblanadi.

Jami talab hajmi bir qator omillarga: uy xo'jaliklarining ish kuni, sotishdan olgan daromadlariga, yakka tartibdagi tovar ishlab chiqarish faoliyatiga, soliqqa tortish hajmiga, mamlakatdagi narxning umumiy darajasiga, muomaladagi naqd pul miqdoriga, narx o'zgarishining kutilishiga, kutilayotgan foydaga, bank kredit foizlarining o'sishiga bog'liq.

Jami talab va narx darajasi o'rtasidagi bog'liqlik teskari, biroq jami taklif va narx darajasi to'g'ri bog'langan, ya'ni narx darajasi qancha yuqori bo'lsa, taklif shuncha ko'p bo'ladi.

Ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi omillar bu jami taklifga ham ta'sir etuvchi omillar hisoblandi.

12.2. Klassik va Keynshilik nazariyalarida jami talab va jami taklif tengligini ta'minlashda davlatning roli

Klassik siyosiy iqtisod namoyandalari bozorning o'zi umumiyqtisodiy muvozanatni ta'minlaydi, bu o'rinda davlatning aralashuvi shart emas, deb hisoblaydilar. Ularning konsepsiyasiga ko'ra umumiyqtisodiy muvozanat asosida J.B.Seyning «bozor qonuni» yotadi, unga ko'ra taklif etilgan tovar o'zida talabni yuzaga keltiradi, ya'ni ma'lum hajmda ishlab chiqarilgan tovarlar avtomatik tarzda yaratilgan tovarlar qiymatiga mos daromadni keltiradi, faqatgina ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish lozim bo'ladi. Bu qonun noaniq bo'lgan taklifdan, ya'ni tovarlarni sotishdan olingan barcha daromadlar, albatta boshqa tovarlarni sotib olishga sarflashdan kelib chiqadi. Agar daromadning bir qismi tovarlarni sotib

olishga sarf etilmasachi, u holda jami taklif va jami talab o'rtasidagi muvozanatni buzilishiga olib keladi. Sey qonuni qo'shimchalari yuqoridagi muammoni hal etish uchun quyidagilarni taklif etadi: ushbu muvozanatni foiz stavkalari, ish haqlari o'zgarishi va narx darajasini o'zgarishi orqali o'zini-o'zi tartibga soladi. Klassik siyosiy iqtisodchilarning fikriga ko'ra bu ko'rsatkichlarning moslashuvchanligi bozorda talab va taklif muvozanatini ta'minlaydi va shu yo'l bilan bozor mexanizmi milliy iqtisodiyot darajasida yuzaga keladigan nomuvofiqlikni bartaraf etadi. Davlat aralashuvi kerak bo'lmay qoladi.

20-yillarning oxiri va 30-yillarning boshida XX asrlik kapitalistik iqtisodiyot kuchli va uzoq muddatli makroiqtisodiy tengsizlik bilan to'qnashdi (inqiroz 1929–1933-y.). 100 yil muqaddam shakllangan Klassik siyosiy iqtisod XX asrning 30-yillarida bo'lgan inqiroz jarayonlarini tushuntirib berishga ojizlik qildi. Dj. Keyns ushbu holatni yoritishga harakat qildi.

Keynsning fikricha jami talab (xarajat) 4 qismdan tashkil topadi:

1. Shaxsiy iste'mol.
2. Investitsiya iste'moli (xususiy va davlat investitsiyasi).
3. Davlat xarajatlari.
4. Sof eksport.

Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi jamg'arish va investitsiya tengligidan kelib chiqadi. Jamg'arish deyilganda shaxsiy iste'moldagi daromad va xarajat o'rtasidagi farq tushuniladi. Investitsiya — bu asosiy va aylanma kapitalni o'sishiga qo'yiladigan kapital qo'yilmadir. Jamg'arish investitsiyaning manbayi hisoblanadi. Bu yerda butun iqtisodiyot darajasidagi investitsiya nazarda tutilib, moliyaviy aktivlar hisobga olinmaydi. Jamg'arish investitsiya bilan mos tushmasligi mumkin. Gap shundaki jamg'arish bir iqtisodiy agent tomonidan amalga oshirilsa, investitsiya boshqa bir agent tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Misol uchun aholining jamg'armalari bo'yicha.

Agar jamg'arish investitsiyadan ko'p bo'lsa, u holda mahsulotning bir qismi iste'mol etilmayotganini bildiradi, tovar-

xomashyo zaxirasi oshishiga olib keladi. Talabning qisqarishi ishlab chiqaruvchilarni mahsulot hajmini qisqartirishlariga majbur etadi. Agar jang'araish investitsiyadan kam bo'lsa, uholda teskari jarayon kuzatiladi.

Klassik muvozanat modelidan Keyns modelining farqi quyidagilarni ma'lum qiladi:

1. Klassik modelida bank protsenti va narx egiluvchanligi holatidan sezilarli darajadagi uzoq muddatli ishsizlikning namoyon bo'lishi mumkin emas. Keyns modelida jang'arish va investitsilar tengligiga asoslanadi, bu esa to'liq bo'lmagan ishsizlik sharoitida ham amal qiladi.

2. Klassik model egiluvchan narx mexanizmi mavjudligini nazarda tutadi. Keyns bu xulosani rad etdi. O'z mahsulotiga talabni pasayishiga duch kelgan tadbirkorlar mahsulot narxini pasaytirmasdan ishlab chiqarishni qisqartiradi va ishchilarni bo'shatadi, bu esa ishsizlikni keltirib chiqaradi. Bu holatda bozor mexanizmidagi ko'rinmas qo'l bir me'yordagi bandlikni ta'minlay olmaydi.

Keyns bozor mexanizmi bilan davlat tomonidan talabni tartibga solish asosidagi mexanizmlarining bog'langan modelni ishlab chiqdi.

J.B. Seyning «taklif o'z-o'zidan talabni yuzaga keltiradi» qonunini tanqid qilgan holda, Keyns me'yordagi rivojlanishni ta'minlash uchun talabni, ya'ni shaxsiy iste'mol va investitsiyani rag'batlantirish zarur, deb hisoblaydi.

XX asrning 70-yillarda rivojlangan mamlakatlardagi ishlab chiqarishning pasayishi Keyns konsepsiyasini tanqid qilishga imkon yaratdi va klassik konsepsiya asosida takomillashtirilgan neoklassik konsepsiya yuzaga keldi. Keyns nazariyasi inflatsiyani rag'batlantirmasdan qanday qilib ishlab chiqarishni o'sishiga erishish va bandlikni ta'minlash mumkin, degan savollarga javob bera olmadi. Talabni rag'batlantirish samara bermadi, inflatsiya kuchaydi. Iqtisodiy nazariyada neoklassik yo'nalishi konsepsiyasi, aynan: monetarizm, iqtisodiy taklif va ratsional kutish nazariyasi vujudga keldi.

Takror ishlab chiqarishda talabning ta'siri konsepsiyasiga qarama-qarshi konsepsiya taklifga bilvosita ta'sir etish usulidan

foydalanish konsepsiyasi vujudga keldi. Taklif iqtisodi tarafdorlari quyidagilarni zarur, deb hisoblaydi:

- klassik jamg'arish mexanizmini qayta tashkil etish;
- bozor mexanizmini qayta vujudga keltirish, xususiy tadbirkorlikka erkinlik berish.

Taklif iqtisodi tarafdorlari jamg'arishni rag'batlantiruvchi bo'lib yuqori soliq va inflatsiya bo'lishi lozim, deb hisoblaydi. Ular konsepsiyasining asosiylari quyidagilar:

- tadbirkorlarga soliq imtiyozlarini taklif etish, soliq islohotlarini o'tkazishni talab etish;
- inflatsiyaga qarshi tadbirlarning mavjud bo'lishi.

Ratsional kutish konsepsiyasi tarafdorlari iqtisodiy agentlar iqtisodiy jarayonlarni mustaqil bashorat qilishda mavjud ma'lumotlardan foydalanadi va optimal qarorlar qabul qiladi deb hisoblashadi. Ushbu konsepsiya tarafdorlari har qanday iqtisodiy siyosat (keynscha, monetar) samarasiz deb bilishadi.

12.3. Iqtisodiy sikl va inqirozlarning kelib chiqish sabablari

Yalpi talab va yalpi taklif, ishlab chiqarish bilan iste'mol, iste'mol va jamg'arish hamda daromadlar bilan xarajatlar o'rtasida ziddiyat vujudga kelganida va bu ziddiyat kuchayib ketganida inqirozlar yuzaga keladi.

Tovar ishlab chiqarishni iste'moldan ajralib qolishi tasodif emas. Texnika taraqqiyoti foyda normasining pasayishiga olib keladi. Ishlab chiqarishdan ishchilar siqib chiqariladi. Avvalgi darajada foyda massasini saqlab qolish uchun ishlab chiqarishni kengaytirishga qo'shimcha kapital, investitsiya sarflanadi. Ishlab chiqarish ijtimoiy iste'moldan ortib ketadi va natijada inqiroz yuz beradi.

Muvozanatning buzilishi iqtisodiyotda tang ahvol — krizisga olib keladi. **Krizis** —bu murakkab jarayon. Unga turli jihatdan yondashish mumkin.

Krizislar turli-tuman tarzda ro'y bersa-da, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib guruhlariga ajratish mumkin:

1. Xo'jalik tizimida muvozanatning buzilishi miqyosiga ko'ra, krizislarni umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan krizislarga bo'lish mumkin. Umumiy krizislar butun milliy xo'jalikni qamrab oladi, ikkinchisi esa qisman, ya'ni ayrim sohalar yoki tarmoqlarga xos tanglik tarzida yuz beradi.

Masalan, moliyaviy krizis — davlat moliyasining chuqur tanglikka tushishi. U surunkali budjet taqchilligida namoyon bo'ladi. Eng yomoni, davlatning chet el qarzlari bo'yicha to'lov qobiliyatini yo'qotishidir. 1929–1933-yili Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Italiya, 1998-yili Rossiya tashqi zayomlar bo'yicha to'lovni to'xtatishgan. 1931-yili AQSh tashqi qarzlar bo'yicha hamma to'lovlar muddatini bir yilga uzaytirgan. 1998-yili Indoneziyada ro'y bergan moliyaviy krizis tufayli aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan YaIM 14,6%ga pasaydi.

Pul-kredit krizisi. Mamlakatda pul-kredit tizimining tang ahvolga tushishi bo'lib, bunda tijorat va bank krediti qisqaradi. Banklardan mijozlar yoppasiga o'z pullarini olishni boshlaydilar. Tadbirkorlar va aholi naqd pul ketidan quvishga tushadilar. Aksiya va obligatsiyalarning kursi, bank protsenti tushib ketadi. Banklar sinib, yalpi bankrotga uchraydi.

Valuta krizisi. Bunda milliy valutaning obro'si tushib ketadi. Chet elning obro'li valutilari yetishmaydi. Bankda valuta zaxirasi tugab boradi, milliy valuta kursi tushib ketadi. Aholining obro'li valuta ketidan quvishi ahvolni yanada qiyinlashtiradi. Bunga yorqin misol sifatida Argentina va Tailandda yuz bergan krizislarni ko'rsatish mumkin.

Birja krizisi. Bu tanglik birjada qimmatli qog'ozlar kursini birdan tushib ketishi va ularda emissiya qilishni qisqarishi fond birjalari faoliyatidagi chuqur tushkunlikda ifodalanadi.

Ekologik krizis. Atrof-muhitni, eng avvalo, inson salomatligini yo'qotish, umrining qisqarishiga olib keladigan darajadagi vaziyatning vujudga kelishi bilan ifodalanadi. U sanoatni shiddatli tarzda o'sishiga yo'l qo'ymaydi.

Tarmoqlar krizisi. Bunday krizis milliy xo'jalikning biron-bir tarmog'ini qamrab olib, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi yoki normal xo'jalik aloqalarining buzilishi tufayli

yuz beradi. Misol qilib, 1958–1962-yillarda dengiz kemachiligi (kema qatnovi), 1977-yil to'qimachilik sanoati inqirozini ko'rsatish mumkin.

Agrar krizis. Bunday krizis qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosining keskin tarzda qisqarib ketishi, qishloq xo'jalik mahsulotlari narxlarining keskin tushib ketishi bilan ifodalanadi.

Struktura-tarkibiy krizis. Ishlab chiqarish tarmoqlari o'rtasidagi normal nisbatlar buzilishi tufayli tarkibiy krizis yuz beradi. Bunda bir tarmoq boshqa tarmoqning hisobiga rivojlanadi. Natijada, bu tarmoqda ahvol og'irlashadi. Misol uchun 70-yillarning o'rtasida ro'y bergan xomashyo, energetika krizislarini ko'rsatish mumkin.

2. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishi muntazam yoki aksincha tarzda yuz berishiga ko'ra davriy, oraliq, nomuntazam krizislarga bo'linadi.

Davriy (siklli) krizislar ma'lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi.

Oraliq krizislar — to'liq sikl bo'yicha yuz bermaydi. Siklning biron-bir fazasida to'xtatiladi. Ular nisbatan uncha chuqur emas, ammo qisqa muddat davom etadi.

Nomuntazam krizislar biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofatsel, to'fon, qurg'oqchilik kabilar tufayli iqtisodiyot tang ahvolga tushishi mumkin.

3. Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi xarakteriga ko'ra krizislar ikkiga: ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish krizislariga bo'linadi. Tovarlarini ortiqcha ishlab chiqarish krizisi turti naf keltiradigan ne'matlarni ko'p ishlab chiqarish, lekin ularni to'la realizatsiya qila olmaslik bilan xarakterlanadi.

Taqchil ishlab chiqarish krizisi davrida yetishmovchilik natijasida tang ahvol yuzaga kedadi, chunki muvozanat buziladi. Shunday qilib, iqtisodiyotni tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

Krizislarning mohiyatini yoritish uchun odatda, davriy, ya'ni takrorlanadigan krizislar o'rganiladi.

Vaqtı-vaqtı bilan takrorlanadigan krizislar siklning takrorlanish muddatiga ko'ra: qisqa, o'rta va uzoq sikllarga bo'linadi.

Taniqli iqtisodchilardan Y.Shumpeter iqtisodiyotning siklli rivojlanishini tadqiq qilib, iqtisodiyotda tebranishlar uch darajada yuz berishini ko'rsatdi va bu sikllarni ularni kashf etgan iqtisodchilar J.Kitchin, K.Juglyar, N.D.Kondratevlar nomi bilan atadi hamda iqtisodiyotda uchala sikl o'zaro bog'liq, o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'lishini qayd etadi.

P. Samuelson esa iqtisodiy sikl bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma mamlakatlar hamda iqtisodiyotning barcha sohasi uchun taalluqli, deydi.

1. Qisqa muddatli sikl (2-4 yil) iste'mol tovarlariga bo'lgan bozor talabi va taklifi muvozanatining buzilishi va tiklanishi tarzida yuz beradi. Bu siklda ishlab chiqarish hajmi bozor konyunkturasiga qarab o'zgaradi:

— narxlar darajasi kam o'zgaradi, ko'pchilik firmalar o'z xaridorlarini yo'qotmaslik uchun tovarlar narxini uzoq vaqt (yilda bir marta) o'zgartirmaslikka harakat qiladilar;

— ish bilan bandlik ham nisbatan barqaror, tebranish kichkina, asosan, alohida korxonalar va tarmoqlarda ish haqi o'zgarishiga bog'liq;

— foyda normasi ham bu davr mobaynida kam o'zgaradi;

— qisqa muddatli davr uchun miqdoriy ko'rsatkichlar kam o'zgaradi.

2. O'rta muddatli sikl (7-12 yil) tebranishlar katta, bu esa muvozanatning chuqur buzilganini ko'rsatadi:

— jamiyatda iqtisodiyotgina emas, balki ijtimoiy sohada ham barqarorlik buziladi;

— eng asosiysi, iqtisodiy o'sish tushkunlik bilan almashadi.

Ko'pchilik iqtisodchilarning fikricha, bu muddat asbob-uskuna, mashina, mexanizmlarga bozor talabi va taklifi muvozanatining buzilishi hamda tiklanishini ifodalaydi.

Ushbu siklda kapitalning bir tarmoqdan boshqa tarmoqqa oqib o'tishi yuz beradi.

Iqtisodiy siklning klassik varianti 4 fazadan iborat bo'lib, ularning har birida ishlab chiqarish hajmi dinamikasi, narxlar

darajasi, ish bilan bandlik, protsent normasi turli xil bo'lishi kuzatilgan.

Siklning birinchi fazasi krizis (tanglik, tushkunlik) bo'lib, iqtisodiy o'sish darajasi va sur'ati tushib ketadi, so'ngra mahsulot ishlab chiqarish hajmi qisqaradi. Bunday holat ortiqcha ishlab chiqarishga xos bo'lib, realizatsiya qilinmagan tovarlar zaxirasi ko'payib boradi va sanoat, savdo korxonalarining yoppasiga bankrot bo'lishiga olib keladi. Ishlab chiqarish to'xtashi natijasida ishsizlik ko'payadi, ish haqi pasayadi. Jamiyatda kredit aloqalari buziladi. Qimmatbaho qog'ozlar bozorida aksiya kursi tushib ketib, barcha tadbirkorlarning pulga ehtiyojlari ortadi, qarz to'lash uchun bank protsenti o'sadi.

Krizisdan keyingi faza—depressiya (turg'unlik) fazasi keladi. Bu fazada ishlab chiqarishdagi tushkunlik ham narxlar tushishi ham to'xtaydi. Tovar zaxiralari va pul kapitalining massasi ko'payib, bank protsenti stavkasi eng past darajaga tushadi. Tovar taklifining talabdan ortib ketishi to'xtaydi.

Iqtisodiyotda turg'unlik bilan bir vaqtda narxning ko'tarilishi, ya'ni inflatsiya yuz berishi mumkin. Bunday holat stagnatsiya, deb atalib, aholi turmush darajasining pasayishiga katta ta'sir qiladi.

Depressiyadan so'ng jonlanish fazasi keladi. Bunda ishlab chiqarish avvalgiga nisbatan o'sadi, tovar zaxiralari bozorni uzluksiz ta'minlash darajasida bo'ladi. Sotib olish quvvati o'sishi bilan jonlanish kuzatiladi. Pul kapitaliga talab ortadi, protsent o'sadi, narxlar ham o'sa boshlaydi. Jonlanishdan so'ng yuksalish fazasiga o'tiladi. Mahsulot ishlab chiqarish avvalgiga nisbatan o'sadi, ishsizlik kamayadi, talab ortishi natijasida narxlar o'sadi. Kreditga talab oshib, protsent ham o'sadi. Investitsion tovarlar ishlab chiqarishning ko'payishi bilan xomashyo resurslariga talab ortadi, narxlar ham o'sadi. Jonlanish fazasida yuzaga kela boshlagan disproporsiya kuchaya boradi. Iqtisodiyot yangi tushkunlikka yaqinlashadi va yana tushkunlik davri boshlanadi. Ana shunday tarzda sikl qaytariladi.

Birinchi krizis 1825-yili Angliyada yuz berdi, so'ngra 1836-yili Angliya va AQShda, 1841-yili AQShda, 1847-yili AQSh, Angliya, Fransiya va Germaniyada. 1857-yilgi krizis birinchi jahon siklik krizisi bo'lib, tarixda qoldi, keyin – 1873, 1882, 1890-yillardagi krizis ro'y berdi. Iqtisodiyotga nisbatan katta talafotlar keltirgan krizis – 1900–1901-yildagi tushkunlik bo'ldi.

3. Uzoq muddatli sikl (40–60-yil).

XIX asr oxiri XX asr boshlarida ko'pchilik iqtisodchilar statistik ma'lumotlar asosida narxlar va protsent stavkalarining ko'tarilishi hamda tushishiga e'tibor qaratishdi. Keyinchalik esa u bilan bog'liq iqtisodiy jarayonlarda ham o'zgarishlar sodir bo'lishi sabablarini izohlab berishga harakat qilishdi.

Bir uzun to'lqinni ikkinchisi bilan almashinishi ishlab chiqarish absolyut miqdorining pasayishi tarzida yuz berishi shart emas. U iqtisodiy o'sish sur'atining tezlashuvi va sekinlashuvi almashib turishining uzoq muddatli tendensiyasi tarzida yuz beradi.

Iqtisodiyotdagi ana shunday holatni chuqur hamda o'z fikrlarini asoslagan holda rus iqtisodchisi N.D. Kondratyev (1892–1938-yil) izohlab berdi. Shu sababli uni Kondratyev sikli, deb ham atashadi.

Katta yuksalish asosini u ishlab chiqarishga yangi texnologiya, jahon xo'jaligiga yangi mamlakatlarning qo'shilishi (iqtisodiy ravnaqi), oltin qazib olish hajmining o'zgarishi, umuman, texnik taraqqiyot, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi bilan bog'laydi.

Muvozanatning tiklanishi fazasida asosiy kapitalning passiv qismi yangilanadi, o'rta siklda esa, asosan, aktiv qismi yangilanadi.

Shu bilan birga, katta sikllarning davri aniqlanadi:

1-to'lqin 1772–1783-yillardagi depressiyadan 1812–1825-yildagi beqarorlikkacha;

2-to'lqin 1825–1838-yillardagi depressiyadan 1866–1873-yillardagi beqarorlikkacha;

3-to'lqin 1873–1885-yillardagi depressiyadan 1913–1929-yillardagi beqarorlikkacha;

4-to'liqin 1929–1938-yillardagi depressiyadan 1966–1974-yillardagi beqarorlikkacha;

5-to'liqin 1974–1982-yillardagi depressiyadan boshlangan. Bu to'liqin iqtisodchilarning fikricha, 2010-yillargacha davom etishi va 2010–2015-yillardan yangi 6-to'liqin boshlanishi mumkin. Bu sikl mikroelektronika, boshqariladigan termoyadro energetikasi, gen injenerligini ishlab chiqarishga jalb etilishi bilan ajralib turadi.

12.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri va uni bartaraf etish yo'llari

Ko'plab mamlakatlarni qamrab olgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi O'zbekistonga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov «... tobora chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta'sir ko'rsatmaydi, bizni chetlab o'tadi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Masalani bunday tushunish o'ta soddalik, aytish mumkinki, kechirib bo'lmas xato bo'lur edi»¹, - deb ta'kidladi. Bunga sabab O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Buning tasdig'ini, Yurtboshimiz ta'biri bilan aytganda, respublikamizning tashqi dunyo bilan aloqalarining tobora kengayib borayotganida, rivojlangan mamlakatlar ko'magida va hamkorligida mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarning amalga oshirilayotganida, O'zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportining o'sib borishida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Shu boisdan ham global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va uning oqibatlari mamlakatimiz iqtisodiyotining rivojlanishi va samaradorlik holatlariga ta'sir etmoqda. Inqiroz ta'sirini Yurtboshimiz «Jahon bozorida talabning pasayib borishi oqibatida O'zbekiston eksport qiladigan qimmatbaho va rangli

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi. O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo'llari va choralarini. –T.: O'zbekiston, 2009, 11–6et.

metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral o'g'itlar va boshqa mahsulotlarning narxi tushib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, xo'jalik yurituvchi subyektlar va investorlarning eksportdan oladigan tushumlari kamayishiga olib keladi. Ularning foyda ko'rishiga va ishlab chiqarish rentabelligiga, oxir-oqibatda esa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarimizning o'sish sur'atlari va iqtisodiyotimizning boshqa tomonlariga salbiy ta'sir etadi»¹ - deb izohlab berdi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekistonga ta'siri boshqa ko'pgina davlatlarga nisbatan birmuncha yumshoq bo'layotganini hayotning o'zi tasdiqlamoqda. Bunga sabab O'zbekistonda qabul qilingan o'ziga xos islohot va modernizatsiya modeli asosida mamlakatimizda amalga oshirilgan tub o'zgarishlar milliy iqtisodiyotimizning barqaror va mutanosib rivojlanishini tashqi salbiy holatlarga, turli inqirozlarga bardoshli bo'lishini ta'minladi. Shu boisdan ham Prezident I.A.Karimov: «Biz istiqlolning dastlabki yillarida qabul qilgan mashhur besh tamoyilga asoslangan ijtimoiy yo'naltirilgan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tish modeli yildan yilga ilgari lab borganimiz sari o'zini amalda oqlab, naqadar to'g'ri va puxta ekanini isbotlamoqda, deb aytish uchun bugun barcha asoslarimiz yetarli. Birinchi navbatda, iqtisodiyotning mafkuradan xoli bo'lishi, iqtisodiyotning siyosatdan ustunligida o'z ifodasini topgan pragmatik iqtisodiy siyosat, davlatning bosh islohotchi vazifasini o'z zimmasiga olishi, qonun ustuvorligini ta'minlash, kuchli ijtimoiy siyosat olib borish, islohotlarni bosqichma-bosqich va vazminlik bilan amalga oshirish kabi tamoyillar – ayniqsa, dunyoda avj olib borayotgan moliyaviy va iqtisodiy inqiroz sharoitida o'zining dolzarbligi va hayotiyligini yana bir bor ko'rsatmoqda»², - deb ta'kidlagan.

O'zbekistonda ushbu siyosat orqali moliyaviy-iqtisodiy, budjet, bank-kredit tizimi, shuningdek, iqtisodiyotning real

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, Uzbekiston sharoitida uni bartaraf etishning йўllari va choralari. –Т.: Uzbekiston, 2009. 12-bet.

² Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, Uzbekiston sharoitida uni bartaraf etishning йўllari va choralari. –Т.: Uzbekiston, 2009. 30-31-bet.

sektori korxonalari va tarmoqlarining barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun asos yaratilgan.

O'zbekistonda qisqa muddatli spekulativ kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalarini uzoq muddatli va imtiyozli foiz stavkalari bo'yicha jalb etish tamoyiliga doimo amal qilib kelinganligi tufayli ham respublikaning tashqi qarzi 13,3 % miqdorida bo'ldi. Vaholanki, ko'plab davlatlarning tashqi qarz masalasidagi puxta o'ylanmagan siyosati ularning iqtisodiyotini zaif, tashqi omillarga qaram, xatarli vaziyatlar oldida himoyasiz va nochor ahvolga solib qo'yganini ko'rish, kuzatish qiyin emasligini Yurtboshimiz o'zining asarida asoslab berdi.

O'zbekistonda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oqibatlarini oldini olish va yumshatish imkonini beradigan omillar quyidagilardan iborat:

- Tijorat banklarining likvidiligi va kapitallashish darajasini oshirishga qaratilgan siyosatning 2005-yildan boshlab izchillik bilan amalga oshirilganligi.

- Puxta o'ylangan pul-kredit siyosatining amalga oshirishi natijasida inflatsiyaning prognoz ko'rsatkichlari chegarasida saqlab qolinayotganligi.

- Oqilona budjet-soliq siyosatining olib borilganligi natijasida Davlat budjeti profitsit bilan bajarilmoqda, soliq yukining pasayib borish tendensiyasi kuzatilmoqda.

- Tashqi savdo tarkibida chuqur ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirishga muvaffaq bo'linganligi.

- Mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilayotgan xorijiy investitsiyalar miqdorining barqaror o'sish sur'atiga ega bo'layotganligi.

- Mamlakat tashqi qarzining mo'tadil darajasini ta'minlashga muvaffaq bo'linganligi.

- Fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash uchun davlat tomonidan katta miqdorda moddiy va moliyaviy resurslar ajratilayotganligi.

Mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009–2012-yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi O'zbekistonni

2009-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi.

Inqirozga qarshi dasturning eng muhim yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

Birinchidan – korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish.

Ikkinchidan – joriy konyunktura keskin yomonlashib borayotgan hozirgi sharoitda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarining tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha konkret chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratish:

- aylanma mablag'larini to'ldirish uchun korxonalariga Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 70 foizidan ortiq bo'lmagan stavkalarda 12 oygacha bo'lgan muddatga imtiyozli kreditlar berish;

- tayyor mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni budjetga barcha turdagi soliq va to'lovlardan qo'shimcha qiymat solig'i bundan mustasno – ozod qilish muddatini 2012-yilgacha uzaytirish;

- banklar kreditlari bo'yicha to'lov muddati o'tgan va joriy qarzlarni miqdorini qayta ko'rib chiqish, budjetga to'lanadigan to'lovlarning penyasidan kechish hamda boshqa muhim imtiyoz va preferensiyalar berish.

Uchinchidan – qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish.

To'rtinchidan – elektroenergetika tizimini modernizatsiya qilish, energiya inte'molini kamaytirish va energiya tejashning samarali tizimini joriy etish.

Beshinchidan – jahon bozorida talab pasayib borayotgan bir sharoitda, ichki bozorda talabni rag'batlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash iqtisodiy

o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolishda g'oyat muhim ahamiyatga ega.

Ichki bozorda talabni rag'batlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash maqsadida Mahalliy-lashtirish dasturi doirasidagi loyihalar hajmini 3-4 barobar ko'paytirish mo'ljallanmoqda.

2012-yilning 1-yanvarigacha quyidagi soliq va bojxona imtiyozlari berilmoqda:

- go'sht va sutni qayta ishlashga ixtisoslashgan mikrofirma va kichik korxonalar uchun bo'shagan mablag'larni ishlab chiqarishni texnik qayta jihozlash va modernizatsiya qilishga maqsadli ravishda yo'naltirish sharti bilan yagona soliq to'lovi stavkasini 50 foizga qisqartirish;

- tayyor nooziq-ovqat tovarlarning muayyan turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalarni foyda va mulk soliqlaridan, mikrofirma va kichik korxonalarni yagona soliq to'lovidan ozod qilish.

Mamlakatimizda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy ta'sirini bartaraf etish hamda inqirozdan so'ng barqaror va mutanosib iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash maqsadida 2009-2014-yillarga mo'ljallangan ishlab chiqarishni uzluksiz modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash, iqtisodiyot raqobatbardoshligini doimiy ravishda oshirish, eksport salohiyatini o'stirish maqsadida innovatsiyalarni joriy etish asosida chuqur tarkibiy o'zgartirishlar qilish uchun eng muhim investitsiyaviy loyihalar dasturi amalga oshirilmoqda. Bu loyihalarning umumiy qiymati 55,4 mlrd dollarni tashkil etib, uning 15,3 mlrd dollari (ya'ni 27,6 %) neft gaz sohasiga, 12,1 mlrd dollari (12,1 %) neftgazkimyo sanoatiga, 7,5 mlrd dollari (13,5 %) transport va infratuzilmaga, 5,8 mlrd dollari (10,5 %) energetika sohasiga yo'naltiriladi (12.2.1-jadval).

Ushbu investitsiyaviy loyihalarning amalga oshirilishi natijasida mamlakatimizda avtomobilsozlik, neft kimyosi, gaz kimyosi, elektrotexnika, kimyo sanoati, qurilish materiallari sanoati ustuvor ravishda rivojlanadi. Shuningdek, mehnat sig'imi yuqori va raqobat ustuvorligiga ega bo'lgan, aholi ish bilan bandligini yuqori darajada ta'minlashga qodir bo'lgan

to'qimachilik, poyafzal, oziq-ovqat sanoati tarmoqlari ham jadal rivojlanadi. Buning natijasida mamlakatimizning eksport salohiyati yanada rivojlanadi va mustahkamlanadi, eksport tarkibi diversifikatsiyalashadi.

12.2.1-jadval

2009-2014-yillarga mo'ljallangan eng muhim investitsiyaviy loyihalarni amalga oshirish dasturi*

Sanoat tarmoqlari	Loyihalar qiymati (mlrd doll)	Loyihalar tarkibi (umumiy qiymatiga nisbatan % hisobida)
Jami	55,4	100,0
Shu jumladan:		
Neft-gaz sektori	15,3	27,6
Neftgazkimyo sanoati	12,1	21,8
Transporti va infratuzilma	7,5	13,5
Energetika	5,8	10,5
Kimyo sanoati	5,6	10,1
Tog'-kon va metallurgiya sanoati	4,4	7,9
To'qimachilik sanoati	1,9	3,4
Mashinasozlik	1,4	2,5
Qurilish materiallari sanoati	0,8	1,4
Boshqa tarmoqlar	0,6	1,1

* *Ўзбекистон Республикаси Бosh вазирининг биринчи ўринбосари, Мазия вазирининг Р.С.Азимовнинг халқаро анжуманидаги "Эффективность антикризисной программы и важнейшие приоритеты пост кризисного развития Узбекистана" маърузасидан оlingан.*

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy ta'sirini bartaraf etish va inqirozdan keyingi taraqqiyot dasturlarini amalga oshirish sharoitida O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturining muhim ustuvor vazifalari quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- 2009-2012-yillarga mo'ljallangan mamlakatda qabul qilingan jahon iqtisodiy inqirozi oqibatlarining oldini olish va bartaraf qilish bo'yicha inqirozga qarshi dasturni amalga oshirish va shu asosda iqtisodiy o'sishni uzoq muddatli barqaror sur'atlari va iqtisodiyotning muvozanatli rivojlanishini ta'minlash.

• Tarkibiy o'zgartirishlarni davom ettirish va iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, buni, birinchi navbatda, xalqaro sifat standartlariga javob beradigan talab yuqori bo'lgan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga yo'naltirilgan iqtisodiyotning eng muhim tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash yo'li bilan amalga oshirish.

• Qishloq joylarda turmush sifati va qiyofasini tubdan yaxshilash, qishloqdagi ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini jadal rivojlantirishga, mulkdorning, tadbirkorlik va kichik biznesning maqomi, o'rni va ahamiyatini tubdan qayta ko'rib chiqishga, fermer xo'jaliklarini rivojlantirishga har tomonlama yo'naltirilgan uzoq muddatli, o'zaro chuqur bog'langan chora-tadbirlar kompleksini amalga oshirish.

• Aholi bandligini ta'minlash, uning turmush sifatini oshirishning muhim omili sifatida xizmatlar ko'rsatish sohasi va kichik biznesni jadal rivojlantirish.

O'zbekistonda inqirozga qarshi chora-tadbirlar dasturining muvaffaqiyatli amalga oshirilganligi tufayli jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davom etayotgan hozirgi sharoitda ham yuqori va mutanosib o'sish sur'atlariga erishmoqda (12.4.1-jadval).

O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimov «O'zbekistonni 2013-yilda iqtisodiy rivojlantirish dasturining eng muhim yo'nalishlarini belgilar ekanmiz, biz, avvalo, o'tgan yillarda iqtisodiyotimizda erishilgan marralar, istiqbolga mo'ljallangan uzoq muddatli maqsadlar, shuningdek, jahon bozoridagi real va kutilayotgan, prognoz qilinayotgan holatdan kelib chiqamiz»¹ – deb ta'kidladi.

Yurtboshimiz global moliyaviy-iqtisodiy davom etishi tendensiyalarini ko'rsatib berdi. Ular quyidagilardan iboratdir:

- dunyoning ko'plab yetakchi mamlakatlarida davlat qarzi va milliy budjetlar taqchilligi muammosining deyarli hal etilmasdan qolganligi;

¹ H.A. Karimov. Bosh ma'nodorlik – keng qirindan ma'nodorlik. Bosh ma'nodorlik – keng qirindan ma'nodorlik. Bosh ma'nodorlik – keng qirindan ma'nodorlik. Xalq sur'ati, 2013 й. 19 январь.

- real iqtisodiyotda ishlab chiqarishning pasayib borayotganligi;
- jahon bozorida xarid talabi kamayishining davom etayotganligi;
- ishsizlik darajasining yuqoriligicha qolayotganligi;
- ijtimoiy keskinlikning kuchayib borayotganligi.

12.4.1-jadval

**O'zbekiston Respublikasi makroiqtisodiy ko'rsatkichlari
(oldingi yilga nisbatan foizda)**

Ko'rsatkichlar	2008-yil	2009-yil	2010-yil	2011-yil	2012-yil
YaIM o'sish sur'atlari	9,0	8,1	8,5	8,3	8,2
Budjet daromadlari YaIMga nisbatan	23,8	22,5	21,3	20,9	21,3
Defitsit (profitsit) YaIMga nisbatan	1,5	0,2	0,3	0,4	0,4
Inflatsiya	7,8	7,4	7,3	7,3	7,0
Tarmoqlar bo'yicha o'sish sur'talari					
Sanoat	12,5	9,1	8,3	6,3	7,7
Qishloq xo'jaligi	4,5	5,7	6,8	6,6	7,0
Asosiy kapitalga sarmoyalar	28,3	24,8	9,2	11,2	14,0

Prezident I.A. Karimov global moliyaviy-iqtisodiy inqirozining hamon davom etishi sabablarini quyidagicha izohlagan:

- kredit oluvchilarning to'lovga layoqatsizligi, hisob-kitob qilishga qurbi yetmayotgani moliya-bank tizimida jiddiy muammolar bo'lishiga olib kelmoqda;
- dunyoning eng yirik davlatlari markaziy banklari tomonidan real aktivlar bilan ta'minlanmagan pullarni

chiqarish davom etayotgani, shuningdek, sun'iy moliyaviy vositalar-derivativlarning nazoratsiz chiqarilayotgani ko'plab nufuzli xalqaro tahlil markazlari va ekspertlarda jiddiy tashvish uyg'otmoqda;

- moliya va bank bozorini ortiqcha likvidlik bilan to'ldirish, bunday siyosatni davom ettirish ulkan spekulyativ «ko'piklar» hosil bo'lishi, zaxira valutalari va milliy valutalarning qadrsizlanishi, inflatsiya darajasining o'sish xavfini tug'dirmoqda;

- tobora o'sib borayotgan bunday muammolar bugungi kunda global inqiroz keltirib chiqarayotgan chuqur jarayonlarni faqat eski vosita va prinsiplarni tuzatish bilan hal etib bo'lmashligidan darak bermoqda va avvalombor, moliya va bank tizimining yangi tuzilmasini, uni nazorat qilish va tartibga solish mexanizmlarini ko'p tomonlama asosda ishlab chiqishni taqozo etmoqda.¹

Yurtboshimiz «Bugungi vайat o'tgan yillar mobaynida inqirozga qarshi kurashish borasida to'plagan tajribamizga suyanib, mamlakatimizni rivojlantirish, isloh etish va yangilash bo'yicha erishgan sur'atlarni boy bermaslik uchun mavjud resurs va imkoniyatlarni safarbar etishni talab qilmoqda. Ana shu vazifadan kelib chiqqan holda 2013-yilda izchil yuqori o'sish sur'atlarini, makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash va iqtisodiyotimiz raqobatdoshligini oshirish eng muhim ustuvor yo'nalishimizga aylanishi darkor»².

2013-yilda mamlakatimiz iqtisodiyotini 8 foizga, sanoatni 8,4 foizga, qishloq xo'jaligini 6 foizga, asosiy Joriy yilda mamlakatimiz iqtisodiyotini 8 foizga, sanoatni 8,4 foizga, qishloq xo'jaligini 6 foizga, asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmini 11 foizga, xizmat ko'rsatish sohasini qariyb 16 foizga oshirish va yalpi ichki mahsulotda uning ulushi 53 foizgacha o'sishini ta'minlash vazifasi qo'yilmoqda. Soliq yuki darajasining oshmasligi ta'minlanib, yalpi ichki mahsulotga nisbatan bu ko'rsatkich 21,3 foizni tashkil etadi.

¹ Karimov I.A. Bosh maqsadlarimiz bilan a'loqali islohotlar ijroini katta qadam davom ettirish // Xalq o'yi, 2013 й. 19 январь.

² Karimov I.A. Bosh maqsadlarimiz bilan a'loqali islohotlar ijroini katta qadam davom ettirish // Xalq o'yi, 2013 й. 19 январь.

Davlat budjetining xarajatlar qismining 60 foizdan ortig'i ijtimoiy ehtiyojlarni moliyalashtirishga qaratilgan. Bank tizimi jami kapitalini kamida 20 %ga ko'paytirish mo'ljallangan.

12.5. Funktsional iqtisodiy tizimlar va davlat boshqaruvi

XX asrning oxiri va o'tgan asrning boshlarida davlatning ijtimoiy-iqtisodiy vazifalari asosan rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida yetarlicha kegaytirildi. Davlat xarajatlari 40-50 % ga etdi, YaIM ga nisbatan esa bundanda ko'proq. Gap shundaki, nafaqat miqdor krsatkichlari, balki sifat o'zgarishlariga ham erishildi. Aholining muhtoj qismiga davlat xarajatlari darajasi oshdi (davlatning ijtimoiy-madaniy xarajatlarini oshishi, tadbirkorlik sektoriga e'tiborning oshishi va b.).

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish jarayonida keyns va monetarizm kabi neoklassik konsepsiyalaridan zururlari tanlanib foydalanilmoqda. Ularning asosida funksional iqtisodiy tizimlar(FIT) ko'rinishida o'z-o'zini boshqarish mexanizmining keng tizimi shakllantirilmoqda. FIT – bu iqtisodiyotni tartibga solishning yagona mexanizmida keynschilik, monetarizm va neoklassik konsepsiyalarning o'ziga xos aralashmasidan iborat. Bunga raqobat muhitini shakllantirish tizimi, milliy valuta barqarorligini ta'minlash, ichki narx darajasini qo'llab-quvvatlash, ichki talabni rag'batlantirish, tashqi ta'sirlardan himoyalashlar misol bo'la oladi. AQSh misolida, inflatsiya ta'siri kuchaygan biror-bir bozorda erkin bozorlar bo'yicha federal komissiya vaziyatni tahlil etadi va federal fond stavkalarini va qayta moliyalashtirish stavkalarini o'zgartirish bo'yicha federal zaxira tizimiga tavsiyalar beradi. FIT xo'jalik tarkibiy qismlarini samarali faoliyat yuritishi uchun tanlab olingan bozor infratuzilmasi elementlarini birlashtiradi.

Jadallik bilan rivojlanayotgan aloqa vositalari, kommunikatsiya va elektron hisoblash texnikalarini bog'liqligida FITlarni shakllantirish imkoniyatlari tug'ildi.

FIT larda davlatning roli mutlaq o'zgaradi. U xo'jalik tizimining markazida bosh muvofiqlashtiruvchi vazifasini bartaraf etadi. Davlat FIT lar orqali bozor faoliyatiga barqarorlikni quvvatlash va makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash maqsadidagina amalashadi. Shu bilan birga raqobat mexanizmi ishlashini ta'minlaydi yoki nazorat qilish uchun FIT lardan foydalanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Iqtisodiyotimizda tub demokratik va bozor islohotlarining amalga oshirilayotgani, xususiy mulkka keng yo'l ochib berish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, qishloq xo'jaligi sohasida hal qiluvchi kuchga aylanib borayotgan fermerlikni rivojlantirish uchun qulay sharoitlar, imtiyoz va preferensiyalar yaratish, xususiy mulk va mulkdorlar huquqlarini himoya qilish bo'yicha ko'plab qonun hujjatlari qabul qilangani muhim prinsipial ahamiyatga ega bo'ldi»,¹ deb ta'kidlagan.

Shu boisdan ham mustaqillik yillarida O'zbekiston iqtisodiyoti 4,1 barobar o'sdi. Agarki, malakatimiz aholisi ayni shu davrda qariyb 9,7 millionga ko'payib, bugungi kunda 30 million 500 mingga yaqin kishini tashkil etayotganini hisobga oladigan bo'lsak, aholi jon boshiga nisbatan o'sish 3 barobardan ziyodni tashkil etishi respublikamizning naqadar ulkan taraqqiyot yo'lini bosib o'tganidan darak beradi. Jahon miqyosida hali-beri davom etayotgan moliyaviy-iqtisodiy inqirozning jiddiy ta'siriga qaramasdan mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining yillik o'sishi 2008–2013-yillarda 8 foizdan oshdi, 2014-yilda esa bu ko'rsatkich 8,1 foizni tashkil etadi. O'tgan davr mobaynida makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning mutanosibligi, davlat budjetining oshirib bajarilishi ta'minlanmoqda. O'zbekistonning tashqi davlat qarzi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 16 foizdan oshmayapti, eksport va oltin-valuta zaxiralarimiz ko'payib bomoqda.²

Istiqlol yillarida mamlakatimiz iqtisodiyotida dollar hisobida 162 milliarddan ortiq kapital mablag' o'zlashtirilgan bo'lib,

¹ Karimov I.A. Amalga oshirilayotgan islohotlarimizning asosiy qurilmalarini va fuqarolik jamiyatini qurish-irug' kelajakimizning asosiy omilidir. // Xalq s'uzi, 2013-yil 7 dekabr.

² Ushbu ma'lumot.

buning 56milliard dollardan ziyodi xorijiy investitsiyalardir. Faqat 2013-yilning o'zida kapital investitsiyalar hajmi dollar hisobida qariyb 14 milliardni yoki yalpi ichki mahsulotga nisbatan 23 foizni tashkil etadi. Iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarning amalga oshirilishi natijasida mamlakatimizning yalpi ichki mahsuloti tarkibida sanoatning ulushi 1990-yildagi 14,2 foiz o'rniga bugungi kunda 24,3 foizni tashkil etmoqda. Ayni paytda qishloq xo'jaligining ulushi esa 34 foizdan 17 foizga kamaydi.¹

Respublikamizda biz uchun mutlaqo yangi bo'lmish avtomobilsozlik, motorsozlik va ularga butlovchi qismlar tayyorlaydigan sohalarga, neft va gazni qayta ishlaydigan, farmatsevtika mahsulotlari, zamonaviy televizor va kompyuterlar ishlab chiqaradigan yangidan yangi sanoat tarmoqlariga asos solindi. Shuningdek, oziq-ovqat, yengil sanoat, kimyo, qurilish materiallari sanoati va boshqa tarmoqlar to'liq modernizatsiya qilindi va dunyo bozorida raqobatdosh bo'lgan tovarlar ishlab chiqarish boshlandi va davom etmoqda.²

Shu boisdan I.A. Karimov «Bugun bir fikrni hech ikkilanmasdan, to'la ishonch bilan aytishimiz mumkin: O'zbekiston tarixan qisqa muddatda iqtisodiyoti biryoqlama rivojlangan, asosan paxta xomashyosi yetkazib berishga moslashgan, paxta yakkahokimligi halokatli tus olgan qoloq respublikadan tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan zamonaviy sanoat tarmog'iga ega bo'lgan, jadal taraqqiy etayotgan mamlakatga aylandi»³, - deb ta'kidlagan.

Asosiy tushuncha va atamalar

Makroiqtisodiy muvozanat, jami talab, iqtisodiy rejalashtirish, bashoratlash, funksional iqtisodiy tizimlar, sof eksport, Jan Batista Seyning qonuni, inqiroz, inqiroz turlari, inqirozga qarshi choralar dasturi.

¹ Karimov I.A. Axborot oshirishdagi iqtisodiyotimizning muvofiqlashtirish va fuqarolik jamiyatini qurishdagi ahamiyatini ta'kidlash uchun. «Xalq o'yi», 2013-yil 7-dekabr.

² Ushbu maqola.

³ Ushbu maqola.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Jami talab va jami taklif o'rtasidagi aloqadorliklarni yoritib bering.
2. Jami talab va taklif barqarorligini ta'minlashda davlatning roli haqidagi klassik va keyns nazariyalari qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
3. Inqiroz nima uchun sodir bo'ladi?
4. Inqirozlarning qanday turlarini bilasiz?
5. Kondratyevning inqirozlar to'g'risidagi konsepsiyasini tushuntirib bering.
6. Nima uchun jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi rivojlangan mamlakatlarda hamon davom etmoqda?
7. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi O'zbekiston iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
8. O'zbekistonda qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturining mazmunini va asosiy yo'nalishlarini tushuntirib bering.
9. O'zbekistonda inqirozga qarshi chora-tadbirlar dasturi qanday amalga oshirilganini izohlab bering.
10. Yaqin kelajakka mo'ljallangan dasturimizni amalga oshirish uchun qanday vazifalar belgilangan?

XIII BOB. DAVLATNING TASHQI IQTISODIY SIYOSATI VA TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNI TARTIBGA SOLISH

13.1. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va zaruriyati

Dunyo mamlakatlarining jadallik bilan rivojlanib borayotganligi, ular o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining baynalminallashuvi va globallasuvi hamda iqtisodiy aloqalarning kuchayishi, har bir davlatdan tashqi omillardan oqilona va samarali foydalanish, milliy iqtisodiyotni tashqi ta'sirlardan himoyalashga qaratilgan tashqi iqtisodiy siyosat yuritishni talab etadi. Shu bilan birga, mamlakat iqtisodiyotining jahon iqtisodiyoti bilan ichki bozorning tashqi bozorlar bilan o'zaro hamkorligi uchun sifat jihatidan yangi negizlarini shakllantiradigan tub bozor o'zgarishlarini amalga oshirish obyektiv ravishda tashqi iqtisodiy omillarni kuchaytirishni taqozo etadi.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati – xalqaro munosabatlarda milliy manfaatlarini ta'minlash borasidagi davlat faoliyatining yo'nalishi va sohasi, shuningdek, tegishli maqsad va vazifalarni amalga oshirishdagi aniq chora-tadbirlar yig'indisidir. Tashqi iqtisodiy siyosatning mohiyati uning davlat va xalqning suverenitetini ta'minlashdan iborat bo'lgan, milliy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha mexanizmining butun sa'y-harakati ijtimoiy-iqtisodiy integratsion jarayonlarda milliy, mintaqaviy va global xavfsizlikni ta'minlashda o'z ifodasini topadi.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati negizida tashqi iqtisodiy aloqalarni tartibga solish va ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimlanishida mamlakat ishtirokini maqbullashtirish

tartibini belgilashga doir bir maqsadga yo'naltirilgan faoliyatlar yotadi.

Tashqi iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismlari bo'lib tashqi savdo siyosati, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va xorijdagi milliy kapital qo'yilmalarni tartibga solish borasidagi siyosat, valuta siyosatlari hisoblanadi. Bundan tashqari mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan alohida davlatlar va mintaqalar bilan tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirish ko'rinishlari ham mavjud.

Tashqi iqtisodiy siyosat tashqi iqtisodiy faoliyatni ham tartibga soladi. Ko'plab davlatlarda mavjud bo'lgan tashqi iqtisodiy siyosat vositalarining keng doirasi ularga o'z tashqi iqtisodiy aloqalari tarkibini va ularni rivojlantirish yo'nalishlarini shakllantirishga ham, boshqa mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalari va tashqi iqtisodiy siyosatiga ham faol ta'sir etish imkonini beradi. Tashqi iqtisodiy siyosat vositalarini savdo-siyosiy mexanizm sifatida ta'riflash mumkin.

Tashqi iqtisodiy siyosatni shakllantirish uchun uning asosiy tamoyillarini aniq va ravshan belgilash lozim. Unda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining xatti-harakatlarini iqtisodiy-huquqiy tartibga solishga asosiy o'rin ajratilgan bo'lib, umummilliy manfaatlarga mos kelishi lozim.

Davlatlarning tashqi iqtisodiy siyosatni normativ tartibga solish negizida milliy hamda xalqaro huquq me'yorlari yotadi.

Biroq, davlatning tashqi iqtisodiy siyosat sohasidagi munosabatlarini tartibga solishda milliy xuquqiy mexanizmlarning ham ahamiyati katta. Bunday mexanizmlar hozirgi kunda davlatning xalqaro maydondagi strategik faoliyatini belgilashda muhim rol o'ynab kelmoqda.

O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlari va uni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar sifatida mamlakat taraqqiyotining har bir bosqichida uning o'z oldiga qo'ygan vazifalari mavjud bo'lib, davlatning iqtisodiy siyosati bu vazifalarni bajarilishiga qaratilmog'i kerak.

Mamlakat iqtisodiy rivojlanishining har bir bosqichida davlat tashqi iqtisodiy siyosatining maqsadlari shu davrning

o'ziga xos xususiyatlariga mos kelishi kerak. Ular orasida eng muhimlari quyidagilar:

- eksportni rivojlantirish va uning tarkibiy tuzilishini yaxshilash;

- importning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, ya'ni uni milliy ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va kengaytirishga qaratish;

- ishlab chiqaruvchi kuchlarni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish uchun chet el investitsiyalarini jalb etish;

- mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash, ya'ni ma'lum darajada tashqi iqtisodiy faoliyatda eksport-import operatsiyalari, valutani olib chiqish, boshqa xalqaro bitimlar ustidan davlat nazoratini o'rnatish.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati aniq belgilangan maqsadlar va ularni amalga oshirishga qaratilgan asosiy tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Birinchidan, respublika milliy iqtisodiyotining kuchli eksport bo'g'inini tashkil etuvchi va uni jahon bozorida munosib o'ringa ega bo'lishini ta'minlovchi sohalarini aniqlash.

Ikkinchidan, iqtisodiyotning eksport bo'g'inida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash usullaridan keng foydalanish. Bu usullar quyidagilardan iborat:

- eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni kengaytirish uchun imtiyozli foizlar bo'yicha uzoq muddatli kreditlar ajratish;

- milliy investitsiyalarni sug'urtalash;

- eksport qiluvchilarga milliy ishlab chiqarish va uning xorijiy raqobatchilari ishlab chiqarishi xarajatlari o'rtasidagi farqni qoplash;

- davlat tomonidan respublikaga ilg'or texnologiyalar, tajribalar, bilimlarni kirib kelishiga subsidiyalar ajratish;

- eksport va importni litsenziyalash yoki chetga mol chiqarishga va chetdan uni olib kelishga ruxsatnomalar berish;

- ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi, xorijdan keltiriladigan xomashyo va materiallar, asbob-uskunalar va jihozlar ulushini bosqichma-bosqich kamaytirish va boshqalar.

Shu bilan birga, tashqi iqtisodiy siyosat milliy valutani mustahkamlash va uni boshqa valutilarga erkin almashuvini ta'minlashni, ichki narxlarni jahon bozori narxlariga yaqinlashtirish maqsadida baholar islohotini tugallashni, tashqi iqtisodiy faoliyatning me'yoriy va huquqiy asoslarini xalqaro talablar darajasiga yetkazishni nazarda tutadi.

13.2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari va tarkibiy qismlari

Bozor qonunlari asosida rivojlanayotgan va davlat aralashuvi yuqori bo'lgan mamlakatlarning barchasida davlat erkin xalqaro ayirboshlash yo'liga ma'lum to'siqlar qo'yadi va bunday holat milliy manfaatlarni himoya qilish zarurligi bilan tushuntiriladi. Bularga mamlakat iste'mol bozorlarini himoyalash, ichki bandlikni oshirish, yangi tarmoqlarni rivojlantirish va hokazolar kiradi.

Iqtisodiy raqobatga bardoshli bo'lgan davlatlar ham, bunday raqobatga chidamsiz davlatlar ham litsenziyalash va kvotalarni o'rnatish, bojxona bojlari va tariflarni kiritish, mahsulot sifati va uning xavfsizligini ta'minlovchi standartlarni o'rnatish hamda tashqi iqtisodiy faoliyatga ta'sir etuvchi boshqa bir qator vositalardan keng foydalanadilar, shu orqali o'z tashqi iqtisodiy siyosatlarini yurgizadilar.

Davlat tomonidan amalga oshiriladigan mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyati kundalik va strategik maqsadlarga muvofik uning tashqi iqtisodiy siyosatiga asoslangan. Mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosati deganda, boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tartibga solishga qaratilgan faoliyat tushuniladi.

Hozirda tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish siyosatida ikki yo'nalish o'zaro bog'langan:

- 1) erkinlashtirish;
- 2) proteksionizm.

Ichki bozorni xorijiy raqobatdan himoyalashga qaratilgan iqtisodiy siyosat **proteksionizm** deyiladi.

Erkinlashtirish - davlatning tashqi savdoda iqtisodiy va ma'muriy to'siqlarni kamaytirishga qaratilgan iqtisodiy siyosatidir.

Erkinlashtirish va proteksionizm siyosati dunyodagi har qanday davlat uchun xos. Hozirgi paytda tashqi savdoni erkinlashtirishga moyillik kuzatilayapti. Bu jarayon uch xil ko'rinishda amalga oshirilayapti:

- alohida mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro savdoda;
- yagona bojxona ittifoqiga kiruvchi alohida davlatlar o'rtasida;
- tariflar va savdolar Bosh bitimi (GATT), Savdo va rivojlanish bo'yicha BMTning konferensiyalari (YuNKTAD), BMTning Yevropa iqtisodiy komissiyasi (EIK) doirasida ko'p tomonlama kelishuvlar asosida amalga oshiriladi.

Tashqi iqtisodiy siyosat — bu milliy joriy va strategik maqsadlarga muvofiq tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasida davlat idoralari tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisidir.

Tashqi iqtisodiy siyosatning ma'kon jihati jahon va mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha davlatning harakatlarini belgilaydi. Ushbu belgiga binoan davlatning tashqi iqtisodiy siyosati tarkibiga tashqi savdo siyosati, tashqi investitsiya siyosati, valuta siyosati, bojxona siyosati kiradi (13.2.1-rasm).

Davlatning tashqi savdo siyosati xalqaro darajada tovarlar, ishlar, xizmatlar, axborotlar, intellektual faoliyat natijalari bilan amalga oshiriladigan ayirboshlashni qamrab oladi va eksport va import siyosatlari birgalikda tashqi savdo siyosatini tashkil etadi.

Tashqi savdo bo'yicha davlatning eksport siyosati, deganda mamlakatning raqobatbardosh tovarlar, xizmatlar va intellektual mulklarni jahon bozorida sotishga va ushbu tovarlarni ishlab chiqarishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tushuniladi.

Eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirishda davlat byurtmalari, budjetdan moliyalash, imtiyozli kreditlar berish,

ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarini moliyalash va hokazolardan foydalaniladi.

13.2.1-rasm. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy shakllari

Tashqi savdo bo'yicha davlatning import siyosati, deganda mamlakatga xarijdan tovarlar, ishlar, xizmatlar va intellektual mulklarni kelinishini tartibga solishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Bunday tartibga solishning vositasi sifatida respublika iqtisodiyotini himoya qilish maqsadida importni to'g'ridan to'g'ri cheklash hisoblanadi. Bunda litsenziyalash va kontingentlash, importga oid antidemping va kompensatsiya bojlari, eng kam import narxlari tizimi va hokazolar qo'llaniladi.

Tashqi investitsiya siyosati xorijiy investitsiyalarini mamlakat hududiga jalb etish va ulardan foydalanish hamda milliy investitsiyalarini xorijga olib chiqishni tartibga solishga doir chora-tadbirlar majmuidan iborat.

Valuta siyosati davlat va xalqaro valuta-moliya tashkilotlari tamonidan amalga oshiriladigan valuta munosabatlari sohasidagi iqtisodiy choralar hamda tashkiliy shakl va usullar yig'indisini tashkil etadi.

Valuta siyosati davlatning valuta mablag'laridan maqsadli foydalanish bo'lib, valuta mablag'larini shakllantirish va ishlatishning asosiy yo'nalishlarini hamda bunday mablag'lardan samarali foydalanishga yo'natirilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Valuta siyosatining amal qilish sohasi bo'lib valuta bozori, qimmatbaho metallar va toshlar bozori hisoblanadi.

Davlatning valuta siyosati diskont va deviz siyosatlariga bo'linib, moliya tizimining bir maromli faoliyatini va mamlakat to'lov balansi muvozanatini ta'minlash kabi vazifalarni qamrab oladi.

Diskont siyosati investitsiyalar harakatlarini tartibga solish va to'lov majburiyatlarini muvozanatlashtirish, valuta kursini taxminiy tuzatish uchun foizning hisob stavkasidan foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini o'z ichiga oladi. Ushbu siyosat pul talabi holatiga, narx dinamikasi va darajasiga, pul massasi hajmiga, qisqa muddatli investitsiyalar migratsiyasiga ta'sir ko'rsatishda namoyon bo'ladi.

Deviz siyosati- valuta intervensiyasi va valuta cheklashlari yordamida valutani xarid qilish va sotish bilan valuta kursini tartibga solish tizimi.

Valuta intervensiyasi Markaziy bankning xorijiy valutaning oldi-sotdisi bo'yicha maqsadli operatsiyalari bo'lib, u milliy valuta kursi dinamikasini uni oshirish yoki pasaytirishning muayyan chegaralari bilan cheklash maqsadini ko'zlaydi. Valuta cheklashlari milliy va xorijiy valuta, oltin va hokazolarga doir operatsiyalarni tartibga soladigan iqtisodiy, xuquqiy, tashkiliy chora-tadbirlar majmuyidan iborat.

Ishchi kuchining tashqi migratsiya siyosati ishchi kuchi eksporti siyosati va ishchi kuchi importi siyosatlariga bo'linadi.

Ishchi kuchi eksporti siyosati deganda bir mamlakat hududidan ikkinchi bir mamlakatga ishchi kuchining ko'chishi uchun qulay sharoit yaratish yoki taqiqlash borasidagi davlat

tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisi tushuniladi. Ishchi kuchini eksport qilish natijasida mamlakatda ishsizlik darajasini kamaytirish va mamlakatga qo'shimcha valuta daromadlarini paydo qilish imkoniyati yuzaga keladi.

Ishchi kuchi import siyosati, deganda mamlakatga xorijdan ishchi kuchining kirib kelishi uchun qulay sharoit yaratish yoki to'siqlar qo'yish borasidagi davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisi tushuniladi.

Davlatning bojxona siyosati – mamlakat ichki va tashqi siyosatining tarkibiy qismi bo'lib, bojxona siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilar:

- bojxona nazorati ostidan eng samarali foydalanishini va bojxona hududida tovar ayirboshlashni tartibga solishni ta'minlaydi;

- mamlakat bozorini himoya qilish va mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishni rag'batlantirishga doir savdo va siyosiy vazifalarni ro'yobga chiqarishda ishtirok etish;

- bojxona siyosati bojxona ishining bir qismi bo'lib, uning asoslari O'zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksi bilan belgilanadi.

Davlatning yuqorida keltirilgan tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy shakllari mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarida qatnashuvchi tashqi iqtisodiy faoliyat yurituvchilar xatti-harakatlarini muvofiqlashtirishga va tartibga solishga qaratilgan.

13.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita va bevosita usullari

Hozirgi paytda dunyo mamlakatlarida tashqi iqtisodiy siyosatni yuritishda yuqoridagi holatlarni hisobga olgan holda tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish tizimidan samarali foydalanilmoqda va uning tarkibiga kirgan tashkilot va muassasalar faoliyati takomillashtirilmoqda. Mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida tashqi iqtisodiy

faoliyatni boshqarish tizimining asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- respublika milliy manfaatlariga javob beruvchi va uning jahon hamjamiyatidagi o'rnini ta'minlovchi tashqi iqtisodiy siyosatni takomillashtirish va amalga joriy etish;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etishning qonuniy asoslarini takomillashtirish va yanada erkinlashtirish;

- mulkchilik ko'rinishining turli shakllaridan qat'iy nazar tashqi iqtisodiy faoliyatning barcha ishtirokchilari uchun eng yuqori samaradorlikni ta'minlash, ularning faoliyati va manfaatlarini himoya qilish;

- milliy iqtisodiyotning tarkibiy bo'g'inlarini modernizatsiyalashda tashqi iqtisodiy omillardan oqilona foydalanish.

Ushbu vazifalarni amalga oshirishda tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining xatti-harakatlarini tartibga solishda va erkinlashtirishda umume'tirof etilgan quyidagi usullaridan foydalaniladi: tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita va tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bevosita (iqtisodiy, ma'muriy, me'yoriy-huquqiy) usullardir.

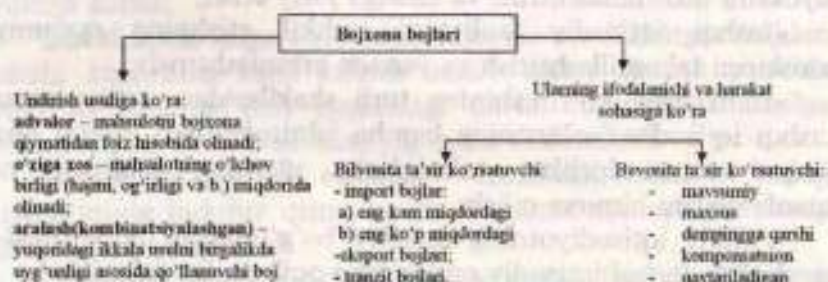
Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita usullari bo'lib tashqi iqtisodiy aloqalarda qatnashuvchilarning iqtisodiy manfaatlari, ularning daromadini taqsimlashga, bitim shartlarini bajarishga ta'sir etuvchi, bojxona tariflari va bojlari, turli soliqlar, valutadan tushgan puldan ajratmalar me'yori, hxalkaro operatsiyalarni kreditlash va sug'urtalashning foiz stavkalari kabilar hisoblanib u subyektlarning u yoki bu harakatni tanlash imkonini beradi.

Bojxona bojlari: iqtisodiy mazmuni va ko'rinishlari

Iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bevosita usullari ichida bojxona bojlari va tariflari juda muhim hisoblanadi. Ular yordamida tashqi iqtisodiy aloqalarning tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan tashqi savdo tartibga solinadi. Tariflarni o'zgartirish orqali davlat eksport va importni rag'batlantirishi yoki qisqartirishi orqali milliy ishlab chiqarish va iste'mol munosabatlariga ta'sir etishi mumkin.

Bojxona boji - bu mamlakatga olib kelinayotgan yoki mamlakatdan olib chiqilayotgan tovar(ishlar, xizmatlar)larga

solinadigan majburiy soliqdir. Xalqaro amaliyotda bojxona bojlarining turli xillari qo'llanadi va ularni hisoblash yo'llari, ifodalanishi hamda harakat sohasiga ko'ra quyidagicha guruhlash mumkin.

Chizmadan ko'rinib turibdiki, amaliyotda qo'llaniladigan bojxona bojlari turlicha. Undirish usuliga ko'ra guruhlanishini ko'radigan bo'lsak, mahsulotni bojxona qiymatiga nisbatan foizda belgilanadigan advalor bojlar jahonda ko'proq tarqalgan. Shu sababdan ham bojning bu turi qo'llaniladigan mamlakatlarda mahsulotning boj qiymatini, ya'ni advalor bojlarini hisoblashiga asos bo'lgan mahsulotning bojxona qiymatini (narxini) aniqlash usullariga katta e'tibor beriladi. Boj qiymati import va eksport qiluvchi, tashuvchi yoki ularning ishonchli vakillari tomonidan mahsulotlar bayonnomasida ko'rsatiladi va shunga muvofiq hujjatlar bilan tasdiqlanadi. Ammo ba'zi hollarda bojxona mahsulotning e'lon qilingan narxini tan olmasligi va uni o'zi mustaqil aniqlashi mumkin. Amaldagi qo'llanilayotgan usulga qarab mahsulot narxi 20-25 foiz, hatto 2 martagacha ko'paytirilishi mumkin. Shuning uchun mahsulot narxini belgilashning muhimligi hisobga olinib, uni belgilash qoidalari tariflar va savdo haqidagi Bosh bitimga (GATT) kiritilgan.

Tashqi savdoni tartibga solishda o'ziga xos (spetsifik) usuliga ko'ra mahsulotning har bir o'lchov birligidan (dona, kilogramm, metr, metr kub va b.) undiriladi. Bundan tashqari

yuqoridagi ikki usul uyg'unlashgan aralash bojlar ham qo'llaniladi.

Bojxona bojlarining ikkinchi guruhi avvalo **import bojlari va eksport bojlari hamda tranzit bojlariga** ajraladi.

Import bojlar ichki bozorlarga chet el tovarlari oqimini tartibga solish va davlat budjetini to'ldirish maqsadida belgilanadi. Import bojlari eng kam va eng ko'p miqdordagi bojlarga bo'linadi. **Eng kam miqdordagi** import bojlar o'zaro qulay sharoitlar tartibini yaratib berishni ko'zda tutuvchi savdo shartnomalari va bitimlari bo'lgan mamlakatlar mahsulotlariga o'rnatiladi. **Eng ko'p miqdordagi import bojlari** esa bunday shartnoma va bitimlar tuzilmagan mamlakatlar mahsulotiga nisbatan o'rnatiladi. Undan tashqari ko'plab mamlakatlarda imtiyozli bojlar ham qo'llaniladi va bu bojlar asosan rivojlanayotgan mamlakatlardan import qilinayotgan mahsulotlarga nisbatan o'rnatiladi.

Eksport bojlar mamlakatda ushbu mahsulotga talab ko'p bo'lgan holda uning taqchilligini oldini olish maqsadida belgilanadi.

Tranzit bojlari mamlakat hududidan tovarlarni olib o'tilayotganida bojxona hududida tovarlardan undiriladigan bojlar hisoblanadi.

Tashqi savdoni tartibga solishda boj tariflari ko'rinishlaridan keng foydalaniladi.

Boj olinadigan mahsulotlar, boj olinmaydigan mahsulotlar, olib kelish va olib ketish taqiqlangan mahsulotlar, shuningdek, bojxona bojlari stavkasi, ya'ni ularning tartibga solingan ro'yxati bojxona tariflari, deb ataladi.

Bojxona tarifi — aniqlangan belgilariga ko'ra guruhlashtirilgan mahsulotlar (klassifikator) ro'yxati asosida mahsulotni bojxona chegarasidan olib o'tilayotganda to'lanishi lozim bo'lgan bojxona bojlari haqidagi umumiy ma'lumotdir. Mahsulotni guruhlashtirishda asosiy belgilar sifatida ishlab chiqarish, tabiiy farqlar (hayvonot va o'simlik dunyosi), qayta ishlash darajasi (hom ashyo, yarim tayyor mahsulotlar, tayyor buyumlar)ni misol qilib keltirish mumkin.

Zamonaviy sharoitda jahon savdosida tovarlar klassifikatorlari sifatida BMTning xalqaro savdo klassifikatoridan, Bryussel Bojxona Nomenklaturasi nomlagan klassifikatoridan keng foydalaniladi. Bu klassifikatorlar mahsulotlarni tariflash va shartli belgilashning uyg'unlashtirilgan tizimi bo'lib, unda olti xonali shartli raqamli belgiga ega bo'lgan mahsulot haqidagi asosiy ma'lumotlar hamda uning mahsulotlar nomenklaturasidagi o'rni ko'rsatilgan.

Bojxona tariflari asosan milliy darajada qo'llaniladi va bunda qator vazifalarni bajaradi.

1) fiskal — davlat budjeti daromadlarini to'ldirish manbai bo'lib xizmat qiladi;

2) proteksionistik — milliy ishlab chiqaruvchilarni chet el raqobatidan himoya qiladi;

3) tartiblovchi, ya'ni ichki mahsulotlar bozorlari tarkibini muvofiqlashtirish maqsadida mahsulotni chetga chiqishini cheklaydi va mamlakat iqtisodiyotidagi yetakchi tarmoq mahsulotlari eksportini rag'batlantiriladi.

Ko'pgina davlatlar proteksionizm siyosatini iqtisodiyotni tiklanishi sharoitida o'z ishlab chiqaruvchilarini chet el raqobatidan himoya qilish maqsadida qo'llaydilar. Aks holda, mahalliy korxonalar «sinishi» jamiyatda ishsizlik xavfi tug'iladi.

Bojxona tariflari va bojlaridan tashqari tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning iqtisodiy, egiluvchan usullari sifatida turli soliqlar keng qo'llaniladi. Bunda faqat tashqi soliq tizimidagi emas, balki ichki soliq tizimidagi soliq turlaridan ham foydalaniladi.

Ko'pgina mamlakatlarda import tushumlariga soliqlar keng qo'llanilsa, eksport mahsulotini sotishdan tushumlarga soliqlar esa imtiyozlarga ega. Bu eksportni rag'batlantirishga, ichki va tashqi bozorlardagi narxlar farqi ko'p bo'lganda o'z mahsulotlari kabi import mahsulotlarga ham mamlakat ichida sotish uchun bir xil sharoitlar yaratish imkonini beradi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita usullariga qaraganda bevosita usullaridan kengroq foydalaniladi. Bevosita usullar o'zining mazmuniga

ko'ra iqtisodiy, ma'muriy, me'yoriy-huquqiy ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Bevosita usullariga litsenziyalash va kvotalash iqtisodiy xarakterdagi bevosita usullar ichida keng tarqalgani hisoblanadi.

Litsenziyalash - bu tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olishning ma'lum tartibidir. Tashqi iqtisodiy operatsiyalarga mahsulotlar, ishlar va xizmatlar eksporti hamda importi, moliya operatsiyalari o'tkazish, xorijda ishchi kuchini ishga joylashtirish va boshqalar kiradi. O'zbekistonda litsenziyalar faqat davlat ro'yxatida qayd etilgan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga beriladi, boshqa yuridik shaxslarga berish taqiqlangan. Litsenziyalash ma'lum vaqt davomida umumdavlat maqsadlariga mo'ljallangan mahsulotlar, xizmatlar bilan bitimlar bo'yicha eksportni (importni) chegaralash va nosog'lom raqobatni ogohlantirish chorasi sifatida qo'llaniladi.

Litsenziyalar - bosh litsenziyalar va bir martalik litsenziyalarga bo'linadi. **Bosh litsenziyalar** Markaziy hukumat tomonidan beriladi va o'zida ma'lum mamlakatlarga strategik bo'lmagan, litsenziya hujjatlarini haqiqatda rasmiylashtirishni talab qilmaydigan mahsulotlar eksportiga rasman ruxsat berishni aks ettiradi. **Bir martalik litsenziyalar** litsenziya berish huquqiga ega bo'lgan davlat idoralari tomonidan eksport yoki import bo'yicha har bir alohida bitimga ruxsat ko'rinishida beriladi.

Moliya operatsiyalarini litsenziyalash davlatga mamlakat ichida valuta oqimi harakatini tartibga solish imkonini beradi.

Milliy davlat va shunga o'xshash tuzilmalarga beriladigan ishga joylashtirish litsenziyalari, ularga xorijiy sheriklar bilan kelishgan holda xorijga o'z ishchi kuchini yetkazib berish huquqini beradi.

Eksport va importni kvotalashning tashqi savdoni chegaralash vositasi sifatida qo'llanilishi.

Jahon amaliyotida mahsulotlar, shuningdek, ishchi kuchi eksport va importini chegaralash maqsadida kvotalash keng qo'llaniladi. Unda vakolatli davlat yoki xalqaro tashkilot

alohida mahsulotlar, xizmatlar, mamlakatlar va mamlakatlar guruhi bo'yicha ma'lum davrga eksport yoki importga miqdoriy yoki qiymat chegaralarni (kvotalarini) belgilaydi. Davlat tomonidan tartibga solish tadbiri sifatida kvotalash to'lov balanslarini, ichki bozorda talab va taklifni balanslashtirish, muzokaralarda o'zaro kelishuvga erishish uchun qo'llaniladi. O'zbekistonda kvotalash xalq iste'mol mollarini va strategik xomashyoning muhim turlarini olib chiqishni chegaralash usuli sifatida qo'llanilmoqda.

Ishchi kuchining tashqi migratsiyasini tartibga solishda ham kvotalash usuli qo'llaniladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar ichki mehnat bozorini himoyalash maqsadida xorijdan ishchi kuchi importiga kvotalar o'rnatiladi.

Litsenziyalash va kvotalashdan tashqari tashqi iqtisodiy faoliyatning turli ko'rinishlarini tartibga solish maqsadida iqtisodiy xarakterdagi boshqa bevosita usullar ham qo'llaniladi.

Ularga bojxona bojlarining ba'zi turlari, eksportni ixtiyoriy chegaralash, pasaytirilgan eksport bahosi va eng kam import bahosi, eksport subsidiyalari, korxonalar nizom fondida kapital hissasini aniqlash, belgilangan valuta kursi va boshqalar kiradi.

Jahon amaliyotida qo'llaniladigan maxsus, dempingga qarshi va kompensatsion bojxona bojlari.

Tashqi savdoni tartibga solishning bevosita tarifli bo'lmagan usullari guruhiga bojxona bojlarining maxsus, dempingga qarshi, kompensatsion va boshqa turlari kiradi.

Ba'zi hollarda mamlakatlar tomonidan **maxsus bojxona bojlari** qo'llaniladi. Masalan, mahsulotlar olib kelish hajmi va sharti mahalliy ishlab chiqaruvchilarga zarar keltirsa, yoki mamlakat manfaatlariga zid bo'lganda qo'llaniladi. Maxsus bojxona bojlarining miqdori har bir aniq holat uchun alohida o'rnatiladi.

Dempingga qarshi qaratilgan bojlar jahon amaliyotida keng qo'llanilib, o'zida qo'shimcha import bojlarini aks ettiradi. Ular, odatda, jahon narxlaridan yoki import qilayotgan mamlakat ichki narxlaridan past narxlar bo'yicha eksport qilinayotgan mahsulotlarga o'rnatiladi. Bu bojlarni belgilash haqidagi qarorni Xalqaro sud mahalliy ishlab chiqaruvchilar va

sotuvchilar murojaatidan so'ng chiqaradi hamda uning miqdorini va to'lash tartibini belgilaydi.

Kompensatsion bojlar olib kelinayotgan mahsulotlar kabi olib chiqilayotgan mahsulotlarga ham belgilanadi. Ular ishlab chiqarish yoki eksport qilishda subsidiyalar (davlatning moliyaviy yordami) ajratilgan va bu olib kelish yoki olib chiqish milliy ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarga zarar yetkazishi mumkin bo'lganda qo'llaniladi.

Bunday holda davlat mamlakatga yetkazilgan zararni yoki davlatning moliyaviy xarajatlarini qoplashi lozim bo'lgan bojlarni o'rnatadi. Kompensatsion bojlar miqdori aniqlangan subsidiyalar miqdoridan oshmasligi lozim.

Savdo cheklashlarining zamonaviy turlari.

So'nggi o'n yilliklarda eksportni «ixtiyoriy» chegaralash va eng kam import baholarini belgilash haqida bitimlar tuzish amaliyotda keng tarqala boshladi. Savdo cheklashlarining bu yangi turlarining xususiyati, ularni o'rnatishning noan'anaviy usulidan iborat. Ya'ni import qiluvchi mamlakatni himoya qiluvchi savdo to'siqlari import qiluvchi mamlakat chegarasida emas, balki eksport qiluvchi mamlakat chegarasida kiritilganda eksportni «ixtiyoriy» chegaralash qo'llaniladi. Xuddi shunga o'xshash eng kam import bahosini o'rnatish ham amalga oshiriladi. Bunday baholarni o'rnatgan import qiluvchi mamlakatlar bilan kontraktlar tuzishda bunga eksport qiluvchi firmalar tomonidan qat'iy amal qilinmog'i lozim. Eksport bahosi eng kam darajadan pasaytirilgan holda import qiluvchi mamlakat dempingga qarshi boj kiritadi va uni qo'llash bozordan chiqishga olib kelishi mumkin.

Bevosita tartibga solishning ko'pgina tadbirlari bir-biri bilan muvofiqlashtirilgan holda qo'llaniladi.

Eksportni davlat tomonidan rag'batlantirish tadbiri sifatida ko'pgina mamlakatlarda eksport subsidiyalari qo'llaniladi, ya'ni tajriba-konstruktorlik ishlari va eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarishni bevosita moliyalashtirish yoki bu maqsadlarga davlat budjetidan imtiyozli kreditlar berilishi ko'zda tutiladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning ma'muriy usullari.

Ma'muriy va me'yoriy-huquqiy tartibga solish usullari ham u yoki bu tashqi iqtisodiy faoliyatni chegaralashga, yo rag'batlantirishga qaratilgan.

Bu bitimlarni tuzish va amalga oshirish tartibi, texnik standartlar, mahsulotlardan foydalanish xususiyatlari, ishchi kuchi sifati, valuta operatsiyalarini amalga oshirish muddati, darajasi va boshqalarga qo'yiladigan talab va me'yorlar bilan bog'liq turli xil ma'muriy tadbirlardir.

Ma'muriy xarakterdagi davlat tomonidan tartibga solishning o'ziga xos choralari sifatida tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchilarini ro'yxatga olish, mahsulotlar bayonnomasi yoki bojxona bayonnomasini taqdim etish hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchilarini ro'yxatga olish — bu tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarini hisobga olish va rasmiylashtirishning ma'lum tartibidir.

Ro'yxatga olish o'rnatilgan shaklda to'ldirilgan ro'yxatga olish varaqasini taqdim etish, ro'yxatga olinganlik raqamini berish, tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchilarini rasmiy ravishda chop etiladigan Davlat ro'yxatlari to'plamiga kiritish va ro'yxatga olinganlik haqidagi guvohnomani berishni o'z ichiga oladi. Ro'yxatga olinganlik haqidagi ma'lumot tezda tarmoq tashkilotlari va davlat hamda mahalliy hokimiyat tashkilotlariga yetkazilishi lozim.

Mahsulot bayonnomasi - bu tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchisining mahsulotni davlat chegarasini kesib o'tayotgani haqida ushbu mamlakatda o'rnatilgan qoidalarga muvofiq bergan rasmiy arizasidir. U ikki ko'rinishda, ya'ni bojxona bayonnomasi bo'yicha va tovar-transport hujjatlari bo'yicha (yetarli malaka va tajribaga ega bo'lgan tashqi iqtisodiy birlashmalar uchun) amalga oshiriladi. Ba'zi fuqarolar mamlakatga kirishda va chiqishda tashilayotgan buyumlar, mulk, shu jumladan, valuta haqida bayonnomani bir xil andozadagi varaqalarga to'ldirishlari lozim.

Tashilayotgan yuklarga bayonnoma tashqi iqtisodiy operatsiya qatnashchisi tomonidan har bir mahsulot uchun

to'ldiriladi va unda operatsiya turi (eksport, import), mahsulot nomi, eksport va import qilayotgan mamlakat, valuta, mahsulotning umumiy haqiqiy bahosi va boshqalar ko'rsatiladi. U faqat tashqi savdoga emas, balki butun tashqi iqtisodiy faoliyatga to'siq bo'lgan ma'muriy tadbir bo'lib, valuta bilan chegaralash hisoblanadi.

Kapitalni olib kelish va olib chiqishni tartibga solish va valuta bilan chegaralash chora-tadbirlari o'zaro chambarchas bog'liq. Bu tadbirlarga foydani xorijga o'tkazish sharti, xorijiy sarmoyadorlar uchun qulay iqtisodiyot tarmoqlarini aniqlash, milliy xodimlarning korxonani boshqarishda qatnashish sharti va boshqalar kiradi.

Har bir mamlakat ichki va jahon bozorida vujudga kelgan vaziyatni hisobga olib, tashqi iqtisodiy faoliyatga ta'sir etishning u yoki bu vositasini umummilliy vazifalarni hal etishga yo'naltirgan holda faol qo'llaydi. Ushbu vositalarni quyidagicha tasniflash mumkin (13.3.1-jadval).

13.3.1-jadval

Tashqi iqtisodiy faoliyatini tartibga solish usullarining umumiy tasnifi

Tashqi iqtisodiy munosabatlarining ko'rinishlari	Bilvosita (Ta'rif) usullar	Bevosita (Notarif) usullar		
		Iqtisodiy	Ma'muriy	Me'yoriy-huquqiy
Tashqi savdo	Bojxona bojlari (eksport, import bojlari); Bojxona tariflari Eksport va import soliqlari; Valuta tushumidan ajratmalar me'yordari; Markaziy	Litsenziyalash, kvotalash; Bojxona bojlari (mavsumiy, maxsus, dempingga qarshi, kompensatsion); Eksportni ixtiyoriy chegaralash; Pasaytirilgan	Mahsulotlar bayonnomasi; Tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchilarini ro'yxatga olish; Boshqa bojxona rasmiyatchiliklari.	Mahsulot sifati, tovarlarni o'rash va markirovka-lashga bildirilgan talablar, me'yor va texnik standartlar

	bankka sotilishi majburiy bo'lgan valuta tushumlarining hisssasi.	eksport bahosi; Eng kam import baholari; Eksport subsidiyalari; Janimalar.		
Kapital migratsiyasi	Kreditning foiz stavkasi; Sug'urta mukofotlarining miqdori; «Suzib yuruvchi» tartibga solinadigan valuta kursi; Chet el valutasini sotuvchi va xaridordan olinadigan majburiy to'lov miqdori.	Moliya operatsiyalari uchun litsenziyalar; Korxonada xorijiy kapital ulushining mumkin bo'lgan chegarasi; Xorijiy valuta olib kelish va xorijga valuta olib chiqish miqdorini belgilash.	Sarmoyalash, kredit berish va sug'urta shartlari; Chet ellik sarmoyachilar uchun iqtisod tarmoqlarini aniqlash; Qo'shma va chet ellik korxonalarini boshqarishda milliy xodimlarni ishtirok etish shartlari.	Valuta operatsiyalarini oshirish jarayoniga qo'yiladigan talab va standartlar.
Ishchi kuchi migratsiyasi	Ishchi kuchi bozori (eng kam ish haqi miqdori); Ijtimoiy sug'urtalash shartlari; Chetga chiqish va chetdan kelish hujjatlarini rasmiylashtirish uchun to'lanadigan bojlar va to'lovlar.	Mamlakatga kelayotgan shaxslar uchun kvotalar; Ishga joylashish uchun ruxsat berish.	Ishchi kuchini chetdan kelishi va chetga chiqishini rasmiylashtirish tartibi va shartlari.	Ishchi kuchi ta'limi, malakasi, jinsi va yoshiga qarab qo'llaniladigan talab va standartlar.

13.4. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining xatti-harakatlarini erkinlashtirish bosqichlari

Tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilari haqida fikr bildirilganda, asosan muayyan mamlakatning tovar eksport-import operatsiyalari, kapitallar, kreditlar, investitsiyalar harakati, ishchi kuchi migratsiyasi va ular bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar nazarda tutiladi.

Mustaqillikning dastlabki bosqichida eksportning asosiy qismini xomashyo tashkil etgan bo'lsa, iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonida tayyor mahsulotlarni eksport qilish jadallik bilan ko'payib bormoqda.

O'zbekistonda davlatning tashqi iqtisodiy sohadagi siyosatini shakllantirishda rejali iqtisodiyotdan meros bo'lib qolgan iqtisodiy aloqalarning xususiyatlari ham hisobga olingan. Unga ko'ra, an'anaviy tovarlar savdosi bilan cheklanib qolish, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning xizmatlar va axborotlar, moliya kapitali va ishchi kuchi bilan ayirboshlash kabi turlarini deyarli rivojlanmaganligini, importning eksportdan ustunligi, eksport va import strukturasi samarasizligi: chetga asosan xomashyo chiqarilib, chetdan iste'mol tovarlari keltirilganligi kabi salbiy jihatlarini sanash mumkin.

Bunday holat respublika iqtisodiyotidagi nomutanosiblikni yanada chuqurlashtirdi.

Shuning uchun ham O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilishi respublikaning mavjud imkoniyatlarini obyektiv baholashni va ulardan milliy manfaatlar yo'lida imkoni boricha to'liq foydalanishni talab qiladi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining xatti-harakatlarini erkinlashtirish borasida izchil islohotlar olib borildi. Unga ko'ra, islohotlarning tadrjiiy rivojlanish bosqichida dastlab tashqi savdoni tartibga solishning institutsional va huquqiy bazasi yaratilib, tashqi savdoni tartibga solishda bilvosita ma'muriy usullardan keng foydalanilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda tashqi savdoni tartibga solishning xalqaro amaliyotga mos keladigan bevosita

iqtisodiy usullari joriy etilib, eksportga yo'naltirilgan tashqi savdo siyosati olib borildi. Tashqi savdoni bosqichma-bosqich erkinlashtirilishi natijasida milliy valutani joriy operatsiyalar bo'yicha konvertatsiyalashuviga erishildi (13.4.1- jadval).

13.4.1- jadval

O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosini erkinlashtirish bosqichlari

Birinchi bosqich – 1991-1994-yy.	Import o'rnini qoplash siyosatining yuritilishi. Tashqi savdoni tartibga solishning institutsional va huquqiy bazasi yaratildi. Tashqi savdo siyosatida notarif usullari yetakchilik qildi.
Ikkinchi bosqich – 1995-1997-yy.	Tashqi savdoni tartibga solishning xalqaro amaliyotiga mos keladigan dastaklari joriy qilindi. Bu davr miqdoriy cheklovlarining qisqarishi hamda keng miqyosda eksport va import bojlarini faol qo'llash davri hisoblanadi.
Uchinchi bosqich – 1997-1999-yy.	Bu davr tashqi savdoni erkinlashtirishni chuqurlashtirish, tarif va notarif usullarini soddalashtirish, mamlakat eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan savdo siyosatining yuritilishi, eksport bojlarining bekor qilinishi, eksportga yo'naltirilgan siyosatning olib tashilishi bilan izohlanadi.
To'rtinchi bosqich – 2000-2003-yy.	Tashqi savdoni va valuta bozorini erkinlashtirishga qaratilgan yangi davr hisoblanadi. 2002-yilning 1-iyulidan boshlab import tarifining uch pog'anali stavkalari (0; 10; 30) joriy etildi.
Beshinchi bosqich – 2003-yildan hozirga qadar	O'zbekiston tashqi savdosini erkinlashtirish bosqichi. Tashqi savdoni bosqichma-bosqich erkinlashtirish natijasida milliy valutaning joriy operatsiyalar bo'yicha konvertatsiyalashuviga erishildi. Bu, o'z navbatida, eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotni rivojlantirish uchun kuchli rag'batlantirish bo'ldi.

Respublikamizda ham eksport salohiyatini oshirish maqsadida milliy ishlab chiqaruvchilarga o'zi ishlab chiqargan tovar (ish, xizmat)larni eksport qilganida bir qator soliq imtiyozlari ko'zda tutilgan. Jumladan:

Qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha:

tovarlarni erkin konvertatsiya qilinadigan valutatadagi eksportiga nol darajali stavka bo'yicha soliq solinadi, ya'ni eksport faoliyati to'liqligicha qo'shilgan qiymat solig'idan ozod etilgan.

Aksiz solig'i bo'yicha:

tovarlarni erkin konvertatsiya qilinadigan valutatadagi eksportiga aksiz solig'i solinmaydi (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan ayrim tovarlardan tashqari).

Daromad (foyda) solig'i bo'yicha:

eksportchi korxonalar uchun realizatsiyaning umumiy hajmida o'zi ishlab chiqargan tovarlar eksportining erkin konvertatsiyalanadigan valutaga eksport qilish ulushiga bog'liq holda daromadga soliq solishning regressiv shkalasi amal qiladi.

Eksport ulushi:

realizatsiyaning umumiy hajmida 15 foizdan 30 foizga qadar bo'lganida - belgilangan stavka 30 foizga kamayadi;

realizatsiyaning umumiy hajmida 30 foiz va undan ko'p bo'lganida - belgilangan stavka 2 baravarga kamayadi.

Mol-mulk solig'i bo'yicha:

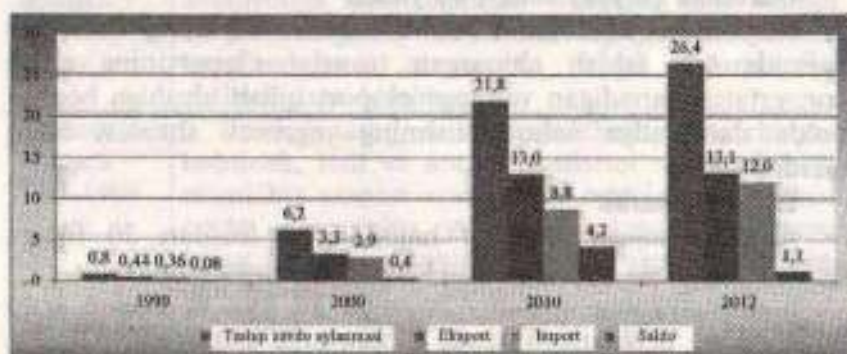
realizatsiyaning umumiy hajmida 15 foizdan 30 foizga qadar bo'lganida - belgilangan stavka 30 foizga kamayadi;

realizatsiyaning umumiy hajmida 30 foiz va undan ko'p bo'lganida - belgilangan stavka 2 baravarga kamayadi.

Shuningdek, mamlakat milliy xo'jaligi uchun zarur bo'lgan tovarlar bilan ichki bozor ehtiyojlarini to'liqroq darajada ta'minlash maqsadida ko'pgina import tovarlarini olib kirish bo'yicha ham qator yengilliklar yaratilgan. Bu boradagi yengilliklarning xususiyatli jihati sifatida, ta'kidlash lozimki, mamlakat investitsiya faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan xorijdan keltirilayotgan yangi texnika va texnologiyalar va

iste'mol uchun birlamchi darajada zarur bo'lgan un, yog'och va yog'och materiallari kabi tovarlarga ko'proq ustuvorlik berilgan.

Yuqorida sanab o'tilgan usul va vositalar asosida mamlakatimizda tashqi iqtisodiy faoliyat bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida tashqi savdo balansida keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo aylanmasi 2012-yilda, 2011-yilning shu davriga nisbatan qariyb 100,5 foizni tashkil etib, 26,4 mlrd AQSh dollariga teng bo'ldi. Uning tarkibida eksport hajmi 2011-yilga nisbatan 111,6 foiz yoki 13,1 mlrd AQSh dollarini, import esa 109 foiz yoki 12,0 mlrd AQSh dollarini tashkil etdi. Tashqi savdo aylanmasidagi ijobiy saldo 1 milliard 120 million dollardan oshdi (13.4.1-rasm).

13.4.1-rasm. O'zbekistonning tashqi savdo ko'rsatkichlari dinamikasi, mlrd doll¹.

Ushbu ma'lumotlardan ko'rinadiki, mustaqillik yillari davomida mamlakatimizda eksport hajmi 29,8 marta oshib, tashqi savdo aylanmasi hajmi 33 marta o'sdi. Eksportni rag'batlantirish borasida olib borilayotgan chora-tadbirlar va mahalliyashtirish dasturining izchil amalga oshirilishi

¹ O'zbekiston Respublikasi Boshqaruvi Ma'muriyati «Bosh maqsadimiz – katta kufayli iqtisodiyot va modernizatsiya yulini kattaqat bilan davom ettirish» Prezident Islom Karimovning 2012 yilning ikkinchi yarmida va 2013 yilda O'zbekistonni iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishini ustuvor yo'nalishlariga birlashtirilgan maqsadlarni ma'ruza-shart urtaviini oshirish uchun xalqimizga. T.: 2013. 16 bet.

natijasida respublikamiz to'lov balansining, xususan, tashqi savdo balansining barqarorligi saqlab qolindi.

2012-yilda eksport hajmi 2011-yildagiga nisbatan sezilarli darajada, ya'ni 11,6 foizga o'sib, eksport qilinayotgan mahsulotlar tarkibida xomashyo bo'lmagan tayyor tovarlarning ulushi 70 foizdan oshib ketdi (13.4.1-jadval).

13.4.1-jadval

2012-yil yakunlariga ko'ra O'zbekiston Respublikasining eksport tarkibi, mln.doll.

Eksport tarkibi	Jami		
	2012-yil uchun	2011-yilga nisbatan (foizda)	Natijaga nisbatan (foizda)
Jami:	13150,1	111,6	100
Paxta iolasi	1259,7	93,5	9,6
Oziq-ovqat	878,4	44,1	6,7
Kimyoviy mahsulotlar va ulardan tayyorlangan buyumlar	764,8	91,2	5,8
Yoqilg'i va neft mahsulotlari	4921,2	177,1	37,4
Qora va rangli metallar	1055,2	94,6	8,0
Mashina va uskunalar	917,7	91,9	7,0
Xizmatlar	2314,2	130,6	17,6
Boshqalar	1034,9	48,8	7,9

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2012-yilda 2011-yilga nisbatan mamlakatimizda yoqilg'i va neft mahsulotlari eksporti deyarli 1,8 marta, xizmatlar eksporti esa 1,3 marta oshgan. Oziq-ovqat mahsulotlari eksporti esa ichki bozorlarni himoyalinishi natijasida o'tgan yilgi darajadan 2,3 marta kamaygan.

Mamlakatimizda eksport qilinayotgan mahsulotlar ham tarkiban, ham sifat jihatidan yaxshilanib bormoqda. Buni eksport tarkibining yillar bo'yicha o'zgarishida ham kuzatish mumkin (13.4.2-jadval).

O'zbekiston Respublikasining eksport tarkibining yillar bo'yicha dinamikasi, foizda¹

Eksport tarkibi	1990-yil	2000-yil	2011-yil	2012-yil
Paxta tolasi	59,7	27,5	9,0	9,6
Oziq-ovqat mahsulotlari	3,9	5,4	13,2	6,7
Kimyoviy mahsulotlar va ulardan tayyorlangan bu-	2,3	2,9	5,6	5,8
Yoqilgi va neft mahsulotlari	17,1	10,3	18,5	37,4
Qora va rangli metallar	4,6	6,6	7,4	8,0
Mashina va uskunalar	1,7	3,4	6,7	7,0
Xizmatlar	1,3	13,7	11,8	17,6
Boshqalar	9,4	30,2	27,8	7,9

Jadvaldan ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 1990–2012-yillar davomida eksport tarkibida paxta tolasining ulushi 59,7 foizdan, 9,6 foizgacha qisqardi. Natijada eksportning xomashyoga bog'lanib qolish muammosi to'la barham topdi. Xizmatlar eksportining ulushi esa 13,5 marta, mashina va uskunalar - 4,1 marta, kimyoviy mahsulotlar va ulardan tayyorlangan buyumlar - 2,5 marta, yoqilg'i va neft mahsulotlari - 2,2 marta, oziq-ovqat mahsulotlari eksportining ulushi 1,7 marta o'sganligi eksport qilinayotgan mahsulotlar tarkibida xomashyo bo'lmagan tayyor tovarlarning ulushining oshishiga hamda eksport qilinayotgan mahsulotlar tarkibi va sifati yaxshilanishiga zamin yaratdi.

2012-yilda mamlakatimiz import hajmi 2011-yilga nisbatan 9 foizga o'sib, umumiy qiymati 12026,5 mln AQSh doll.ni tashkil etdi (13.4.3-jadval).

¹ 9-yanvar

**2012-yil yakunlariga ko'ra O'zbekiston Respublikasining
import tarkibi, mln.doll¹.**

Eksport tarkibi	Jami		
	2012-yil uchun	2011-yilga nisbatan (foizda)	Natijaga nisbatan (foizda)
Jami:	12026,5	109	100
Oziq-ovqat	1187,5	119,4	9,9
Kimyoviy mahsulotlar va ulardan tayyorlangan buyumlar	1738,1	122,2	14,4
Yoqilg'i va neft mahsulotlari	875	90,2	7,3
Qora va rangli metallar	937,9	108,7	7,8
Mashina va uskunalar	5461,3	109,3	45,4
Xizmatlar	730,3	130,1	6,1
Boshqalar	1096,4	88,9	9,1

Import tarkibida xizmatlar (130,1 %), kimyoviy mahsulotlar va ulardan tayyorlangan buyumlar (122,2 %), oziq-ovqat mahsulotlari (119,4 %) sezilarli darajada oshdi. Aksincha, yoqilgi va neft mahsulotlari importa utgan yilga nisbatan kamroq, (90,2 %) buldi.

Agar mamlakatimiz importi tarkibining yillar davomidagi dinamikasini kuzatadigan bo'lsak, unda ham ma'lum sifat o'zgarishlarini ko'rish mumkin (13.4.4-jadval).

Eng avvalo shuni ta'kidlash lozimki, import tarkibida mashina va ishlab chiqarish uskunalari ulushi 2012-yilda 45,4 foizni tashkil qilib, bu 1990-yildagi ko'rsatkichga nisbatan deyarli 4 baravar ko'proqdir. Mazkur holat respublikamizda iqtisodiyotni modernizatsiyalash va texnik jihatdan qayta qurollantirish jarayonlarini amalga oshirishda zamonaviy va yuqori texnologiyalarga asoslangan mashina va ishlab chiqarish uskunalariga bo'lgan ehtiyoj orqali izohlanadi. Oziq-

¹ Sana saqlanib

ovqat mahsulotlari importining ulushi 1990-yilda 48,9 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2012-yilga kelib 9,9 foizga qadar, ya'ni deyarli 5 baravar qisqardi. Bu esa mamlakatimizda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish asoslarining tobora rivojlantirilib va mustahkamlab borilayotganligini ko'rsatadi. Shuningdek, ushbu davrda xizmatlar importi ulushining 4 baravardan ko'proq o'sishi mamlakatimizda zamonaviy xizmat turlariga bo'lgan ehtiyojning tobora o'sib borayotganligidan darak beradi.

13.4.4-jadval

O'zbekiston Respublikasi import tarkibining yillar bo'yicha dinamikasi, foizda¹

Import tarkibi	1990-yil	2000-yil	2011-yil	2012-yil
Mashina va uskunalar	12,1	35,4	41,3	45,4
Kimyoviy mahsulotlar va ulardan tayyorlangan buyumlar	9,7	13,6	13,3	14,4
Yoqilgi va neft mahsulotlari	3,1	3,8	8,1	7,3
Qora va rangli metallar	10,2	8,6	8,1	7,8
Oziq-ovqat mahsulotlari	48,9	12,3	12,4	9,9
Xizmatlar	1,5	8,5	5,3	6,1
Boshqalar	14,5	17,8	11,5	9,1

Asosiy tushuncha va atamalar

Tashqi iqtisodiy aloqalar, tashqi iqtisodiy siyosat, tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish, tashqi savdo siyosati, kapital migratsiyasi siyosati, ishchi kuchi migratsiyasi siyosati, valuta siyosati, eksport, import, tartibga solishning ma'muriy va

¹ Yana ma'lumot

iqtisodiy usullari, bojxona tariflari, eksport va import kvotasi, litsenziyalash va standartlashtirish.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va zaruriyatini yoriting.
2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosati shakllarini tavsiflab bering.
3. Tashqi migratsiya siyosati mohiyatini izohlab bering.
4. Tashqi valuta siyosati va uning yo'nalishlari mohiyatini yoriting.
5. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish usullarini ayting.
6. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning iqtisodiy usullarining afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?
7. Bojxona tarifining vazifalarini tushuntirib bering.
8. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning ma'muriy usullarining afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?
9. Eksport qiluvchi korxonalarni subsidiyalash va ularga belgilangan imtiyozlarning milliy iqtisodiyotga ta'siri qanday?
10. O'zbekistonda tashqi savdoni erkinlashtirishning bosqichlari va ustuvor yo'nalishlari nimalardan iborat?

Glossariy (Izohli lug'at)

Agrar munosabatlar – yerga egalik qilish, tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Absolyut renta – qishloq xo'jaligida yerga bo'lgan xususiy mulkchilik monopoliyasi natijasida vujudga kelib, hamma turdagi yaxshi, o'rtacha va yoman yerlardan olinadigan renta.

Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayoni.

Agrosanoat majmuasi – qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi.

Agrosanoat infratuzilmasi – bevosita qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi sohalar.

Agrobiznes – tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sohalardagi namoyon bo'lish shakli.

Aholi pul daromadlari – ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklida olinadigan daromadlarni, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatishidan kelib tushadigan daromadlar.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish – davlat tomonidan aholining yetarli darajadagi hayotiy faoliyati uchun barcha shart-sharoitlarni yaratishga maqsadli yunaltirilgan kafolatlar tizimi.

Aholining real daromadlari – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori, ya'ni, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadning xarid quvvati.

Axborot infratuzilmasi – mamlakat axborot fazosining rivojlanishi va o'zaro faoliyatini ta'minlovchi tizimchalar, tashkiliy tarkiblar majmuyi.

Bandlik — mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishi; fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan va qonunga zid kelmaydigan, mehnat daromadi beradigan faoliyati.

Bank-moliya tizimining barqarorligi — banklarning va boshqa moliya muassasalarining o'z majburiyatlari yuzasidan talablarga to'la javob bera olishi. Bu likvidlilik, kapitalning yetarliligi, aktivlar sifati, rentabellik ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi.

Bank aktivlari — banklarning asosiy faoliyatini amalga oshirishda foydalanuvchi turli moddiy va moliyaviy resurslar majmuyi. Ular asosan bank kreditlari, asosiy vositalari, sotib olgan qimmatli qog'ozlari, investitsiyalari, valuta boyliklari ko'rinishida bo'ladi.

Bank tizimining likvidligi — bankning o'z majburiyatlarini vaqtida va so'zsiz bajara olish imkoniyati.

Banklar likvidligi — banklar aktivlarining qisqa muddat ichida pulga aylanish qobiliyati. Likvidlik bank majburiyatlarini bajarish va aktivlar o'sishini moliyalash bilan birgalikda depozitlar va qarz mablag'lari darajasining pasayishini samarali boshqarishni ham bildiradi.

Banklarning kredit portfeli — tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning umumiy jamlanmasi bo'lib, ular quyidagicha tasniflanadi: a) yaxshi; b) standart; v) substandart; g) shubhali; d) umidsiz. Tijorat banklarining ma'lum sanaga ssuda hisobvaraqaqalarida qolgan pul mablag'lari majmuasi (qoldig'i).

Bozor iqtisodiyoti — tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizim.

Bozor mexanizmi — bozor iqtisodiyotining amal qilishini tartibga solishda va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishda qo'llaniladigan dastak va vositalar, ya'ni muruvatlar to'plami.

Bozor konyunkturasi — muayyan vaqt mobaynida tovarlar bozorining holatini tavsiflovchi vaqtinchalik iqtisodiy vaziyat bo'lib, quyidagi belgilar orqali aniqlanadi: ichki va tashqi savdodagi o'zgarishlar; ishlab chiqarish va qurilish dinamikasi; tovar zaxiralari harakati; narxlar dinamikasi va boshqalar.

Budjet defitsiti — budjet xarajatlarining budjet daromadlaridan oshib ketishi natijasida vujudga kelgan taqchilik. **Birinchi bosqichda isloh qilishning muhim yo'nalishlari** —

Birinchidan, o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy negizini mustahkamlash;

Ikkinchidan, mahalliy sanoat, savdo maishiy xizmat korxonalarini, uy-joy fondini xususiyLashtirish, qishloq xo'jaligida va xalq xo'jaligining boshqa sohalarda mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish;

Uchinchidan, ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvolning barqarorlashuvini ta'minlash.

Bozor islohotlari — bozor iqtisodiyotini va bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuyi.

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor — jahon mamlakatlari o'rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xo'jalik tarzida amal qilishga asoslangan munosabatlar.

Jahon bozori konyunkturasi - jahon tovar bozorlaridagi sotish sharti, ushbu bozorlardagi talab, taklif, narxlar darajasi, ularning o'zgarish tendensiyalari.

Jahon banki — 1944-yilda Xalqaro valuta jamg'armasi bilan bir vaqtda tuzilgan birinchi davlatlararo investitsiya instituti. Bank o'zining faoliyatini 1946-yil 25-iyundan boshlagan.

Davlat tasarrufidan chiqarish — bu davlat mulki hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirilishi.

Davlat budjeti — davlat daromadlari va sarflarining moliyaviy rejasi.

Daromad solig'i — fuqarolarni bir yil davomidagi yalpi daromadidan olinadigan majburiy to'lov (soliq).

Daromad solig'i stavkalari — aholi daromadlaridan tabaqalashtirilgan holda olinadigan soliqlarning foizlardagi darajalari.

Ijtimoiy soha — aholi turmush tarzi, uning farovonligi, iste'mol darajasiga bevosita bog'liq bo'lgan va ularni belgilab beruvchi tarmoqlar, korxonalar va tashkilotlar majmuyi. Ijtimoiy sohaga eng avvalo xizmat ko'rsatish sohasi (maorif, madaniyat, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, jismoniy tarbiya, umumiy ovqatlanish, kommunal xizmat ko'rsatish, yo'lovchi transporti, aloqa va boshqalar) kiradi.

Ijtimoiy soha obektlari — aholining munosib turmush sharoiti va farovonligini ta'minlashga xizmat qiluvchi soha va tarmoqlar

majmuyi. Bular qatoriga uy-joy fondlari, sog'liqni saqlash, maorif, sport, madaniyat muassasalari va boshqalarni kiritish mumkin.

Ijtimoiy dasturlar — aholining bevosita turmush sharoiti va farovonligini ta'minlashga xizmat qiluvchi soha va tarmoqlarni rivojlantirishga oid chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan rejaviy hujjatlar.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar — bu kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Ijtimoiy infratuzilma — aholining turmush faoliyatini, uning farovonligi ta'minlashga xizmat qiluvchi turli muassasa va obyektlar majmuyi. Masalan, ta'lim muassasalari, dam olish va davolanish maskanlari, uy-joy, kommunal va maishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalari, tabiiy gaz, ichimlik suvi, elektr energiyasi ta'minoti, yo'lovchi transporti va boshqalar.

Iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga Prezidentimiz I. Karimov tomonidan ishlab chiqilgan beshta muhim tamoyil —

Birinchidan, iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish, uning ustunligini ta'minlash.

Ikkinchidan, o'tish davrida davlatning o'zi bosh islohotchi bo'lishi.

Uchinchidan, butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanmog'i, qonunlarning ustuvorligi ta'minlanmog'i lozim.

To'rtinchidan, bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Nihoyat, beshinchidan, bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish. Bozor munosabatlariga o'tishda bu tamoyillarning hammasi ham muhim ahamiyatga egadir, lekin ularning ichida bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish tamoyili alohida e'tiborga loyiq. Chunki tegishli huquqiy negizni, bozorning infratuzilmalarini yaratish, odamlarda bozor ko'nikmalarini hosil qilish, yangi sharoitlarda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash uchun vaqt kerak bo'ladi.

Ikkinchi bosqich uchun belgilangan vazifalar —

Birinchi vazifa — davlat mulklarini xususiyashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish. Bunda davlat mulkini

xususiylashtirish, tadbirkorlik faoliyatini keng qo'llab-quvvatlash, kichik xususiy korxonalar tashkil qilishni rag'batlantirish hisobiga ishlab chiqarishda davlatga qarashli bo'lmagan qismning ulushini oshirish ko'zda tutiladi.

Ikkinchi vazifa – ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash. Bu ham korxonalar va tarmoqlarning, umuman davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishish imkonini beradi.

Uchinchi vazifa – milliy valuta – so'mni yana ham mustahkamlashdan iborat.

Bu esa so'mning konvertatsiyasi, qat'iy valutalarga erkin sur'atda almashtirish layoqati demakdir, unga pulning qadsizlanishiga qarshi ta'sirchan choralarini qo'llash, iste'mol mollari ishlab chiqarishni ko'paytirish hamda ichki bozorni shunday mollar bilan to'ldirish, korxonalarining chetga mol chiqarishini kengaytirish hisobiga valuta zaxiralarini mustahkamlash yo'li bilan erishiladi.

To'rtinchi vazifa – iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xomashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sohasidagi vazifalar -

- Iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o'tkazish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish.

- Xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish.

- Mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay huquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish.

- Kichik va o'rta biznes iqtisodiy taraqqiyotda ustuvor o'rin olishiga erishish.

- Mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng ko'lamda integratsiyalashuvini ta'minlash.

- Iqtisodiyotda mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlarni izchil davom ettirish.

Iqtisodiy barqarorlikka erishishning asosiy mezonlari -

1. Ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga yo'l qo'ymaslik.

2. Ustvor tarmoqlarda ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun qulay sharoitlarni vujudga keltirish va rag'batlantirish.

3. Davlat budjeti va korxonalar moliyaviy ahvolining barqarorligini ta'minlash.

4. Pulning qadrsizlanishini to'xtatish.

5. To'lov balansi va davlat valuta rezervlarining holatini yaxshilash.

6. Muvozanatlashtirilgan ijtimoiy siyosat asosida aholi turmush darajasini yaxshilash.

Iqtisodiy islohotlar — iqtisodiyotda tub (yoki qisman) o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlardir.

Iqtisodiy ukklad — turli mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish — nima va qancha ishlab chiqarishni, qayerga, qanday bahoda sotishni tadbirkorning o'zi belgilashi uchun imkon berish. Iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarini erkinlashtirish, xo'jalik yurituvchi subyektlarning erkinligi va mustaqilligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish.

Islohotlar konsepsiyasi — ijtimoiy - iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasidir.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish — tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirish.

Ijtimoiy to'lovlar — kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi.

Ijtimoiy siyosat — bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat.

Ijtimoiy-amaliy markaz — ish bilan band bo'lmagan aholi va ishsizlar o'rtasida kichik tadbirkorlikni rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlarini yaratish bilan shug'ullanuvchi, odatda, bandlik markazlari qoshida tashkil etiluvchi tuzilma.

Iqtisodiyotning real sektori — iqtisodiyotning bevosita moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq sohasi bo'lib, u o'z ichiga sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, aloqa va boshqa xizmat ko'rsatish tarmoqlarini oladi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash — ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning asosiy yo'nalish va vositalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: korxonalaridan eskirgan asbob-uskunalarni chiqarish; ishlab chiqarishni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlash; mahalliy resurslar asosida ishlab chiqarishga innovatsion texnologiyalarni joriy etish; ishlab chiqarilayotgan mahsulot assortimentini kengaytirish; ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish va resurslarni tejash; sifatni boshqarish va sertifikatlash tizimini joriy etish; chiqitsiz va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish va boshqalar.

Inqirozga qarshi mo'ljallangan choralar dasturi — O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan 2009–2012-yillarga mo'ljallanib, inqirozga qarshi ishlab chiqilgan choralar dasturi bo'lib, mazkur dasturda talab va taklifni rag'batlantirishga yo'naltirilgan bir qator moliyaviy imtiyozlar va barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlovchi chora-tadbirlar majmuyi o'z aksini topgan.

Investitsiyalar — asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko'rinishi. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya **nominal investitsiya**, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar **real investitsiya** deyiladi.

Investitsiya dasturi - respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral xomashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo'li bilan respublika ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o'zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan bir-biri bilan o'zaro bog'langan chora-tadbirlar kompleksi.

Investitsiya muhiti — investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmuyi.

Investitsion kreditlar — ishlab chiqarishni kengaytirish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, modernizatsiyalash va

rekonstruksiya qilish, yangi bino va inshootlarni qurish uchun zarur bo'lgan vositalarni sotib olish maqsadida olingan kreditlar.

Infratuzilma – har qanday yaxlit iqtisodiy tizim va tuzilmalarning mavjud bo'lishi shart hisoblangan tarkibiy qismi. So'zma-so'z ifodalaganda, infratuzilma – bu iqtisodiy tizimning asosi, poydevori, ichki tuzilmasi demakdir. «Infratuzilma» atamasi lotincha «infra» – quyi, osti; «structura» – tuzilma, joylashuv so'zlaridan paydo bo'lgan. Iqtisodiyotda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma muhim o'rin tutadi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi – ishlab chiqarishning rivojlanishi uchun tashqi shart-sharoitlarni ta'minlovchi tarmoqlar majmuyi bo'lib, o'z ichiga temir va avtomobil yo'llari, elektr, gaz va suv ta'minoti, aloqa kommunikatsiyalari, ombor xo'jaligi va boshqalarni oladi.

Ishlab chiqarishni mahalliyashtirish – sanoat ishlab chiqarishining turli bosqichlarida import shaklida xarid qilish orqali qo'llaniluvchi detallar, butlovchi qismlar, yarim tayyor mahsulotlar va tayyor mahsulotlarni mahalliy xomashyo va materiallar asosida ishlab chiqarishga o'tkazish jarayoni.

Iqtisodiy rivojlanish sur'atlari – mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkich va natijalarining miqdor jihatidan ko'payishi va sifat jihatidan takomillashuvi darajasi.

Iqtisodiy rivojlanish samaradorligi – iqtisodiyotni rivojlantirish natijalarining bu borada qilingan sarf-xarajatlarga nisbati.

Makroiqtisodiy muvozanat – iqtisodiyot turli tomonlarining o'zaro tengligi bo'lib, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklifning tengligi orqali namoyon bo'ladi.

Industriyalashtirish – mamlakat iqtisodiyotini sanoatlashgan asosga o'tkazish, iqtisodiyotda sanoat ishlab chiqarishi ulushini ahamiyatli darajada ko'paytirish, butun iqtisodiyot yoki uning alohida tarmoqlarida yirik mashinalashgan ishlab chiqarishni barpo etish jarayoni.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi – O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida»gi qonuni 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni qoidalariga muvofiq holda, milliy tajribaning tahlili va ta'lim tizimidagi jahon miqyosidagi yutuqlar asosida tayyorlangan bo'lib, yuksak umumiy va kasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy

faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotda mustaqil ravishda mo'ljalni to'g'ri o'la bilish mahoratiga ega bo'lgan, istiqbol vazifalarini ilgari surish va hal etishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga yo'naltirilgan.

Dastur kadrlar tayyorlash milliy modelini ro'yobga chiqarishni, har tomonlama kamol topgan, jamiyatda turmushga moslashgan, ta'lim va kasb-hunar dasturlarini ongli ravishda tanlash va keyinchalik puxta o'zlashtirish uchun ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, psixologik-pedagogik va boshqa tarzdagi sharoitlarni yaratishni jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his etadigan fuqarolarni tarbiyalashni nazarda tutadi.

Kasanachilik — yirik sanoat korxonalari bilan tuzilgan shartnoma asosida uy sharoitida mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish.

Kichik biznes subyektlari — korxonalar ko'lami, ishlab chiqarish hajmi, ishlovchilar soni, moliyaviy mablag'lari miqdori va boshqalar jihatidan imkoniyatlari cheklangan ishlab chiqaruvchi subyektlar. Respublikamizda kichik biznes subyektlari toifasiga yakka tartibdagi tadbirkorlar, mikrofirmalar va kichik korxonalar kiradi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik — alohida fuqarolar tomonidan o'zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy daromad (foйда) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo'jalik faoliyati.

Mikrofirma — kichik biznes subyektlarining bir turi bo'lib, mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka ko'ra sanoat ishlab chiqarishning tarmoqlarida 20 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 10 kishigacha, savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishigacha ishlovchi korxonalar mikrofirma hisoblanadi.

Kichik korxonalar — kichik biznes subyektlarining bir turi bo'lib, mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka ko'ra sanoat ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarida (masalan, yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik sanoati va h.k.) 100 kishigacha, ayrimlarida (masalan, mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika sanoati va boshqalarda) 50 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 25 kishigacha ishlovchi korxonalar kichik korxonalar hisoblanadi.

Kooperatsiya aloqalari — turli soha ishlab chiqarish tarmoqlarida ma'lum mahsulotni tayyorlash bo'yicha uzoq muddatli aloqalarni o'rnatish.

Kreditor qarzdorlik — korxonalar, tashkilot yoki muassasaning tegishli yuridik yoki jismoniy shaxslarga to'lanishi lozim bo'lgan pul mablag'lari bo'lib, ular me'yordagi (muddati o'tmagan) hamda muddati o'tgan qarzdorliklarga bo'linishi mumkin.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar — mamlakat yaxlit iqtisodiyoti darajasidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayon va hodisalarni o'lchash va baholash imkoniyatini beruvchi ko'rsatkichlar. Masalan, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, iqtisodiy o'sish, ishsizlik, inflatsiya darajasi va boshqalar.

Makroiqtisodiy muvozanat — iqtisodiyot turli tomonlarining o'zaro tengligi bo'lib, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklifning tengligi orqali namoyon bo'ladi.

Moliyaviy sog'lomlashtirish — korxonaning bankrotligini bartaraf etish yoki raqobatbardoshligini oshirish maqsadida chora-tadbirlar tizimini qo'llash orqali uning moliyaviy holatini sog'lomlashtirish.

Mamlakatning eksport salohiyati — muayyan mamlakatning o'zida mavjud bo'lgan yoki ishlab chiqarilayotgan resurslari, mahsulotlarini eksportga chiqarish imkoniyati, qobiliyati.

Mamlakat to'lov balansi — mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt (odatda bir yil) oralig'ida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar bo'yicha to'lovlar summasining nisbati bo'lib, u o'z ichiga savdo balansi, xizmatlar balansi, o'tkazmalar balansi va kapital operatsiyalarini oladi.

Osiyo taraqqiyot banki — Osiyo va Uzoq Sharq mintaqasiga bevosita qarzlarni berish hamda texnik jihatdan ko'maklashish orqali mazkur mamlakatlar iqtisodiyoti o'sishini rag'batlantirish maqsadida 1966-yilda tashkil etilgan bank.

Samarali iqtisodiy siyosat — davlatning iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishga qaratilgan, har tomonlama asoslangan, izchil va o'zaro uyg'unlashtirilgan chora-tadbirlari majmuyi.

Soliqlar — davlat budjeti yoki mahalliy budjetlarga jismoniy yoki yuridik shaxslar tomonidan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalanliklari uchun majburiy to'lovlar.

Soliqlarni unifikatsiya qilish — soliq mexanizmini soddalashtirish maqsadida iqtisodiy mohiyati, soliqqa tortish obyekti o'xshash bo'lgan soliq turlarini bixillashtrish.

Soliq imtiyoz — soliq to'lovchilarning ayrim toifalariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq to'lashdan to'liq, qisman va vaqtincha ozod qilish shakli.

Preferensiya — iqtisodiyotni maqsadga muvofiq rivojlantirish va tartibga solishda ayrim soha va tarmoqlar, korxonalar va ishlab chiqarish turlariga nisbatan beriluvchi imtiyoz, afzallik va ustuvorliklar.

Soliq krediti — budjetga to'lanishi lozim bo'lgan soliq summasini ma'lum muddatga kamaytirish, kechiktirish, bo'lib-bo'lib to'lash yoki soliqni qaytarish shakli.

Soliq solishning soddalashtirilgan tartibi — soliq solishning ayrim toifadagi soliq to'lovchilar uchun belgilanadigan hamda ayrim turdagi soliqlarni hisoblab chiqarish va to'lashning, shuningdek, ular yuzasidan soliq hisobotini taqdim etishning maxsus qoidalari qo'llanilishini nazarda tutuvchi alohida tartibi.

Soliq stavkasi — soliqlarni hisoblashda soliq bazasining har bir birligi hisobiga to'g'ri keladigan soliq me'yorini ifodalaydi.

Soliq yuki — mablag'larni boshqa foydalanish mumkin bo'lgan yo'nalishlardan olib, soliqlarni to'lash uchun yo'naltirish orqali vujudga keladigan iqtisodiy cheklovlar darajasi bo'lib, odatda, soliq to'lovchining muayyan davrda budjetga to'langan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. Mamlakat miqyosida soliq yuki darajasi soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i orqali ifodalanadi.

Soliq yukini yengillashtrish — soliqlarning foiz stavkalari kamaytirish va imtiyozlar yaratish.

Sug'urta kompaniyasi — sug'urtalovchi rolida maydonga tushuvchi, ya'ni sug'urta hodisasi ro'y bergan chog'da sug'urtalangan shaxsning zararlarini qoplash majburiyatini o'ziga oluvchi tashkilot.

Tashqi savdo aylanmasi — mamlakat, mamlakatlar guruhi tashqi savdo faoliyati hajmining pul ko'rinishidagi ifodasi bo'lib, muayyan vaqt oralig'idagi (masalan, yil davomidagi) eksport va import hajmining yig'indisiga teng bo'ladi.

Tashqi savdo aylanmasi saldosi — mamlakat eksporti va importi hajmlari o'rtasidagi farq, tafovut.

Yagona soliq to'lovi – kichik biznes subyektlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida turli soliq va yig'imlar o'rniga soddalashtirilgan tartibda to'lanuvchi yagona soliq turi.

Texnopark – o'z hududida kichik innovatsion korxonalarni yaratish va rivojlantirish orqali ilmiy salohiyatdan foydalanish va ishlab chiqilgan texnologiyalarni tijoratlashtirish maqsadida tashkil etiluvchi tuzilma.

Erkin industrial-iqtisodiy zona – mamlakat hududining xorijiy mamlakatlar tomonidan turli shakllardagi hamkorlikdagi tadbirkorlik bilan shug'ullanishlari uchun ruxsat etilgan qismi. Mazkur zonalarda maxsus imtiyozli shart-sharoitlar, jumladan, imtiyozli soliqlar, bojxona to'lovlari, ijara, viza olish, valuta ayirboshlash, mehnatga yollashning qulay tartiblari belgilangan bo'ladi.

Navoiy erkin industrial-iqtisodiy zonasi – jahon standartlariga javob beradigan va jahon bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlaydigan, zamonaviy yuqori texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishni tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, Navoiy viloyatining sanoat salohiyatini, ishlab chiqarish, transport-tranzit va ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 3-dekabrda «Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida»gi qarori asosida tashkil etilgan. Navoiy erkin industrial-iqtisodiy hududida xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining asosiy yo'nalishi – zamonaviy xorijiy yuqori unumli asbob-uskunalar va texnika, texnologik liniyalar va modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobiga yuqori texnologiyali, jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko'lmda ishlab chiqarishdan iborat.

Fermer xo'jaligi – ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt.

Yalpi ichki mahsulot – mamlakatda bir yil davomida ishlab chiqarilgan jami pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor qiymati.

Profitsit – davlat budjeti daromadlarining xarajatlardan ko'proq bo'lishi.

Pul-kredit siyosati – davlat tomonidan iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini ta'minlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora-tadbirlar majmuyi.

Xalqaro moliya tashkilotlari – davlatlar o'rtasidagi valuta va moliya-kredit munosabatlarini tartibga solish, mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish, kredit ko'rinishida yordam berish maqsadida davlatlararo kelishuvlar asosida tashkil etilgan tashkilotlar. Bunday tashkilotlar qatoriga Xalqaro hisoblashuvlar banki, Xalqaro valuta fondi, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi, Xalqaro moliyaviy korporatsiya, Osiyo taraqqiyot banki, Yevropa investitsiya banki, mintaqaviy xalqaro rivojlanish banklari va boshqalarni kiritish mumkin.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar – ikki turdagi – ishtirokchilari bevosita davlatlardan iborat hukumatlararo (davlatlararo) hamda tarkibiga ishlab chiqaruvchilar birlashmalari, kompaniya va firmalar, ilmiy jamiyatlar va boshqalar kiruvchi nohukumat tashkilotlari.

Xalqaro valuta jamg'armasi – xalqaro savdo va valuta hamkorligini rivojlantirishga ta'sir ko'rsatish maqsadida 1944-yilda tashkil etilgan xalqaro valuta-moliya tashkiloti. Xalqaro valuta jamg'aramasi – a'zo davlatlar o'rtasida valuta-kredit munosabatlarini tartibga solib turish va ularga to'lov balansining kamomadi bilan bog'liq valutaviy qiyinchiliklar paytida chet el valutasida qisqa va uzoq muddatli kreditlar berish yo'li bilan moliyaviy yordam ko'rsatish uchun mo'ljallangan hukumatlararo tashkilot. XVJ o'z amaliy faoliyatini 1947-yil 1-martdan boshlagan.

Tashqi qarz – mamlakat hukumati, moliya-kredit tashkilotlari, yirik korxonalarining boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag'larining jami hajmi.

Proteksionizm – davlatning xorij raqobatidan ichki bozorni himoya qilish siyosati, mamlakatga olib kelinayotgan tovarlarga yuqori bojlar belgilaydi, ayrim tovarlarni olib kelish cheklanadi yoki umuman taqiqlanadi.

Sekulyarlashtirish – davlat va jamiyat boshqaruvini din ta'siridan holi qilish jarayoni.

Urbanizatsiya – jamiyat taraqqiyotida shaharlar rolini oshirish jarayoni. Urbanizatsiya jarayoni shahar aholisining tabiiy o'sishi, qishloq aholi punktlarini shaharlarga aylantirish, keng shahar oldi

hududlarini shakllantirish hamda aholining qishloq joylaridan shahar joylariga migratsiyasi hisobiga ro'y beradi.

Erkinlashtirish – xo'jalik yurituvchi subyektlarning erkinligi va iqtisodiy mustaqilligini, iqtisodiy faoliyatning bozorga xos mexanizmlarining samarali amal qilishini ta'minlashga qaratilgan jarayon; davlat tomonidan belgilangan chora-tadbirlar tizimi; iqtisodiy siyosat yo'nalishlaridan biri.

Eksport – tovarlar, texnologiyalar va xizmatlarni tashqi bozorda sotish uchun mamlakat tashqarisiga olib chiqilishi.

Qo'shilgan qiymat – korxonada yalpi mahsulotining bozor narxidan joriy moddiy xarajatlar (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) chiqarib tashlangandan qolgan qismi bo'lib, u o'z ichiga mehnat haqi, foyda, ayrim soliq va to'lovlarni oladi.

Tejamkorlik – jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining muayyan darajasida barcha resurslardan tejimli foydalanish bo'yicha iqtisodiy munosabat bo'lib, ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashning asosiy omili hisoblanadi.

Inflatsiya – pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valutaning qadrsizlanishi, narxlarning o'sishi.

Inflatsiya darajasi – ma'lum vaqt ichida (oy, yil) narxlar darajasining foizdagi o'zgarishi.

Emissiya – muomalaga pul yoki qimmatli qog'ozlarni chiqarish.

Pul emissiyasi – amaldagi pul massasining ortishiga olib keluvchi pullarni muomalaga chiqarish.

Bank likvidiligi – banklar majburiyatlarini o'z vaqtida qaytara olish qobiliyati yoki passivlardagi majburiyatlarni qaytarish uchun aktivlarni pulga aylanish qobiliyati.

Pul massasi – har qanday mamlakat iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlar aylanishini ta'minlaydigan, xususiy shaxslar, institutsional mulkdorlar (korxonalar, birlashmalar, tashkilotlar va b.) va davlat egalik qiladigan naqd va naqd pulsiz xarid hamda to'lov vositalari majmuyi.

Korporativ obligatsiyalar – korporativ tashkiliy tuzilmalar (yuridik shaxslar) tomonidan o'zining faoliyatini moliyalashtirish uchun muomalaga chiqarilgan qarz instrumentlari.

Valuta bozori – xorijiy valutarlar yoki xorijiy valutadagi to'lov hujjatlari bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarning alohida sohasi.

Mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligi — mamlakatning o'rtta va uzoq muddatga iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlab turish qobiliyati.

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi — iqtisodiyotning to'lovga qodir talabga mos keluvchi, iqtisodiy o'sish va turmush sifatini oshirishni ta'minlaydigan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish va ichki hamda tashqi bozorlarda sotish qobiliyati.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi — iqtisodiyotning turli qism va bo'laklari o'rtasidagi proporsiyalar va o'zaro nisbatlar.

Tarkibiy o'zgarishlar siyosati — davlat tomonidan amalga oshiriladigan, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, uning samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuyi.

Kooperatsiya aloqalari — mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha bir yoki bir necha korxonaning hamkorligi.

Mahalliyashtirish — import qilinadigan tayyor mahsulot, butlovchi buyumlar va materiallarni mamlakatda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish orqali unga bo'lgan ichki talabni qondirish va eksportini yo'lga qo'yish.

Iste'mol bozoridagi mutanosiblik — iste'mol bozoriga taklif etilayotgan tovarlar va xizmatlar hajmi bilan aholining to'lovga qodir talabining o'zaro mosligi.

Tashqi savdo aylanmasi diversifikatsiyasi — eksport va importning tovar nomenklaturasini va hamkor davlatlar sonining kengaytirilishi.

Eksporning geografik tarkibi — alohida qit'a mamlakatlari, mamlakatlar guruhlari, yoki alohida mamlakatning mamlakat eksportidagi ulushlari nisbati.

Investitsiyalar — daromad olish maqsadida iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga doir huquqlar.

Chet ellik investorlar asosan daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo'shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga doir huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka doir huquqlar, shuningdek, chet el investitsiyalaridan olingan har qanday daromad O'zbekiston Respublikasi hududida *chet el investitsiyalari* deb e'tirof etiladi.

Infratuzilma – iqtisodiy tizim umumiy tuzilishining yordamchi tavsifga ega bo'lgan hamda ushbu tizim umumiy faoliyatining bir maromda borishini ta'minlovchi tarkibiy qismi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar - o'zga mamlakat rezidentlari tomonidan boshqa mamlakat real aktivlariga mablag' kiritish, uni tasarruf etish va ular ishlatilishi ustidan nazorat o'rnatish. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlantirish tashkiloti tavsifiga ko'ra aksiyalarni kamida 10 foiziga egalik qilish.

Korxonalarni texnik qayta qurollantirish - alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jaryonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunalarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo'li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasi. U ishlab chiqarish intensivligini kuchaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini yaxshilashga yo'naltirilgan bo'ladi.

Natural daromad – mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlari.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma'lum vaqt oralig'ida olingan daromadlarining pul ko'rinishidagi miqdori.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori bo'lib, real daromad aholining ixtiyorida bo'lgan daromadning xarid quvvatini bildiradi.

Turmush sifati – jamiyat farovonligi darajasini namoyon etuvchi va mohiyatiga ko'ra uning o'lchovi hisoblanuvchi tushuncha.

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor – jahon mamlakatlari o'rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xo'jalik tarzida amal qilishiga asoslangan munosabatlar.

Diversifikatsiya – (lotinchadan diversus- har xil va facere- qilmoq, bajarmoq) – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohaslarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish.

Diversifikatsiya strategiyasi — korxonada faoliyatini mavjud mahsulotlar va bozorlar turini kengaytirish orqali rivojlanish strategiyasidir. Diversifikatsiya strategiyasi korxonalarining ishlab chiqarish va tijorat faoliyatini rivojlantirishning eng yetakchi zamonaviy tendensiyalardan biri hisoblanib, u orqali korxonalarni bozor sharoitida vujudga keladigan turli qaltisliklarga bo'lgan raqobatbardoshligini oshiradi. Diversifikatsiya strategiyasi — korxonalarda yangi mahsulotlar liniyalarini ishga tushirish, qo'shma korxonalar tuzish, boshqa korxonalarni sotib olish va boshqa turli uslublarda amalga oshirishi mumkin.

Dividend — aksionerlik jamiyati sof foydasidan aksiya egalariga to'lanadigan qismi bo'lib, u aksionerlarga naqd pul yoki aksiyalar bilan to'lanadi.

Jahon banki — 1944-yilda Xalqaro valuta jamg'armasi bilan bir vaqtda tuzilgan birinchi davlatlararo investitsiya institutidir. Bank o'zining faoliyatini 1946-yil 25-iyundan boshlagan.

Jahon bozori konyunkturasi — jahon tovar bozorlaridagi sotish sharti, ushbu bozorlardagi talab, taklif, narxlar darajasi, ularning o'zgarish tendensiyalari.

Joriy konyunktura — muayyan davrda tovarlarga bo'lgan talab va taklifning tarkibi, dinamikasini shakllantiruvchi iqtisodiy sharoit va omillar majmuyi. Joriy konyunktura ayni davrdagi milliy va jahon iqtisodiyotining u yoki bu omillaridan tarkib topgan vaqtinchalik vaziyatni ifodalaydi.

Ijtimoiy soha obyektlari — aholining munosib turmush sharoiti va farovonligini ta'minlashga xizmat qiluvchi soha va tarmoqlar majmuyi. Bular qatoriga uy-joy fondlari, sog'liqni saqlash, maorif, sport, madaniyat muassasalari va boshqalarni kiritish mumkin.

Ijtimoiy hamkorlik — xilma-xil fikr va qarashlarga ega bo'lgan, turli millat, irq va dinga mansub shaxs va guruhlarning umumiy maqsad yo'lidagi hamjihatligi.

Iqtisodiy o'sish — real yalpi ichki mahsulot umumiy hajmining yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real yalpi ichki mahsulotning oldingi yilga nisbatan o'sishi.

Import — mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini, texnologiyasini va xizmatlarni olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir. U vaqtini tejashga, iqtisodiyot, aholi ehtiyojini qondirish vazifalarini muvaffaqiyat bilan hal qilishga ko'maklashadi.

Investitsion soliq krediti — soliq majburiyati bo'yicha to'lash muddatini o'zgartirish imkoniyati beriladi, agarda soliq to'lovchida belgilangan tartibdagi asos bo'lsa, u holda soliq to'lovlarini kamaytirilgan holda ma'lum bir vaqt ichida bosqichma-bosqich to'lash mumkin bo'ladi.

Inson omili — amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning bosh yo'nalishi va samaradorligining pirovard natijasini belgilab beruvchi asosiy tamoyil. Inson omili tarkiban ikki muhim jihatni o'z ichiga oladi. Birinchi jihat O'zbekistonda jami ijtimoiy tuzilma, ta'lim va sog'liqni saqlash, nafaqa bilan ta'minlash tizimini, aholini ekologik va boshqa xavf-xatardan himoya qilishdan iborat. Davlatning doimiy e'tiborini o'zida ifodalaydi. Ikkinchi jihat esa yalpi ijtimoiy taraqqiyot jarayonlarida shaxsning o'z ishtiroki, bunyodkorligi, yaratish zavqi, sa'y-harakatlari va shijoatini ifodalashini nazarda tutadi.

Institutsional siyosat - davlat tomonidan mulkchilik, mehnat, moliyaviy, ijtimoiy va boshqa sohalarda yangi iqtisodiy institutlarni shakllantirish, eskilarini yo'qotish, mavjudlarini transformatsiyalash bo'yicha amalga oshiradigan chora-tadbirlar, xatti-harakatlar.

Intermodal markaz — yuk tashishlar bo'yicha xalqaro kommunikatsiya va logistika markazi.

Inflatsiya darajasi — ma'lum vaqt ichida (oy, yil) kamida 300 ta tovar va xizmatlardan tashkil topgan iste'mol savati bo'yicha narxlar darajasining foizdagi o'zgarishi.

Iste'mol — ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining oxirgi fazasi, ijtimoiy mahsulotdan aholining iqtisodiy talablarini qondirish jarayoni.

Iste'mol krediti — markaziy bank tomonidan barqarorlik davrida qo'llaniladigan pul siyosati dastagi. U banklar va boshqa maxsus kredit institutlari tomonidan aholining uzoq muddatli iste'mol tovarlarini sotib olish uchun beriladigan kredit.

Ish bilan band bo'lgan jami aholi — ishchi kuchi (iqtisodiy faol aholi)ning ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan qismi.

Ishsizlik — iqtisodiy jihatdan aktiv (faol) aholining bir qismi o'z kuchini qo'llay olmay «ortiqcha» bo'lib, mehnat zaxirasi armiyasi bo'lib qolish hodisasi.

Kapital xarajatlar - asosiy kapitalga kiritiladigan mablag'lar va zaxiralarning o'sishi.

Kichik biznes subyektlari — korxonalar ko'lamini, ishlab chiqarish hajmi, ishlovchilar soni, moliyaviy mablag'lari miqdori va boshqalar jihatidan imkoniyatlari cheklangan ishlab chiqaruvchi subyektlar. Respublikamizda kichik biznes subyektlari toifasiga yakka tartibdagi tadbirkorlar, mikrofirmalar va kichik korxonalar kiradi.

Kichik korxonalar — kichik biznes subyektlarining bir turi bo'lib, mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka ko'ra sanoat ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarida (masalan, yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik sanoati va h.k.) 100 kishigacha, ayrimlarida (masalan, mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika sanoati va boshqalarda) 50 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 25 kishigacha ishlovchi korxonalar kichik korxonalar hisoblanadi.

Konstitutsion burch — O'zbekiston fuqarolari Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan, fuqarolar bajarishlari shart bo'lgan majburiyatlar.

Konstitutsion hukumat — demokratik hukumat qonunga va ayniqsa, yozma hujjat-konstitutsiyasiga asoslanadi. Konstitutsiyalar hukumatning vakolati va majburiyatlarini ta'minlaydi. Shuningdek, ular qonunlar qanday tayyorlanishi va hayotga tatbiq etilishini ham o'zida aks ettiradi. Aksariyat konstitutsiyalar hukumatning vakolati va majburiyatlarini ta'minlaydi.

Qonun — oliy yuridik kuchga ega bo'lgan, davlatning qonun chiqaruvchi muassasasi tomonidan yoki aholi tomonidan to'g'ridan to'g'ri, referendum o'tkazish talablariga muvofiq qabul qilingan va o'zida qonunning amal qilish hududi, muddati va shaxslar doirasida huquqiy munosabatlar subyektlari faoliyatining umumiy namunasini mujassamlashtirgan me'yoriy-huquqiy hujjat.

Qonun ustuvorligi — ushbu tamoyilning mazmuni shuni anglatadiki, qonun ijtimoiy hayotning barcha sohalarida qat'iy hukmron bo'ladi. Ya'ni hech kim, hech bir davlat organi, mansabdor shaxs, tadbirkor yoki boshqa bir fuqaro qonunga bo'ysunmasligi mumkin emas, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy munosabatlar faqat qonun bilan tartibga solinadi; uning barcha ishtirokchilari esa, hech bir istisnosiz, huquq normalarini buzganligi uchun javobgarlikka tortilishi kerak. Huquqiy normalarni tatbiq etishda konstitutsiya va qonunlarning normalari boshqa huquqiy normalardan ustun turadi.

Qonunchilik — 1) davlat tomonidan o'z funksiyalarini amalga oshirishning asosiy usullaridan biri bo'lib, davlat hukumati organlari tomonidan qonunlar chiqarishda ifodalanadi; 2) ijtimoiy munosabatlarni to'la tartibga soluvchi huquqiy normalar yig'indisi yoki ijtimoiy munosabatlarning bir ko'rinishi.

Qonunchilik palatasi — O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining quyi palatasi. Qonunchilik palatasi saylov okruglari bo'yicha ko'ppartiyaviylik asosida saylanadigan bir yuz ellikta deputatdan iborat. Qonunchilik palatasining ishi palata barcha deputatlarining professional, doimiy faoliyat ko'rsatishiga asoslanadi.

Kredit — jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo'sh mablag'larini muayyan tamoyillar asosida qaytarish sharti bilan foydalanishga berish jarayonida vujudga kelgan iqtisodiy munosabatlar majmuyi.

Kutilayotgan inflatsiya darajasi — mavjud ijtimoiy-iqtisodiy axborotlar, ma'lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan bo'lg'usi davrdagi inflatsiya darajasi.

Kuchli davlat — omma faoliyatiga asoslangan kuchli boshqaruv tizimiga, rivojlangan iqtisodiyot, yuksak ma'naviyatga ega bo'lgan davlat. Bunday davlat mustahkam iqtisodiy, huquqiy va ma'naviy asosga ega bo'ladi. Uning qudrati fuqarolar hamjihatligi, jamiyatdagi do'stlik va bag'rikenglik, har bir fuqaroning onglik darajasi, davlat boshqaruvidagi faol ishtirokiga asoslanadi.

Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari — mustahkam iqtisodiy asosga ega bo'lgan, demokratik qadriyatlar qaror topgan, ma'naviy—ma'rifiy yuksaklikka erishgan va boshqaruvning demokratik ushblari shakllangan davlatdan jamoat va nodavlat tashkilotlari hal qiluvchi o'rin tutadigan jamoatchilik fikri, tashabbusi va davlat idoralari ustidan nazorati ustuvor ahamiyat kasb etadigan, fuqarolar o'zini-o'zi boshqarish idoralarining roli muttasil ortib boradigan jamiyatga o'tish konsepsiyasi.

Kuchli jamiyat — mustahkam negizning barqarorligi ta'minlangan, davlatning boshqaruvchilik faoliyati qisqarib, jamoat tashkilotlarining roli kuchaygan, fuqarolarning qonun asosida, ularning huquq va erkinliklari oliy qadriyatlarga aylangan jamiyat.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar — mamlakat yaxlit iqtisodiyoti darajasidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayon va hodisalarni o'lchash va baholash imkoniyatini beruvchi ko'rsatkichlar. Masalan, yalpi

ichki mahsulot, milliy daromad, iqtisodiy o'sish, ishsizlik, inflatsiya darajasi va boshqalar.

Mamlakat to'lov balansi — mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt (odatda bir yil) oralig'ida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar bo'yicha to'lovlar summasining nisbati bo'lib, u o'z ichiga savdo balansi, xizmatlar balansi, o'tkazmalar balansi va kapital operatsiyalarini oladi.

Mehnat hozori — mehnatga qobiliyatli aholining ish bilan band bo'lgan va band bo'lmagan qismlari va ish beruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni hamda ularning shaxsiy manfaatlarini hisobga oluvchi shartnomalar asosida ishchi kuchi xarid qilish - sotishni amalga oshiruvchi, shuningdek, unga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi nisbatlarni bevosita tartibga soluvchi, bozor iqtisodiyotining murakkab, ko'p aspektli, o'suvchi va ochiq ijtimoiy-iqtisodiy tizimchasi.

Mehnat haqi — joriy davrda ish beruvchi tomonidan yollangan xodimga bajargan ishlari uchun berilgan pul yoki natira usulidagi to'lovlar bo'lib, ular hisoblangan summalar yig'indisidan tashkil topadi va ikki qismga bo'linadi: ish haqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

Mikrokredit — xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va boshlang'ich sarmoyani shakllantirishga beriladigan kreditlar. Mikrokreditlar: a) yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan tadbirkorlik faoliyati uchun — eng kam ish haqining 50 barobarigacha; b) mikrofirma va dehqon xo'jaliklariga eng kam ish haqining 100 barobarigacha; v) fermer xo'jaligiga eng kam ish haqining 200 barobarigacha beriladi.

Modernizatsiya — obyektни takomillashtirish, yaxshilash, yangilash, uni yangi talab va me'yorlarga, texnik shart-sharoitlarga, sifat ko'rsatkichlariga moslashtirish.

Moliya tizimi — moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Narx — tovar qiymatining puldagi ifodasi.

Nodavlat va jamoat tashkilotlari — davlatga qarashli bo'lmagan, ammo ma'lum qonunlar yoki me'yoriy hujjatlarga bo'ysungan holda faoliyat ko'rsatadigan tuzilmalar nodavlat va jamoat tashkilotlari hisoblanadi.

Parlament – fransuzcha «parle» gapirmoq soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, rasmiy soʻzlashish joyi maʼnosini anglatadi.

Parlament davlatning oliy vakillik organi hisoblanadi va qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi.

Pudrat – shartnoma yoki xoʻjalik yuritishning bir turi. Bir tomonning ikkinchi tomon talabiga koʻra belgilangan ishni bajarishi toʻgʻrisidagi shartnoma.

Pul - kredit siyosati – davlat tomonidan iqtisodiy oʻsishni taʼminlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini taʼminlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora-tadbirlar majmuyi.

Pul – hamma tovar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent sifatida foydalaniladigan, boshqa barcha tovarlar qiymatini ifodalaydigan maxsus tovar.

Saldo - muayyan vaqt davomida moliyaviy tushumlar va sarflar, eksport va import qiymati (savdo balansi saldosi), xorijiy toʻlovlar va tushumlar (toʻlov balansi saldosi) oʻrtasidagi farq.

Sektor – institutsion birliklar yigʻindisi boʻlib, ularning maqsadi, moliyalashtirish manbalari va funksiyalari bir xil boʻladi, natijada ularning iqtisodiy huquqi ham oʻxshashib ketadi.

Servis – jismoniy va yuridik shaxslarga, umuman keng aholi qatlamiga xizmat koʻrsatish; ishlab chiqarish-texnika maqsadlarida mahsulotlarni, moddiy-maishiy, xoʻjalik va boshqa sanoat mahsulotlarini sotish hamda ularni ishlatish bilan bogʻliq boʻlgan xizmat koʻrsatish sohalari.

Soliq imtiyoz – soliq toʻlovchilarning ayrim toifalariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq toʻlashdan toʻliq, qisman va vaqtincha ozod qilish shakli.

Soliq solishning soddalashtirilgan tartibi – soliq solishning ayrim toifadagi soliq toʻlovchilar uchun belgilanadigan hamda ayrim turdagi soliqlarni hisoblab chiqarish va toʻlashning, shuningdek, ular yuzasidan soliq hisobotini taqdim etishning maxsus qoidalari qoʻllanilishini nazarda tutuvchi alohida tartibi.

Soliq stavkasi – soliqlarni hisoblashda soliq bazasining har bir birligi hisobiga toʻgʻri keladigan soliq meʼyori.

Soliq yuki – mablagʻlarni boshqa foydalanish mumkin boʻlgan yoʻnalishlardan olib, soliqlarni toʻlash uchun yoʻnaltirish orqali vujudga keladigan iqtisodiy cheklovlar darajasi boʻlib, odatda, soliq toʻlovchining muayyan davrda budjetga toʻlangan soliqlar va

boshqa majburiy to'lovlarning yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. Mamlakat miqyosida soliq yuki darajasini soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i orqali ifodalaydi.

Soliqlar — belgilangan va muayyan miqdorlarda undiriladigan, muntazam, qaytarib berilmaydigan va beg'araz xususiyatga ega bo'lgan, budjetga yo'naltiriladigan majburiy pul to'lovlari tushuniladi.

Soliqlarni unifikatsiya qilish — soliq mexanizmini soddalashtirish maqsadida iqtisodiy mohiyati, soliqqa tortish obyekti o'xshash bo'lgan soliq turlarini birkillashtirish.

Tashqi qarz — mamlakat hukumati, moliya-kredit tashkilotlari, yirik korxonalarining boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag'larining jami hajmi.

Tashqi nodavlat qarzlar — mamlakatdagi xususiy shaxslar (moliya muassasalari, korxonalar va aholi) tomonidan boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag'larining jami hajmi.

Tashqi savdo — bir mamlakatning boshqa mamlakatlar bilan savdosi.

Tashqi savdo siyosati — bir mamlakatni boshqa mamlakatlar bilan olib borayotgan savdosi (eksporti va importi) borasidagi siyosati. Bunga teng huquqlilik va ikki tomonlama manfaat olish ko'zda tutiladi. Eksport va importning tovar tarkibi va geografik hajmiga asosan olib boriladi.

Turmush darajasi — aholining zaruriy, moddiy va nomoddiy ehtiyojlar hamda xizmatlar bilan ta'minlanganlik hamda ularni iste'mol qilish darajasi.

Xalqaro valuta jamg'armasi — xalqaro savdo va valuta hamkorligini rivojlantirishga ta'sir ko'rsatish maqsadida 1944 yilda tashkil etilgan xalqaro valuta-moliya tashkiloti. Xalqaro valuta jamg'aramasi — a'zo davlatlar o'rtasida valuta-kredit munosabatlari tartibga solib turish va ularga to'lov balansining kamomadi bilan bog'liq valutaviy qiyinchiliklar paytida chet el valutasida qisqa va uzoq muddatli kreditlar berish yo'li bilan moliyaviy yordam ko'rsatish uchun mo'ljallangan hukumatlararo tashkilot. XVI o'z amaliy faoliyatini 1947-yil 1-martdan boshlagan.

Xalqaro tashkilotlar — ularning har biri xalqaro siyosatda o'zlarining faoliyat maqsadlari yo'nalishlariga qarab, yer yuzi taraqqiyotida egallab turgan mavqelariga qarab, umuman xalqaro

siyosiy-amaliy munosabatlar jarayonida harakatlarga kirishadigan boshqa xalqaro tashkilotlar tizimidagi maqomlariga qarab ahamiyat kasb etadilar.

Xalqaro tranzit - xorijiy yuklarni jo'natish va qabul qilib olish punktlari berilgan mamlakat hududidan tashqarida bo'lishi shartida tashilishidir. Agar tovarlar bojxona omboriga joylashtirilmasdan tashilsa bevosita xalqaro tranzit, bojxona omboridan foydalanilsa - bilvosita xalqaro tranzit hisoblanadi.

Xizmat ko'rsatish sohasi - ijtimoiy ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan ko'rinishga ega bo'lmagan iste'mol qiymatlarini yaratishga yo'naltirilgan sohalari. U o'z ichiga moddiy xizmatlar ko'rsatish (transport, aloqa, savdo, maishiy xizmat va boshqalar) hamda nomoddiy xizmatlar ko'rsatish (huquqiy maslahatlar berish, o'qitish, malaka oshirish va boshqalar)ni oladi.

Xususiy tadbirkorlik - fuqarolar (alohida fuqarolar) tomonidan o'zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy daromad (foyda) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo'jalik faoliyati.

Shaxsiy daromad - jismoniy shaxslarning soliq to'lagunga qadar daromadi.

Mamlakatimizda yillarning nomlanishi

- 1996-yil** – Amir Temur yili
- 1997-yil** – Inson manfaatlari yili
- 1998-yil** – Oila yili
- 1999-yil** – Ayollar yili
- 2000-yil** – Sogʻlom avlod yili
- 2001-yil** – Onalar va bolalar yili
- 2002-yil** – Qariyalarni qadrlash yili
- 2003-yil** – Obod mahalla yili
- 2004-yil** – Mehr va muruvvat yili
- 2005-yil** – Sihat-salomatlik yili
- 2006-yil** – Homiyar va shifokorlar yili
- 2007-yil** – Ijtimoiy himoya yili
- 2008-yil** – Yoshlar yili
- 2009-yil** – Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili
- 2010-yil** – Barkamol avlod yili
- 2011-yil** – Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili
- 2012-yil** – Mustahkam oila yili
- 2013-yil** – Obod turmush yili
- 2014-yil** – Sogʻlom bola yili

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2012.
2. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi (yangi tahriri) qonuni, 2003-yil 29-avgust.
3. O'zbekiston Respublikasining «Xususiy korxonalar to'g'risida»gi qonuni, 2003-yil 11-dekabr.
4. O'zbekiston Respublikasining «Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to'g'risida» Konstitutsiyaviy qonuni, 2007-yil 11-aprel.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Respublika davlat boshqaruvi organlari tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi farmoni, 2003-yil 9-dekabr.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xo'jalik boshqaruv organlari tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi farmoni, 2004-yil 11-mart.
7. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. –T.: O'zbekiston, 2009.
8. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. -T.:O'zbekiston, 2011.
9. Karimov I. A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: «O'zbekiston», 1995.
10. Karimov I.A. O'zbekistan XXI asr busag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -T. O'zbekiston, 1997.
11. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. -.:T O'zbekiston, 2000.

12. Karimov I. A. Asosiy vazifamiz – vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.: O'zbekiston, 2010.

13. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi / O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza, 2010-yil 12-noyabr. –T.: O'zbekiston, 2010.

13. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi / O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza, 2010-yil 12-noyabr. –T.: O'zbekiston, 2010.

14. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011.

15. Karimov I.A. 2012-yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. –T.:O'zbekiston, 2012.

16. Karimov I.A. Amalga oshirayotgan islohotlarimizni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati qurish- yorug' keoajagimizning asosiy omilidir./ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 21 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi.// Xalq so'zi, 2013-yil 6-dekabr.

17. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi / Vazirlar Mahkamasining mamlakatimizni 2013-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2014-yil 18-yanvar.

18. Abulqosimov H.P. Makroiqtisodiy tartibga solish va O'zbekistonning barqaror rivojlanishi. – T.: Akademiya, 2011.
19. Abulqosimov H.P. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari. -T.:Akademiya, 2012.
20. С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. Экономика, М. 1995 гл. 4,13
21. Erkayev B.A., Karimova G.I., Abulqosimov X.P. Bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish vositalari. T.: «Sharq» 1996-y.
22. Козбеленко В.А. «Государственное управление. Основы, теории и организации» М.: 2000 г.
23. Кочеркин Е.А. «Основы государственного и управленческого контроля» 2000 г.
24. Государственное регулирование рыночной экономики. Авторский коллектив под. рук. проф. В. И. Кушлина. М. Экономика, 2000.
25. Шахмалов Ф. Государство и экономика: основы взаимодействия. -Москва: Экономика, 2000.
26. Vaxobov A., Srojiddinova Z. O'zbekiston Respublikasining davlat budjeti. T.: 2002.
27. Malikov T.S., Jalilov P.T. Budjet-soliq siyosati.-T.: Akademnashr, 2011.
28. Malikov T. Soliqlar va soliqqa tortishning dolzarb masalalari. Monografiya; «Akademiya nashriyoti». T.: 2002-y.
29. Государственное регулирование в условиях перехода к рынку: опыт России и Узбекистана Редакционная коллегия: Л.И. Абалкин, А.И.Артиков, А.Ф.Расулов, Д.Е.Сорокин, А.Х.Хикматов. - М, ИЭРАН, 2003 г.
30. Tojiboyeva D. Iqtisodiyot nazariyasi. «Sharq». 2003-y.
31. Hamroyev O.H. Iqtisodiy muvozanat va uni ta'minlash mexanizmlari. T.: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, 2004-y.

32. Попадюк К.Н. Государственное регулирование национальной экономике. Учебное пособие. –Т.: «Университет» 2004.
33. Грицок Т. «Государственное регулирование экономике» 2005г.
34. Содиков К.С. Сейтмуратов Р.А., Аслянов Д.Х., Исхокова С.А. Социал иқтисодиёт. Ўқув кўлланма. Т.: «Ўзбекистон», 2006 й.
35. Arthur A. Goldsmith «Business, government, society. The global political economy» 1996 у.
36. Баловский Л.Е. «Прогнозирование и планирование в условиях рынка» М. Инфра-М, 2002.
37. Государственное регулирование в условиях перехода к рынку: опыт России и Узбекистан. - Т.: Институт экономики, 2003 г.
38. Abduraxmonov Q.X., Toxirova X.T. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish. Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv. qo'l. - T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi nashriyoti, TDIU, 2004.
39. Экономическая теория (политэкономия). Учебник. / Под общ. ред. акад. В. И. Видяпина, акад. Г. П. Журавлевой. 4-е изд. - М. Инфра-М, 2004.
40. «Valutani tartibga solishda diskont(foiz) siyosatidan foydalanish masalalari» Iqtisodiyot, 2007.
41. O'zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh. 2005. – T.: SISM. 2006.
42. O'zbekiston Respublikasining 2010-yilgi statistik axborotnomasi. -T., 2011.
43. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990–2010-yil) asosiy tendensiya va ko'rsatkichlari hamda 2011-2015 yillarga mo'ljallangan prognozlari. –T.: O'zbekiston, 2011.

44. Статистическое обозрение Ўзбекистана за 2012-год. -Т, 2013.

45. Экономика Узбекистана. информационно-аналитический бюллетень за 2012год.- Т., ЦЭИ, 2013.

46. <http://www.gov.uz> – O'zbekiston Respublikasining davlat portali.

47. <http://www.mineconomy.uz> – O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligining rasmiy sayti.

48. <http://www.edu.uz> – O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining rasmiy sayti.

49. <http://www.mehnat.uz> – O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholining ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi sayti.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
-------------	---

I bob. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA DAVLATNING IQTISODIY ROLI VA VAZIFALARI.....	7
--	----------

1.1. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari.....	7
1.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy usullari va shakllari.....	9
1.3. Iqtisodiyotning davlat sektori va uning butun iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli.....	13
1.4. Bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish vazifalari va dastaklari.....	14
1.5. O'zbekistonda davlatning iqtisodiy vazifalari.....	23

II bob. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING NAZARIY ASOSLARI.....	29
---	-----------

2.1. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli haqida merkantilizm va fiziokrat maktablari namoyandalarining nazariy qarashlari.....	29
2.2. Klassik siyosiy-iqtisod namoyandalarining konsepsiyalari. Iqtisodiy liberalizm va uning mohiyati.....	30
2.3. 1929–1933-yillardagi iqtisodiy liberalizm nazariyasining inqirozi.....	31
2.4. Iqtisodiy rivojlanishni tartibga solishda davlatning roli haqida zamonaviy nazariyalar.....	33

III bob. IQTISODIY ISLOHOTLAR VA IQTISODI- YOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH MEXANIZMINING SHAKLLANISHI.....	48
--	-----------

3.1. O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilish strategiyasining yaratilishi.....	48
--	----

3.2. Institutsional islohotlar va iqtisodiyotni tartibga solish tizimini shakllantirishning zarurligi va ahamiyati.....	54
3.3. O'zbekistonda institutsional islohotlarning mohiyati va maqsadlari	55
3.4. O'zbekistondagi ma'muriy islohotlarning asosiy yo'nalishlari	57
3.5. Institutsional o'zgartirishlar natijasida vujudga keltirilgan davlat boshqaruvining iqtisodiy strategiya va siyosati	59

IV bob. O'ZBEKISTONDA DAVLAT MULKINI XUSUSIYLASHTIRISH VA BOSHQARISH – IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH VOSITASI..... 62

4.1. Davlat mulki va tadbirkorlik	62
4.2. O'zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishning maqsadi va bosqichlari	64
4.3. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning hozirgi bosqichining xususiyatlari	67
4.4. Davlat mulkini xususiylashtirish va boshqarish samaradorligini oshirish yo'llari	72

V bob. IQTISODIYOTNI DASTURLASH, PROGNOZLASH VA REJALASHTIRISH 77

5.1. Iqtisodiyotni dasturlash va rejalashtirish.....	77
5.2. Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishning metodologik asoslari	79
5.3. Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni baholash.....	82
5.4. Hududni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish yo'nalishlarini belgilash.....	84
5.5. Hududiy dasturlarning samaradorligini oshirish yo'nalishlari	87
5.6. O'zbekistonda hududiy rivojlantirishni davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish.....	88

VI bob. IQTISODIY MONOPOLIZMGA QARSHI SIYOSAT VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH 94

- 6.1. Raqobatning mohiyati, vazifalari, shakl va usullari 94
6.2. Iqtisodiy monopolizmga qarshi chora-tadbirlar 97
6.3. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotda monopolistik faoliyatni tartibga solish maqsadlari va yo'nalishlari 99
6.4. Raqobatni rivojlantirish va himoya qilishni kuchaytirish 104

VII bob. BOZOR IQTISODIYOTIDA NARXNING REGULYATORLIK VAZIFASI VA UNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI..... 109

- 7.1. Qiymat va narxning zamonaviy nazariyasi. Ularning mehnat qiymati va nafilik nazariyalaridan farqi 109
7.2. Narxning mazmuni va uning vazifalari 111
7.3. Narx turlari va ularning mazmuni 115
7.4. Narxlarni davlat tomonidan tartibga solinishining maqsadi va asosiy usullari 118
7.5. Xorijiy davlatlarda narxni tartibga solish tajribalari 120
7.6. Davlatning inflatsiyaga qarshi siyosati iqtisodiyotni tartibga solish shakllaridan biri sifatida 122

VIII bob. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING BUDJET-SOLIQ VOSITALARI..... 126

- 8.1. Davlat budjeti – davlat pul resurslarining asosiy fondi va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning vositasi 126
8.2. Soliqlar davlat budjeti daromadining asosiy manbayi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish vositasi sifatida 131
8.3. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullari va vositalari tizimida soliq imtiyozlari 138

8.4. Iqtisodiyotni tartibga solishda soliq tizimini takomillashtirish.....	142
--	-----

IX bob. IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISHNING PUL-KREDIT VOSITALARI..... 154

9.1. Pul va pul muomalasi, pulga bo'lgan talab va pul taklifi	154
9.2. Kredit va bank tizimining vazifalari.....	157
9.3. Pul-kredit siyosati vositalarining iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli.....	163

X bob. JAMIYATNING IJTIMOIIY SOHASI VA UNING DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI..... 170

10.1. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli	170
10.2. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati	172
10.3. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullari	173
10.4. Davlatning bandlik siyosati va aholini ish bilan ta'minlash	176
10.5. Daromadlar siyosati va aholi turmush darajasining o'sishi	183
10.6. Kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoyalash	190

XI bob. DAVLATNING MAMLAKAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH VAZIFALARI..... 194

11.1. Iqtisodiy xavfsizlikning mohiyati, tarkibiy elementlari	194
11.2. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari va ko'rsatkichlari	199
11.3. Davlat tomonidan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadi va vazifalari.....	208
11.4. O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari.....	212

**XII bob. BOZOR IQTISODIYOTIDA DAVLATNING
MAKROIQTISODIY MUVOZANATNI TA'MINLASH
VA INQIROZGA QARSHI SIYOSATI..... 217**

- 12.1. Makroiqtisodiy muvozanat va uning namoyon bo'lish
shakllari 217
- 12.2. Klassik va Keynshilik nazariyalarida jami talab va
jami taklif tengligini ta'minlashda davlatning roli 219
- 12.3. Iqtisodiy sikl va inqirozlarning kelib chiqish
sabablari..... 222
- 12.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekiston
iqtisodiyotiga ta'siri va uni bartaraf etish yo'llari 228
- 12.5. Funktsional iqtisodiy tizimlar va davlat boshqaruvi..... 237

**XIII bob. DAVLATNING TASHQI IQTISODIY
SIYOSATI VA TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNI
TARTIBGA SOLISH..... 241**

- 13.1. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va
zaruriyati..... 241
- 13.2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy
yo'nalishlari va tarkibiy qismlari 244
- 13.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga
solishning bilvosita va bevosita usullari 248
- 13.4. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchi-
larining xatti-harakatlarini erkinlashtirish bosqichlari 259

- Glossariy (Izohli lug'at)..... 268
- Mamlakatimizda yillarning nomlanishi..... 292

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI..... 293
MUNDARIJA 298

Abulqosimov Hasan Pirnazarovich,
Xamrayev Olim Yaxshiboyevich

**IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN
TARTIBGA SOLISH**

O'quv qo'llanma

Muharrir: N. Rustamova
Badiiy muharrir: M. Odilov
Kompyuterda sahifalovchi: U. Raxmatov

Nashr. lits. AI № 174. Bosishga ruxsat 05.03.2014-y.da berildi.
Bichimi 60x84 ¹/₁₆. Ofset qog'ozi №2. «Times» garniturası.
Shartli b.t.19,0. Nashr hisob t. 19,0. Adadi 200 dona.
5-buyurtma.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi
100084. Toshkent. Kichik halqa yo'li, 7-uy